

EKONOMSKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA

Priredio
Mladen Lazić

ISI
Čigoja
STAMPA

U monografiji se sistematski i produbljeno interpretiraju rezultati jednog dela empirijskog istraživanja koje je 2012. godine, u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri”, realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Ova monografija predstavlja nastavak praćenja promena u konstituisanju i karakteristikama ekonomske elite u Srbiji u periodu postsocijalističke transformacije, odnosno u periodu dugom gotovo četvrt veka, što joj daje specifičan kvalitet i nesvakidašnji naučni značaj.

Iz recenzije Vladimira Vuletića

Posebnu vrednost monografije predstavlja činjenica da u njoj svoj doprinos daje čak devet mladih istraživača, studenata doktorskih studija sociologije. Ovih jedanaest naučnih radova donose sasvim nove nalaze o transformaciji ekonomske elite u Srbiji, ali se u dobroj istraživačkoj tradiciji preispituju i relevantni teorijski pristupi i metodološka rešenja za izučavanje društvene strukture i društvenih odnosa u periodu temeljnih promena. Iako osnovu za analizu u većini radova predstavljaju anketna istraživanja iz 1989, 2003. i 2012. godine, koriste se i drugi izvori podataka, kao što su kvalitativno istraživanje, zvanični statistički podaci, druge studije, nacionalne strategije i sl, koji omogućuju stvaranje potpunijeg uvida u izučavane probleme.

Iz recenzije Slobodana Cvejića

ISBN 978-86-531-0079-7

9 788653 100797

EKONOMSKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA
Priredio
MLADEN LAZIĆ

EKONOMSKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE
KAPITALISTIČKOG PORETKA

Izdavači
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
Čigoja štampa

Za izdavače
Dr Dušan Mojić
Žarko Čigoja

Recenzenti
Vladimir Vuletić
Slobodan Cvejić

Lektura
Dragana Sabovljević

Priprema i štampa

Čigoja
S T A M P A

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-531-0079-7

Na koricama
„Susret dva čoveka, od kojih svaki misli
da je onaj drugi na višem položaju“
Pol Kle, crtež, 1903.

Štampanje knjige finansiralo je
Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije

Knjiga je rađena u okviru projekta br. 179035 koji finansira
Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije

EKONOMSKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA

Priredio
Mladen Lazić

Beograd,
2014

SADRŽAJ

1. Predgovor.....	7
2. Mladen Lazić, Uvod.....	9
– Dodatak: Anđelka Mirkov, Karakteristike poduzorka ekonomske elite.....	36
3. Željka Manić, Anđelka Mirkov, Materijalni položaj ekonomske elite.....	43
4. Mladen Lazić, Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene .	69
5. Milica Vesković, Političke orijentacije ekonomske elite	99
6. Dragan Stanojević, Jelisaveta Vukelić, Objektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite	125
7. Selena Lazić, Dunja Poleti, Subjektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite.....	145
8. Jelena Pešić, Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam	165
9. Irena Petrović, Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam	193
10. Jelena Manić Radoičić, Prilog istraživanju poslovne etike u Srbiji: stavovi menadžera o poslovnom moralu.....	219
11. Mladen Lazić, Kakav kapitalizam, kakva kapitalistička klasa?.....	241
12. Prilog: Upitnik.....	255

PREDGOVOR

Istraživanja na kojima su zasnovani tekstovi u ovoj studiji rađena su u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evidencioni broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Ministarstvo je posebnim sredstvima finansiralo i štampanje ove knjige. Na redovnim uplatama sredstava, skromnih, ali dovoljnih da obavimo istraživanje, zahvaljujemo službama Ministarstva. Sredstva Švajcarskog nacionalnog fonda za nauku (Swiss Science National Foundation) u okviru programa SCOPES 2009–2012 (Scientific Co-operation between Eastern Europe and Switzerland) i, unutar njega, projekta “Democracy and Debate” (registracioni broj IZ74Z0-137483), omogućila su autorima studije da intenzivno raspravljaju o prvim verzijama tekstova na četvorodnevnoj radionici u Kaštelu Ečka. Zahvaljujemo Fondu, kao i prof. Hanspeter Kriesi-ju, rukovodiocu projekta, što su nam stavili na raspolaganje sredstva projekta za ovu namenu, a osoblju Kaštela na odličnim uslovima za rad. Sa zahvalnošću napominjemo i da su važnu ulogu na toj radionici igrali naša koleginica, kao i kolege s Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu: Marija Babović, Jovo Bakić, Vladimir Vuletić i Slobodan Cvejić, čije su primedbe i komentari doprineli da tekstovi u studiji budu bolji. Naravno, za konačan oblik tih tekstova odgovorni su isključivo autori i priređivač studije.

Beograd, juli 2014.

Mladen Lazić

Mladen Lazić

UVOD

*U uvodnom tekstu ukratko se obrazlaže namera autora studije Ekonomska elita u Srbiji u periodu stabilizacije kapitalističkog poretka da se nastavi niz istraživanja i analiza posvećenih izučavanju načina konstituisanja, osnovnih karakteristika i promena koje zahvataju ekonomsku frakciju vladajuće društvene grupe u uslovima sistemskih društvenih promena (u periodu 1989-2012). Izlaže se opšti analitički okvir, razvijen u ranijim studijama, pre svega u knjizi **Čekajući kapitalizam**, a središnji deo teksta čini kratki prikaz procesa društveno-istorijskih promena u Srbiji u periodu od kraja 1980-ih do danas, u kojem se menjaju osnove na kojima se formiraju nova ekonomski dominantna grupacija i druge bazične društvene grupe. Pokazuje se da se taj period može uslovno podeliti na tri „faze“ koje nemaju oštre međusobne granice, a mogu se odrediti kao: slom kasnog socijalističkog poretka (1988-1990), blokirana transformacija (1991-2000), postepena „normalizacija“ funkcionisanja polu/periferijskog kapitalističkog poretka (2000-).*

1. Društveno-istorijski preduslovi nastanka nove kapitalističke klase u Srbiji

Transformacija društvenog poretka u Srbiji – iz socijalističkog u kapitalistički – prelazi dug put, koji traje već četvrt veka. Snažno obeležena specifičnostima (u odnosu na većinu drugih postsocijalističkih evropskih zemalja), proizašlim iz procesa koje sam sumarno nazvao „blokiranom transformacijom“ (Lazić 2011), ona je tokom poslednjih godina dovela do društvenih odnosa čiji se dominantni oblik u ekonomskoj sferi može „idealno-tipski“ odrediti kao proizvodnja kapitala. Istovremeno, u političkoj sferi uspostavljeni su takmičarski (relativno fer i slobodni) izbori nosilaca vlasti, a u kulturnom podsistemu nametnuto je održavanje kapitalističke ideološke hegemonije (proizvodnja kapitala kao „prirodno“, pa tako i poželjno stanje), u (ograničeno) pluralističkim okvirima. Naravno, tim idealno-tipskim uzorima najbliži su poreci u središtu kapitalističkog sveta, u najrazvijenijim državama „Zapada“, dok se izvan njega, pa tako i u Srbiji, radi pre svega o tome da se u ekonomskom podsistemu osigura proizvodnja i proširena

reprodukcija kapitala (prvenstveno onog iz središta). Drugi su podsistemi, pritom, podložni manjim ili većim odstupanjima od središnjih obrazaca, ali unutar granica koje postavlja primarni cilj, koji u ovom društvenom obliku nameće ekonomija.

Početno još treba podsetiti na to da su društveni odnosi u Srbiji (dok je bila deo SFR Jugoslavije) značajno odstupali i od idealno-tipskih obrazaca socijalističkog – komandno-planskog – poretka, unutar svakog društvenog podsistema (koji su se samo uslovno mogli međusobno odvajati). U ekonomiji je bio uspostavljen kvazitržišni oblik („socijalistička tržišna privreda“), s ograničenom autonomijom preduzeća, elementima saodlučivanja zaposlenih („samoupravljanje“) i sitnim privatnim vlasništvom u poljoprivredi, zanatskoj proizvodnji i uslugama. Ipak, ekonomska i ukupna društvena reprodukcija trajno su čvrsto ostajale pod kontrolom formalno jedinstvene kolektivno-vlasničke (vladajuće) klase (nomenklature). U politici je teritorijalna decentralizacija, naročito posle smrti Josipa Broza, dovela do otvorenog „takmičenja“ za prevlast između različitih frakcija nomenklature, centralistički i republički orijentisanih.¹ Dati sistemski okviri, međutim, u kojima nisu postojala liberalno-demokratska pravila igre, davali su toj borbi svojstva sukoba s „nultom sumom“, u kojem je pobjednik dobijao sve, i to na neodređeno vreme, a gubitniku nije bio ugrožen samo položaj, već katkad i egzistencija. Odnose u kulturi karakterisao je značajan stepen tolerancije prema kritičkom ispitivanju „deformacija“ poretka, kao i otvorenost prema cirkulaciji ideja sa Zapada, ali pod pretpostavkom da se ne dira u osnove sistema: njegov socijalistički karakter, „tekovine NOB-a“ i ličnost Josipa Broza (vidi detaljnije o karakteristikama jugoslovenske varijante socijalizma u Lazić 2011).

Specifičnosti jugoslovenskog socijalizma značajno su odredile i tokove njegovog (ubrzanog) raspada. Činilo se, krajem 1980-ih, da će (makar bilo i kvazi) tržišno iskustvo (pogotovo zbog već razvijene razmene dobara s firmama iz zapadnih zemalja i radnih iskustava stotina hiljada „gastarbajtera“ koje su radile u njima) omogućiti neometan prelaz u kapitalističke ekonomske odnose (privatizacioni zakon, koji je načelno širom otvorio vrata tržišnoj ekonomiji, donela je već socijalistička „reformrska“ vlada Ante Markovića; up. Zec i Živković 1997). Pokazalo se, međutim, da je – naročito u Srbiji – samoupravni institucionalni i ideološki okvir pomogao da se tržišni preobražaj odvija usporeno i uz najveći uticaj dotadašnje vladajuće

¹ Sukob je u prikrivenijoj formi trajao i za njegovog života i prvi klimaks je dostigao početkom 1970-ih, ali je tada u Brozovom neprikosnovenom ličnom autoritetu nalazio svog neupitnog arbitra.

grupacije.² Stoga privatizacija ovde nije završena ni do današnjih dana, pri čemu država i dalje kontroliše značajan broj, po pravilu tržišno neuspešnih, velikih firmi. Politički sukobi unutar kolektivno-vlasničke klase rezultirali su nasilnim raspadom države i građanskim ratom. Ideološka „tolerancija“, kontrolisana odozgo, pogodovala je ranom razbuktavanju nacionalizma (stimulisano s vrha), koji ne samo što je postavio kulturne i socijalno-psihološke matrice za izbijanje ratova na etničkoj osnovi, nego je poslužio i kao zastor iza kojeg su grupacije na vlasti prigrabile kontrolu nad najvećim delom ekonomskih i političkih resursa.

Usredsredi li se sada pažnja samo na Srbiju, može se reći da su početni uslovi kapitalističke transformacije bili postavljeni na sledeći način. Pre svega, socijalistički je poredak ovde, upravo zbog pomenutih specifičnih karakteristika – kojima treba pridodati i viši životni standard, u poređenju s istočnoevropskim susedima – krajem 1980-ih i dalje održavao legitimitet. O tome dovoljno svedoči sledeća jednostavna činjenica: Slobodan Milošević je celokupnu svoju – krajnje uspešnu – masovnu mobilizaciju stanovništva tada zasnivao na spoju socijalističke i nacionalne ideologije (up. Vujačić 1996, 2013, Gordi 2001), pa je na toj osnovi stranku preimenovao u Socijalističku partiju Srbije i na njenom čelu ostvario ubedljivu pobedu na prvim višestranačkim izborima. Povezivanje socijalističke ideologije – u obliku koji je podrazumevao sve pomenute „prednosti“ jugoslovenskog modela (kvazitržišnu ekonomiju i srazmerno bolje materijalne životne uslove stanovništva, saodlučivanje zaposlenih u preduzećima, liberalna svojstva političkog i kulturnog podsistema, otvorenost prema Zapadu) – s nacionalnom, u uslovima razgorevanja međuetničkih sukoba, omogućilo je dotadašnjoj nomenklaturi da kao ključni aktuelni problem istakne pitanje državnosti, a ne sistemskih promena.³ Ako je pitanje države bilo u središtu, a „domaća“ varijanta socijalizma poželjna, pa tako i legitimna, onda se sistemska transformacija mogla predstaviti kao, barem trenutno, drugorazredna i uz to „reformskog“ (parcijalnog) karaktera. Tako se i za njeno izvođenje, kao najpogodniji (najprihvatljiviji) akter mogla predstaviti grupacija koja se već

² Nedefinisana društvena svojina omogućavala je lakšu konverziju preduzeća u privatno vlasništvo pripadnika doskorašnje kolektivno-vlasničke klase, uz minimalnu ili nikakvu naknadu, i to u dužem vremenskom periodu, a ideološke iluzije zaposlenih o vlastitim vlasničkim pravima činile su često prepreku za prilagođavanje tržišnim pravilima privređivanja u okvirima privatizovanih preduzeća.

³ U tome se početak sistemskih promena u Srbiji razlikovao od onog u Hrvatskoj, npr. gde je socijalizam ideološki predstavljan kao „srpski projekat“, s ruskim osloncem, pa je državno pitanje shvaćeno kao suštinski povezano s antikomunizmom, odnosno s kapitalističkom transformacijom po zapadnom uzoru.

legitimisala kao, s jedne strane, reformatorska u socijalizmu i, s druge strane, kao zaštitnica nacionalnih interesa. A to su bili postojeći posednici vlasti, s Miloševićem na čelu. Ta logika „kontinuiteta“ pogotovo je izgledala ubedljivo u uslovima građanskih ratova i šire spoljne ugroženosti (neprijateljskog odnosa zapadnih sila prema Srbiji), kada se svaka promena na čelu države mogla tumačiti kao krajnje neizvesni avanturizam.

Prethodno ukratko opisani procesi imali su, dakle, kao posledicu to da je u Srbiji, za razliku od drugih istočnoevropskih zemalja (pa i ostalih država-naslednica SFRJ), glavni akter sistemskog preobražaja tokom poslednje decenije 20. veka bila dotadašnja vladajuća grupacija koja se (a to u kontekstu ove studije treba stalno imati na umu) transformisala uporedo s promenama poretka koje je vršila i nadzirala, u procesu koji sam ranije nazvao „adaptivnom rekonstrukcijom“ (up. Lazić 2000). Ova „kolektivno-vlasnička klasa u transformaciji“ nasledila je: čvrsto organizovanu hijerarhiju, s Miloševićem na čelu; kontrolu nad najvažnijim (i najvećim) ekonomskim resursima; upravljanje konsolidovanim državnim aparatima; kao i dominaciju u formulisanju sistemske legitimacije (preko nadzora nad medijima). Drugim rečima, promene u Srbiji tokom 1990-ih predstavljale su neku vrstu „revolucije odozgo“, kontrolisanu od strane vladajuće grupacije, za razliku od drugih evropskih zemalja u kojima je sistemski preobražaj iniciran odozdo, pre svega pobunom srednjih slojeva (Berend 2001; naravno, revolucije odozgo nisu neki veliki istorijski izuzetak, njihov najznačajniji savremeni primer vidimo u Kini).

Usporeni hod ove revolucije nazivam „blokiranom transformacijom“, koja se sažeto može odrediti na sledeći način. Ona je predstavljala proces u kojem su *započete* temeljne sistemske promene, kao što su: ukidanje komandno-planske ekonomije, te političkog i kulturnog „monizma“ i uspostavljanje tržišne ekonomije s legitimnim privatnim vlasništvom i barem formalnim političkim i kulturnim pluralizmom. Te početne promene bile su nužne da bi se omogućila konverzija javnih ekonomskih resursa u privatno vlasništvo pripadnika nomenklature. Naravno, one su bile neophodne i da bi se poredak barem na površini približio spolja nametnutom, nezadrživom, globalnom naletu rušenja socijalizma. Međutim, odmah posle prvog talasa (koji su činili legalizacija i legitimisanje privatnog vlasništva i uvođenje višestranačkog političkog sistema), promene su bile zamrznute, kako bi se na osnovu sačuvane kontrole nad ekonomskim i političkim resursima pomenuta konverzija izvršila (vidi detaljnije u Lazić 2011).

Kako je takav proces u Srbiji bio moguć, kao izuzetak u odnosu na sve druge postsocijalističke zemlje? Ovde se ne može šire razviti objašnjenje-

nje „srpskog izuzetka“ (vidi raspravu o tom pitanju u Vujacic 2004), ali je potrebno, zbog uticaja koji su imali na oblikovanje društvenih promena, naznačiti osnovne činioce koji su usloveli blokiranje systemske transformacije.⁴ Jasno je da se, pre svega, mogu razlikovati spoljašnji i unutrašnji činioci blokiranja. Unutrašnji se činioci (koji se ovde moraju smatrati primarnim, jer je spoljašnji pritisak kontinuirano išao u suprotnom smeru, tipičnom za ostale evropske postsocijalističke zemlje), zatim, mogu razvrstati na one koji su proizvod delanja vladajuće grupacije i one koji karakterišu potčinjene delove društva. Pritom je važno imati na umu sledeće. Kao što je pokazivano ranije (Lazić 1994), u socijalizmu je vladajuća kolektivno-vlasnička klasa bila jedina delatna društvena grupa, a tek je sam čin rušenja socijalizma na istorijsku scenu izveo, kao „situaciono“ delatne, srednje slojeve. U Srbiji su, međutim, same neposredne istorijske okolnosti nametnule drugačiji sled. Istorijska slučajnost dolaska na vlast S. Miloševića pred sam slom poretka i način njegovog zasnivanja vlasti „očuvali“ su delatnu sposobnost dotadašnje nomenklature tokom prvih godina systemskih promena, ali i u značajnoj meri paralisali delanje drugih društvenih grupa. Stoga se (unutrašnji) činioci blokiranja transformacije moraju analizirati tako što će se slediti ova uzročno-posledična „hijerarhija“, sačuvana iz socijalizma, prema kojoj se aktivno prema promenama i dalje primarno odnosi vladajuća grupa, a odnos drugih grupacija je još niz godina i dalje reaktivan.

U tom ključu posmatrano, treba pre svega istaći činjenicu da je, u drugoj polovini 1980-ih, u Srbiji, uspešna mobilizacija stanovništva od strane dela kolektivno-vlasničke klase, na nacionalnoj platformi, izvršena *pre* nego što je nastupila terminalna kriza socijalizma. U trenutku ubrzanog sloma poretka u Istočnoj Evropi, Milošević (njegovo ime, naravno, supsumira celokupnu grupaciju na vlasti oko njega) se već legitimisao kao vođa na novoj (izmenjenoj) platformi. Ta je mobilizacijska osnova izgrađena tako što je, godinu-dve ranije, a na osnovu još uvek dominantnih socijalističkih principa reprodukcije društvenih odnosa i radi osvajanja položaja na vrhu jugoslovenske nomenklature, odozgo započeo kampanju „zaštite srpskih nacionalnih interesa“. Povoljne okolnosti za to oblikovala je dugogodišnja ekonomska kriza, koja je dovela do značajnog pogoršavanja životnih uslova stanovništva. Tako su stvorene pretpostavke u okviru kojih su sve teži ekonomski problemi mogli najširem krugu stanovništva da se predstave kao posledice neravnopravnog položaja nacije u multietničkoj federaciji

⁴ U narednom su tekstu razvijeni i sistematizovani elementi koji su navođeni u Lazić 2000a. Vidi i Lazić 2011: 72-80.

(istovetno su lažno prikazivanje izvora sistemske i ekonomske krize uspešno izvodile i sve druge republičke nomenklature u SFRJ).

Dok su, međutim, republičke frakcije kolektivno-vlasničke klase u drugim delovima SFRJ – zbog pomenutog uspešnog ideološkog predstavljanja dotadašnjeg poretka kao oblika „srpske dominacije“ – s padom Berlinskog zida uklonjene s vlasti, po inverznoj logici u Srbiji je prethodno vladajući Savez komunista Jugoslavije (SKJ), transformisan u Socijalističku partiju Srbije (SPS), ubedljivo dobio prve višestranačke izbore i tako osigurao sebi potpuno novi tip legitimacije: stranke čija je vlast utemeljena „demokratski“, na višestranačkim izborima. Nadmoćna izborna pobeda omogućila je pripadnicima dotadašnje kolektivno-vlasničke klase da zadrže kontrolu nad ekonomskim resursima i samostalno nadziru njihovu transformaciju iz javnih u privatne, istovremeno lišavajući opozicione stranke glavnog oružja kojim su uklonjene vladajuće grupacije u drugim zemljama: zahteva za „slobodnim izborima“.

Razgorevanje građanskog rata na etničkoj osnovi⁵ (uz neprijateljski stav Zapada, formiran na osnovu ideološke vezanosti Miloševića za SSSR/ Rusiju, zbog njegovog kasnog uočavanja neminovnosti sloma socijalizma) stvorilo je uslove u kojima se promena stranke na vlasti mogla predstaviti i nametnuti kao predstava većini građana, kao pretnja osnovnim nacionalnim interesima. Na taj su način bitno olakšane uzastopne pobede SPS-a na pluralističkim izborima (delimično slobodnim i po definiciji neravnopravnim, u datim okolnostima preovlađujuće državne kontrole nad ekonomskim, organizacijskim i kulturnim resursima), što je davalo dovoljno vremena grupaciji na vrhu društvene hijerarhije da izvrši konverziju svog dotadašnjeg ukupnog monopolskog društvenog položaja u, pre svega, privatne ekonomske resurse. Drugim rečima, tokom 1990-ih odvijaju se promene na vrhu društvene hijerarhije i to tako što dotadašnja nomenklatura prestaje da raspolaze jedinstvenim ekonomsko-političko-ideološkim monopolom u društvu i počinje da zauzima dominantan položaj u svim ovim, sada po tendenciji relativno odvojenim podsistemima, pa se tako ubrzano preobražava iz kolektivno-vlasničke klase u „prelaznu elitu“, na putu prema tome da se formira kao nova kapitalistička vladajuća klasa.

Ako se sada analiza usmeri na potčinjene društvene grupacije, među najznačajnijim (unutrašnjim) činiocima blokiranja postsocijalističke transformacije u Srbiji treba navesti sledeće. Pre svega, pomenute situacione (pa stoga, u širem istorijskom smislu, slučajne) okolnosti ne bi bile dovoljne da

⁵ Jasno je da se o uzrocima međuetničkih ratova tokom 1990-ih na prostorima nekadašnje SFRJ ovde ne može govoriti (vidi o tome u Lazić 2011, Bakić 2012).

objasne specifičnost odozgo kontrolisane sistemske transformacije u Srbiji, ukoliko im se ne doda i sledeća osobenost, tipična za ponašanje stanovništva tokom 1990-ih. A to je široka spremnost ne samo pripadnika nižih slojeva – manuelnog radništva i poljoprivrednika – nego i značajnog dela srednjih slojeva, da godinama podržavaju Miloševića i (vladajuću) grupaciju oko njega, uprkos činjenicama koje su svakodnevno surovo utiskivane u kožu svakog pojedinca: ta je vladavina vodila drastičnom pogoršavanju životnih uslova ogromne većine društva. Uporna podrška većine stanovništva grupaciji na vlasti koja sistematski deluje protiv interesa te većine i sama, međutim, zahteva objašnjenje. A ono se, takođe, sastoji iz složenog spleta činilaca, kraćeg i dužeg trajanja, među kojima su najvažniji sledeći.

Među kratkoročnim činiocima važno je pomenuti istovremenost građanskih ratova i dramatično pogoršane ekonomske krize. Tako se moglo učiniti prihvatljivim tumačenje kako je glavni uzrok ove krize (pa tako i masovnog osiromašenja) rat. Pri tome se rat predstavljao kao neizbežan, jer su bili ugroženi vitalni nacionalni interesi („odbrana domovine“), a istovremeno dugotrajan i neuspešan, zbog inostrane vojno-političke intervencije. Na taj je način odgovornost za dramatične nedaće ljudi skinuta s Miloševića i njegovog okruženja i prebačena na spoljašnje aktere i njihove unutrašnje pomagače. Politički protivnici su u tom sklopu preimenovani u nacionalne „izdajnike“ koji su mogli biti prokazivani kao dostupni žrtveni jarci, najodgovorniji za tekuće probleme.

Ma koliko ekonomska kriza bila duboka, ona nije pritom pogađala sve slojeve istovremeno, a ni podjednako snažno. Najugroženiji su bili manuelni radnici, dok se u relativnom smislu, uprkos apsolutnom pogoršanju, položaj poljoprivrednika poboljšao u odnosu na radnike (zbog toga što su mogli vlastitom proizvodnjom da zadovolje svoje osnovne potrebe i na tržištu su prodavali robu s najmanje elastičnom potražnjom). Takođe, i delovi srednjih slojeva bili su manje ugroženi (vidi o tome u Mrkšić 2000, Lazić ur. 2000 i Lazić 2011). Tako je skoro opšte osiromašenje relativizovano: neke grupacije su se u uporednoj perspektivi osećale „privilegovanijim“ (zaštićenijim) od drugih i iz njih je dolazila masovnija podrška vladajućoj grupaciji.

Kod onih, pak, grupacija čiji se materijalni položaj i apsolutno i relativno pogoršavao (radnici, penzioneri), drastičan stepen egzistencijalne ugroženosti dovodio je do skoro potpune zavisnosti od državne redistribucije osnovnih životnih sredstava (naturalna raspodela preuzela je 1992/1993. godine – u uslovima dramatične hiperinflacije, ubrzanog rasta otvorene i skrivene nezaposlenosti, bujanja sive ekonomije i sl. – privremeni primat u odnosu na novčanu, a i kasnije je povremeno imala značajnu ulogu; vidi o

ekonomiji Srbije tokom tih godina u Uvalić 2012). Stoga su aparati vlasti, umesto da se vide kao unesrećitelji, bili predstavljani i često percipirani kao spasioci: njihov opstanak činio se mnogima kao pretpostavka vlastitog preživljavanja. Stoga i podrška koju je režim u tom periodu plebiscitarno dobijao s „dna“ društvene piramide nije nerazumljiva.

Naravno, neposredna posledica masovne borbe za fizički opstanak bila je društvena atomizacija: (skoro) svaki pojedinac morao je u Srbiji 1990-ih da se posveti vlastitom (porodičnom) preživljavanju. U tim okolnostima svaki drugi pojedinac javljao se kao konkurent, a energije za aktivnosti koje nisu bile usmerene na pribavljanje osnovnih životnih materijalnih dobara nije preostajalo. Pritom, u zemlji nisu postojala, ili su bila marginalizovana, neophodna sredstva za kolektivno delanje pripadnika najugroženijih društvenih grupa, u cilju zastupanja vlastitih interesa, kao što su organizacije (političke, sindikalne, civilnog društva, itd), mobilizacijski instrumenti (mediji) i sl. Dok je većina manuelnih radnika ili poljoprivrednika (kao i penzionera) podržavala SPS (vidi Slavujević 2007), ova je stranka koristila državne aparate za konverziju javnih dobara u privatno vlasništvo svojih čelnika, doskorašnjih pripadnika kolektivno-vlasničke klase (vidi Lazić 2000b). Sindikati su, s druge strane, bili interesno povezani s vladajućim krugovima (Savez samostalnih sindikata Srbije), ili su više bili zainteresovani za (marginalno) političko opoziciono delanje, pod okriljem Zapada (sindikata „Nezavisnost“) nego za omasovljenje članstva, jer je to donosilo materijalne beneficije rukovodstvu (Lazić 2011, Arandarenko 1999). Naravno, malobrojni mediji koji nisu bili pod kontrolom vlasti prvenstveno su zastupali interese srednjih gradskih slojeva, a svoju mobilizacijsku misiju uspešnije su ispunjavali tek od druge polovine 1990-ih, pa do smene vlasti 2000. godine. Tako je, najzad, tek nakon desetogodišnje populističke mobilizacije atomizovanog društva od strane transformacijske nomenklature, savez nove ekonomske elite i srednjih slojeva mobilisao i (ratom protiv NATO ponovo egzistencijalno ugroženu) „usamljenu gomilu“ pripadnika nižih slojeva, radi promene političke vlasti i „normalizovanja“ postsocijalističke transformacije.

Doduše, nisu samo strukturalne i situacione osobenosti pripadnika nižih (većinskih) društvenih grupacija činile pretpostavku na kojoj se održavala vlast doskorašnje kolektivno-vlasničke klase. Tim pretpostavkama moraju se dodati i socijalno-psihološke osobenosti značajnog dela stanovništva Srbije, pre svega naglašeni tradicionalizam i autoritarnost. Da su ove dve vrednosne orijentacije karakteristične za preovlađujući broj pripadnika (prvenstveno) nižih društvenih slojeva, pokazala su mnogobrojna empirijska istraživanja (za socijalistički period vidi Pantić 1977 i Pantić 1990; za po-

slednjih 25 godina vidi Lazić 2011). Upravo su ta dva svojstva predstavljala podlogu na kojoj je Milošević gradio svoju mobilizacijsku politiku, predstavljajući se kao snažan i odlučan vođa (mamac za autoritarnost), koji se prvenstveno oslanja na istorijsko nasleđe.⁶ Nije, stoga, slučajno ni to što se kao uspešan takmac Miloševiću mogao pojaviti samo isto tako tradicionalno orijentisani V. Koštunica, a ne modernizatorski usmereni Z. Đinđić.

Najzad, uz prethodno navedene činioce, kao deo celine u okviru razmatranja uzroka transformacijskog ne/delanja potčinjenih društvenih slojeva, mora se navesti i političko-organizacijska nesposobnost opozicionih stranaka (onih koje su se zalagale za direktan, „tranzicijski“ put Srbije u kapitalizam zapadnog obrasca) da mobilišu pripadnike nižih slojeva i, po modelu drugih istočnoevropskih zemalja, smene s vlasti predstavnike ranije nomenklature. U ovom skraćenom izlaganju analiza te nesposobnosti mora se redukovati na pominjanje dve najvažnije tačke. Pre svega, u kritičnom momentu prvih višestranačkih izbora, kada je na opozicionoj sceni dominirao isto tako autoritarno i tradicionalistički predstavljani vođa V. Drašković, pogrešno su kao ključna polja političke borbe odabrani odbrana nacionalnih interesa i pitanje državnih okvira. Na tom je terenu, pomenuto je, nenadoknadivu prednost imao S. Milošević (jer je na njega daleko ranije pristigao), što je neizbežno gurnulo novog pretendenta na vlast u poraz. I drugo, posle početnog (i u Istočnoj Evropi sasvim izuzetnog, pa je tako izgledalo i neobjašnjivog) poraza, glavna politička aktivnost opozicije bila je usmerena na unutrašnje međustranačke sukobe, onemogućavajući tokom cele decenije (u prethodno skiciranim okolnostima) uspešan (nužno zajednički) izazov nosiocima vlasti. Tek kada je, pod širim unutrašnjim i mnogo jačim spoljašnjim pritiskom, to objedinjavanje postignuto, a dotadašnji su vlastodršci uzastopnim političkim i ekonomskim neuspesima, potkopali oslonac među stanovništvom, do smene na vrhu države moglo je doći (vidi šire u Lazić 2011).

Rasprava o spoljašnjim činiocima koji su omogućili da istorijski poražena kolektivno-vlasnička klasa u Srbiji bude nosilac procesa (blokirane) postsocijalističke transformacije, može se fokusirati na jednu ključnu tačku. Naime, uopšteno rečeno, delovanje velikih zapadnih sila prema Srbiji počivalo je na jedinstvenoj osnovi, koju možemo nazvati „strategijom isključivanja“, a koja je sprovedena putem sankcija „međunarodne zajednice“. Ta strategija usmeravana je na sve elemente društvenog poretka, na politički, ekonomski,

⁶ Oslanjanje na rasprostranjene tradicionalističke vrednosti najpregnantnije je izrazio formulacijom prema kojoj su mu, parafrazirano, „zemljoradnička zadruga i univerzitet jednako važni“.

društveni i kulturni podsistem. Planirane da oslabe režim pritiskom spolja i potkopavanjem njegove legitimnosti iznutra, sankcije su, nasuprot tome, doprinele opstanku Miloševićeve vladavine – kratkoročno, pa i srednjoročno – jednostavno tako što su značajno umanjile mogućnost direktnog uticaja onih država i međunarodnih organizacija (SAD, EU, MMF, Svetska banka i sl) koje su „nadgledale“ i usmeravale proces systemske transformacije u Istočnoj Evropi. Najkraće rečeno, učinci te strategije u pomenutim podsistemima bili su sledeći.

Političko isključivanje sastojalo se iz suspenzije članstva ili odstranjivanja Srbije iz međunarodnih političkih organizacija. Time su, međutim, veoma ograničene i neposredne mogućnosti „disciplinovanja“ koje su te organizacije koristile u drugim postsocijalističkim zemljama, nadzirajući njihov kapitalistički (u ovom slučaju: liberalno-demokratski) preobražaj. Tako je, zbog odsustva kontrolne uloge OEBS-a u izbornom procesu, na primer, režim mogao mnogo lakše da manipuliše izborima i osigura svoje uzastopne izborne pobeđe (što se najjasnije videlo prilikom pokušaja prekrajavanja rezultata lokalnih izbora 1996. godine: tek je kombinacija širokog unutrašnjeg protestnog društvenog pokreta tromesečnog trajanja i posredovanja spolja iznudila priznavanje stvarnih rezultata tih izbora – up. Lazić ed. 2000).

Ekonomsko isključivanje (sankcije) nije samo (pa možda ni prvenstveno) dovelo do velikog pada društvenog proizvoda tokom prve polovine 1990-ih, ono je onemogućilo širi ulazak stranog kapitala u zemlju. A upravo su strane investicije i sistem regulacije, koji ih je neizbežno pratio, predstavljali ključnu činjenicu tržišne transformacije i ekonomskog restrukturisanja u svim drugim postsocijalističkim zemljama. Ovde nije reč samo o usporavanju privatizacije velikih i potencijalno profitabilnih firmi već, naročito, o izostanku odlučujućeg pritiska moćnih međunarodnih ekonomskih aktera na državu da učvrsti pravni sistem, tako da garantuje privatna vlasnička prava, poštovanje ugovora i sl. kao neophodne pretpostavke tržišne ekonomije. Specifična svojstva vlasničke transformacije u Srbiji – masivno konvertovanje javnog („društvenog“) vlasništva u privatni kapital nekadašnjih pripadnika kolektivno-vlasničke klase, pa posledično i karakteristike nove ekonomske elite – bila su moguća u širim razmerama upravo zbog međunarodne ekonomske izolacije Srbije.

Kulturno isključivanje prvenstveno se sastojalo iz neselektivnog optuživanja (i kažnjavanja) ukupnog nacionalnog korpusa Srba (pa, „kolateralno“, i državljana višenacionalne Srbije!) za izbijanje i razgorevanje ratova na području nekadašnje SFRJ, kao i za niz zločina, ali i za „masovno podržavanje zločinačkog režima“. Na praktično-političkom planu to je podrazumevalo

i ograničenja službenih i privatnih komunikacija (putovanja, kulturne i naučne saradnje u oba smera, itd). Taj spoljašnji frontalni pritisak proizveo je, kao neminovnu reakciju, efekat odbrambenog „zbijanja redova“ unutar zemlje. Doduše, unutrašnja homogenizacija, koja je osnaživala vladajući režim, tokom najvećeg dela 1990-ih nije bila sveobuhvatna (o čemu najbolje svedoče pomenuti masovni protesti 1996/97. godine, ali i raniji, kako antirežimski, tako i antiratni, masovni protesti; vidi Lazic, ed. 2000). Ipak, napad NATO zemalja 1999. godine doveo je do toga da se ne samo većina opozicionih stranaka, nego i organizacija civilnog društva (i jedni i drugi prozapadno orijentisani), nađu na istoj strani, u otporu prema intervenciji koja je drastično (i evidentno) kršila međunarodno pravo. Suprotstavljanje spoljašnjoj vojnoj intervenciji, uz istovremeno jasno i otvoreno kritičko prosuđivanje Miloševićeve politike, koja je omogućila da do nje dođe, svelo se u tom trenutku na pojedinačne akcije (up. Ristić i Leposavić prir. 1999), ali se upravo na toj idejnoj osnovi nepunu godinu kasnije uobličio širi društveni pokret koji je srušio SPS sa vlasti.

Društveno isključivanje predstavljalo je indirektnu posledicu prethodno navedenih procesa, a iskazivalo se kao sveobuhvatna atomizacija uzrokovana: pauperizacijom (zbog dramatičnog ekonomskog propadanja zemlje), političkim zloupotrebama demokratskih principa (manipulacijama izbornim procedurama), rušenjem pravnog sistema, osećanjem egzistencijalne ugroženosti i sl. Unutrašnji proces „razaranja društva“ (Lazić prir. 1994, Bolčić 2013) praćen je faktičkom isključenošću iz svetskog (ne samo pravnog, nego i društvenog) poretka: Srbija nije više bila socijalistička zemlja (kao što to više nije bila ni Rusija, njen jedini samoprolašeni međunarodni „oslonac“), a kretanje prema kapitalističkom poretku bilo je zaustavljeno. Iz toga je sledila, s jedne (pretežno prisutne) strane, gregarizacija (okupljanje oko autoritarnog vođe na projektu izolovane „nacionalne države“, uz zanemarivanje svih pitanja sistemskih promena), a s druge emigracija značajnog dela obrazovanih i mladih ljudi.

U ovom tekstu nije se moguće šire baviti posledicama koje je blokiranje sistemske transformacije tokom 1990-ih ostavilo na društvo Srbije. No, pre nego što se pređe na nešto detaljnije izlaganje učinaka tog blokiranja na formiranje nove ekonomske elite, koje predstavlja osnovni sadržaj ove studije, sumarno će se izložiti najvažnije od tih posledica.

Kada je reč o ekonomskom podsistemu, najuočljivija posledica opstanaka pripadnika dotadašnje kolektivno-vlasničke klase na vlasti i zadržavanja njihove ekonomske i kulturne dominacije, bio je strmoglavi pad nacionalnog dohotka. Taj je dohodak, u odnosu na 1989. godinu, pao 1993. na 40,6%,

da bi 2000. godine, kada je u svim srednjoevropskim zemljama dosegao „pred-tranzicijski“ nivo, a u balkanskim se „uzdigao“ na oko 80% tog nivoa, u Srbiji još uvek iznosio 45,4% (up. Ilić i Prvulović 2003: 130). Zatim, blokiranje transformacije je (intencionalno!) izrazito usporilo privatizaciju javnih resursa, da bi se konverzija u interesu pripadnika nomenklature uspešnije izvršila. Tako je, posle relativno ubrzanog početka privatizacije, koji se odvijao do 1994. godine, novim zakonom taj proces ne samo zaustavljen, već je skoro vraćen na početak (uz neznatan učinak još jednog zakona iz 1997), sa sledećim ishodom: do 2001. godine državno je vlasništvo obuhvatalo 42,67%, a društveno još 33,80% kapitala u Srbiji (*Efekti privatizacije u Srbiji* 2001: 13). Još dalekosežnije posledice po ekonomiju zemlje imao je izostanak restrukturisanja onih preduzeća koja su ostala u javnom vlasništvu. Bez investicionog kapitala (domaćeg ili inostranog), sa zastarelom tehnologijom, ogromnim viškovima zaposlenih, nekonkurentnim proizvodima, politički nametanim upravama, itd, ona su (u vreme uključivanja Srbije u međunarodne ekonomske tokove posle 2000. godine) počinjala tržišnu utakmicu u kojoj su njihove neminovne i ogromne gubitke pokrivala državne subvencije (osiguravane na osnovu minimalnih i često opadajućih zarada, rastućih poreza i spoljnog zaduživanja), usporavajući ili onemogućavajući ekonomski rast zemlje. Najzad, iznutra blokirana kapitalistička transformacija, poduprta spoljašnjim sankcijama, te iskazana i kroz nesposobnost uključivanja srpske ekonomije u napredujući proces globalizacije, vodila je autarkizaciji, uspostavljajući na taj način začaran krug ekonomskog i društvenog nazadovanja (jasno je da je u tako stvorenim uslovima uspostavljanje monopola u skoro svim privrednim granama – od energetike, pod kontrolom države, do trgovine na malo pod kontrolom Miškovićeve „Delte“ – bilo neminovno).

U političkom podsistemu, kao što je pomenuto, osnovnu posledicu blokiranja kapitalističke transformacije predstavljali su značajno nejednaki uslovi političkog takmičenja: vladajuća stranka (s povremenim koalicionim partnerima) koristila je državne aparate, javne ekonomske resurse, kontrolu nad većinom medija, pa i direktnu manipulaciju biračkim spiskovima i brojanjem glasova, da unapred osigura izbornu pobjedu. Zbog toga se samo uslovno može reći da je u Srbiji tokom 1990-ih bio uspostavljen liberalno-demokratski (parlamentarni) sistem vlasti (karakter tog političkog poretka različiti su autori različito određivali: kao autokratiju, despotiju, ličnu vlast, izborni autoritarizam itd; up. Pavlović i Antić 2007, Pavlović prir. 2008). U (pred)ratnim uslovima, najlakše mobilizacijsko sredstvo protiv političkih protivnika bilo je proglasiti ih državnim neprijateljima, nacionalnim izdajnicima, slugama stranaca i sl. U zemlji bez demokratskih

tradicija (nasuprot onom što neki autori tvrde – vidi Antić, u Lazić prir. 2000; suprotno stanovište vidi u Perović 2007) i uz dugotrajnu upotrebu pomenutih (dis)kvalifikacija, shvatanje političkih protivnika kao neprijatelja na taj je način trajnije učvršćeno, tako da se održalo i posle prestanka ratnih okolnosti. Kada se konkurentsko političko takmičenje predstavlja kao borba protiv neprijatelja, onda su sva sredstva u tom sukobu dozvoljena, a fer izborna utakmica (pravilima uređena, uz obostrano prihvaćenu mogućnost da se izbori izgube, a zatim – u narednoj prilici – dobiju itd; vidi Dal 1997) apriori onemogućena. Na taj je način liberalno-demokratski politički poredak u Srbiji od samog početka derogiran i nije se „konsolidovao“ ni skoro 15 godina nakon sloma Miloševićeve vlasti.

Posledice blokiranja transformacije u društvenom polju široko su ranije izlagane (Lazić 2011) i ovde nema potrebe da se detaljnije razrađuju. Kao što je pomenuto, ekonomski slom zemlje doneo je masovno osiromašenje stanovništva, uz apsolutni pad životnog standarda svih društvenih grupa, izuzev najuže političko-ekonomske elite, te očuvanje – ali i promenu – nekih relativnih odnosa (srednji slojevi zadržali su viši standard od nižih, a poljoprivrednici popravili relativni položaj u odnosu na manuelne radnike; Lazić 2011: 148-160). Tako je društvena diferencijacija u odnosu na socijalistički poredak uvećana (kao, uostalom, i u drugim postsocijalističkim zemljama), uz rastuće siromaštvo i znatno umanjenu sposobnost državnih aparata da osiguraju zadovoljavanje rastućih egzistencijalnih potreba (ishrane, stanovanja, zdravlja, školovanja) sve šireg kruga stanovništva. Pogoršavanje životnih uslova i nemogućnost da se sve više zaoštrene interesne suprotnosti artikulišu u političkom podsistemu (zbog nepostojanja stranaka koje bi zastupale interese nižih slojeva, kao i zbog slabosti sindikalnih organizacija), „praćeni“ su odgovarajućim karakteristikama vrednosnih orijentacija većine stanovništva. Kao što su istraživanja ponovljeno potvrđivala, uz visok nivo tradicionalizma (patrijarhalne provenijencije) i autoritarnosti (koji su predstavljali mobilizacijsku podlogu za uspon Miloševića na vlast), održavao se tokom 1990-ih, a i posle toga, relativno široko prisutan i sporo opadajući nacionalizam (pre svega među pripadnicima nižih slojeva stanovništva), koji je pogodovao očuvanju postojeće vlasti, a kasnije predstavljao i oslonac za izborne uspehe Srpske radikalne stranke (SRS). A upravo se u novije vreme jasno pokazuje koliko su prva dva činioca temeljna, dok je treći „instrumentalan“. Srpska napredna stranka (SNS) drastično je otupila nacionalističku retoričku oštricu na izborima 2014. godine, bez posledica po uspešnost u mobilizaciji birača, zato što je „princip vođe“ primaran za većinu stanovnika zemlje: ako on proglasi da nacionalizam trenutno ugrožava interese Srbije,

glasači će to bespogovorno prihvatiti. Najzad, društvena posledica blokirane transformacije koja nas u ovom času najviše zanima jeste pominjana kadrovska rekonstrukcija vladajuće grupacije (pre svega njenog ekonomskog dela), pa ćemo se sada njom posebno pozabaviti.

2. Od kolektivno-vlasničke klase, preko ekonomske elite, prema kapitalističkoj klasi

Teorijski i empirijski, skoro celokupan raniji proces transformacije pripadnika (socijalističke) kolektivno-vlasničke klase u novu kapitalističku klasu (u nastanku) u Srbiji, do 2000. godine, već je analiziran (Lazić 2011; vidi naročito str. 161-201), tako da će se ovde rekapitulirati samo osnovne crte, uz kratku napomenu o najnovijim karakteristikama. Sažeto, slom socijalističkog poretka ukinuo je *monopol* koji je nad *celokupnom* reprodukcijom društva imala jedinstvena hijerarhija vladajuće grupacije (unutar kojeg se samo uslovno mogla razdvojiti komanda nad – neizdiferenciranim! – organizacijskim/političkim, ekonomskim i kulturnim resursima, koju su imali politokratski i tehnokratski sloj te klase). Razdvajanje građanskog društva (ekonomije) od države, karakteristično za kapitalizam, značilo je i uspostavljanje relativne autonomije dve grupacije, koje su sada – umesto monopolom – raspolagale (u principu, svaka posebno) dominantnom kontrolom nad tim resursima, do koje se dolazi različitim putevima: izbornim takmičenjem u političkom podsistemu i akumulacijom kapitala u ekonomskom podsistemu.

Mora se naglasiti, međutim, da postoje još neke bitne razlike između načina konstituisanja položaja, reprodukcije, kao i između životnih uslova kolektivno-vlasničke i nove ekonomski (ali i one druge, politički) dominantne društvene grupe. Pre svega, u socijalizmu se položaj unutar nomenklature po pravilu sticao usponom tokom karijere i na njega se dospevalo naimenovanjem (od strane pripadnika kolektivno-vlasničke klase koji su zauzimali više položaje), iz svih društvenih slojeva, međugeneracijski i unutargeneracijski. Za kapitalistički je poredak, nasuprot tome, porodično nasleđivanje vlasništva – pa tako i položaja – pravilo, legalizovano i legitimizovano (što ne isključuje, takođe, uspon iz drugih slojeva, prvenstveno srednjih, ali je taj uspon ovde rezultat uspeha u tržišnoj utakmici, a ne naimenovanja). Drugo, svi položaji unutar nomenklature, izuzev onog na samom hijerarhijskom vrhu, bili su neautonomni (zavisili su od nadređenih pojedinaca i kolektiviteta), dok je privatno vlasništvo zakonski zaštićeno od posezanja drugih. Treće, privilegovani položaji pripadnika kolektivno-vlasničke klase, zasnovani na osnovu kontrole organizacijskih, ekonomskih i kulturnih resursa i njihove

upotrebe, zavisio je isključivo od aktivnog obavljanja funkcije i sastojao se iz niza privilegija (prava na upotrebu dobara) vezanih za tu funkciju (u principu, bez mogućnosti međugeneracijskog prenošenja), nasuprot privatnom vlasništvu kojim se lično raspolaze po volji titulara. Delimično zbog toga, a delimično i zbog načina na koji je socijalistički sistem legitimisan (egalitističke vrednosti), stepen nejednakosti između pripadnika vladajuće klase i ostalih društvenih grupa (a posebno manuelnih radnika) bio je znatno manji od tipičnih razlika u (savremenom) kapitalističkom društvu. Sve ove „prednosti“ privatnog vlasništva nad kolektivnim privilegijama pripadnika nomenklature bile su razlog zbog kojeg, u uslovima duboke krize socijalističkog poretka, mnogi njeni pripadnici nisu nastojali da taj poredak očuvaju, nego su se aktivno pridružili grupama (po pravilu, pripadnicima srednjih slojeva) koje su ga rušile, nastojeći da u vremenu „mekog pravnog poretka“ (rušenja starog normativnog sistema i neizgrađenosti novog) i ideološke konfuzije, karakterističnom za „doba revolucije“, iskoriste dotadašnji privilegovan položaj konvertujući ga u privatno vlasništvo.

Ova konverzija, važno je naglasiti, predstavlja jedan od oblika tzv. prvobitne akumulacije kapitala, osoben za postsocijalističku transformaciju. Poznato je da postoje različiti istorijski putevi te prvobitne akumulacije: preobražaj feudalnog poseda, ali i seoske/opštinske zemlje („ograđivanje“), u zemljišni kapital, prerastanje zanatskih radnji u manufakture (fabrike), zelenašenje, širenje trgovačkih aktivnosti, pljačka, državna potpora, itd.⁷ Ono što je za postsocijalističku transformaciju karakteristično jeste to da je akumulacija izvršena pre pojave kapitalista (Eyal et al. 2001), odnosno da je ranije akumulisano *javno* vlasništvo (kojim je kolektivno upravljala vladajuća grupacija) na različite načine preraspodeljeno privatnim licima ili firmama. U svim istočno i srednjoevropskim zemljama prethodni položaji u kolektivno-vlasničkoj klasi igrali su značajnu ulogu u procesu redistribucije (omogućavajući posednicima tih položaja privilegovani pristup prilikom privatizacije, što je, u različitim zemljama, dovelo do toga da se, početkom 1990-ih, među novim vlasnicima nađe između četvrtine i trećine nekadašnjih pripadnika nomenklature – vidi Szelenyi and Szelenyi 1995).

Srbija je, uz Rusiju u nešto manjoj meri, ovde bila izuzetak utoliko što je, u približno isto vreme (polovinom 1990-ih), među privatnim vlasnicima većih firmi bilo čak dve trećine bivših političkih ili privrednih „rukovodilaca“, odnosno članova njihovih porodica i sl. (Lazić 1994a).

⁷ Za „klasične“ oblike vidi Braudel 1992, Aston and Philpin eds. 1985; za uspon, uz državnu pomoć, velikih „političkih preduzetnika“ u SAD krajem 19. i početkom 20. veka vidi Folsom 2010.

Doduše, i u Srbiji su među (nove) privatne vlasnike krupnijih kapitala dospevali i pojedinci iz drugih društvenih slojeva (pre svega srednjih). Ovde je, međutim, zbog ratnog raspada zemlje, značajan broj takvih pojedinaca za akumulaciju iskoristio bezakonje, svojstveno periodu dramatične društvene anomije, u kom su združeno delovali: raspad starog društvenog poretka (uključujući i pravni poredak), ratno institucionalno i moralno rasulo, te pomenuta spoljašnja strategija isključivanja (odsustvo spoljašnjeg nadzora, kao i sankcije koje su ilegalnu trgovinu činile neizbežnom i izuzetno profitabilnom). Grupaciju koja je u Srbiji uspešno koristila anomiju za akumulaciju privatnog bogatstva nelegalnim sredstvima nazvao sam svojevremeno „ratnim preduzetnicima“ (Lazić 1994a), a njenu veličinu nije bilo moguće pouzdano proceniti.

Ukratko, u prvom periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji, u stvaranju nove ekonomske elite (a ta grupacija ovde će se uslovno nazivati elitom, zato što se radi o „prelaznom“ društvenom periodu, u kojem još nisu konstituisane osnove reprodukcije novog sistema društvenih odnosa, niti je ona sama dobila čvršća strukturalna obeležja koja je „formatizuju“ kao klasu⁸ – izuzev onog da kontroliše ekonomske resurse na nov način, čije pretpostavke još nisu bile definitivno legalizovane i legitimisane), učestvuju tri podgrupe: doskorašnji pripadnici nomenklature (većinski), „ratni preduzetnici“ i pojedinci koji se uspinju iz srednjih slojeva – stručnjaci, niži rukovodioci i uspešni sitni i srednji preduzetnici različitog (pa i nižeg) društvenog porekla (vidi empirijske podatke u Lazić 1994a). Pritom, kao što je navedeno, u to vreme blokirane transformacije funkcionisanje ekonomije nalazi se u procepu između ranije komandne (zbog državne kontrole najvećeg broj preduzeća) i nove tržišne regulacije (zbog legalizacije privatnog kapitala). To, između ostalog, znači i da se pravila poslovanja značajno razlikuju od onih tipičnih za tržišnu ekonomiju, pa su tako i za uspešnu akumulaciju neophodne posebne veštine (karakteristične za „političko“, a ne tržišno preduzetništvo; taj su društveni oblik, stoga, neki istraživači u Srbiji, sledeći ideju Maksa Vebera, nazivali „političkim kapitalizmom“ – vidi Arandarenko 1995, Antonić 2000).

Od kraja 1995. godine (posle Dejtonskog sporazuma, kojim je okončan rat u Bosni i Hercegovini), sistemske okolnosti počinju brže da se menjaju. Kraj rata, zajedno s (prvo delimičnim) ukidanjem sankcija, značajno ograničava jedan kanal akumulacije kapitala (nelegalni), a otvaranje zemlje za međunarodnu trgovinu dodatno nameće učvršćivanje pravnog poretka. Uz to, privatno-preduzetnički orijentisani pripadnici nekadašnje kolektivno-

⁸ Sadržaj tih obeležja, kao i proces njihovog formiranja, predmet je narednih poglavlja ove studije.

vlasničke klase već su, uglavnom, do tada obavili svoj deo prvobitne akumulacije i sada i oni, kao i grupacija koja se domogla kapitala na osnovu uspeha u tržišnom poslovanju, žele da institucionalno učvrste stečeno vlasništvo. Dakle, period 1996-2000. godine predstavljao je sledeću fazu konstituisanja novog poretka, tokom koje raste nesaglasnost interesa između grupacije koja kontroliše državu (politička elita oko Miloševića) i nove ekonomske elite. Pritom i sastav ove elite počinje da se menja, zbog sve snažnijeg delovanja tržišnih uslova poslovanja: usporava se dotok novih članova iz redova nomenklature i pogotovo „ratnih preduzetnika“, a raste broj onih koji se uspinju iz srednjih slojeva – stručnjaka i srednjih i sitnijih preduzetnika. Na njeno čvršće strukturalno oblikovanje dodatno deluje činjenica izrazitog relativnog i apsolutnog poboljšavanja materijalnog položaja njenih pripadnika (stvaranje sve većeg jaza u načinu života između nje i svih drugih društvenih grupa, uključujući srednju klasu), što pogoduje formiranju posebnog načina života grupe. A na njenu idejnu homogenizaciju deluje jačanje legitimnosti kapitalističkog poretka (sve ovo empirijski je dokumentovano u Lazić 2011). Ta je grupacija pritom još uvek nedovoljno oformljena i slaba da bi se suprotstavila državi, ali je interesno sve snažnije upućena na povezivanje s opozicionim političkim strankama i traženje masovnog oslonca u rastućem nezadovoljstvu srednjih slojeva.

Vojni slom zemlje u ratu protiv članica NATO 1999. godine oslabio je, najzad, Miloševićev režim u toj meri da je mogao biti sklopljen (politički) savez pomenutih društvenih snaga: konačno sjedinjenih opozicionih stranaka, finansijski pomognutih od strane nove ekonomske elite, ali i sa Zapada, te masovno mobilisanih – prvenstveno, ali ne isključivo – pripadnika srednjih slojeva. Rušenje tog režima (2000. godine) pokazuje da je započeo prelazak na treću fazu konstituisanja društvene grupe koja kontroliše ekonomske resurse zemlje, razdoblje u kojem ona počinje da zadobija karakteristike kapitalističke klase. Nova politička vlast u Srbiji, koja je podupirala ovaj preobražaj, imala je jasan opšti cilj: „normalizovanje“ kapitalističkog poretka u zemlji. To je značilo: stabilizaciju političkog podsistema (uvođenjem pravila korektnog političkog takmičenja), učvršćenje pravnog sistema, osiguranje institucionalnih garancija za tržišnu regulaciju ekonomije i uključenje u međunarodni institucionalni (ekonomski, politički, pravni i kulturni) poredak. Jasno je da su svi ti pojedinačni ciljevi međusobno povezani i podupiru se, pri čemu je posebno važno bilo to što su međunarodne ambicije – poduprte izmenjenim stavom Zapada, koji je sada počeo da primenjuje „strategiju uključivanja“ Srbije (uz spoljašnju političko-pravnu kontrolu, investicije i trgovinu, itd) – postavile kriterijume za unutrašnje promene.

Ovde nije moguće detaljnije se baviti tim promenama: poznato je da su one bile nejednakog tempa i krivudavog pravca, sa zastojima i nazadovanjima. Sumarno, u političkoj sferi, tokom prve decenije novog milenijuma, postignut je značajan napredak u stabilizovanju liberalno-demokratskog poretka, s redovnim (ili nešto ubrzanim) izbornim ciklusima, uz relativno fer izborni proces (tokom kojeg je na vlasti izmenjeno nekoliko političkih opcija – stranaka i stranačkih koalicija – vidi Goati 2006, 2013, Slavujević 2007). Ekonomija je, uprkos opstanku značajnog državnog sektora, transformisana u pretežno tržišnu (vidi Uvalić 2012) i sve snažnije integrisana u međunarodne tokove (uvozno-izvozno, finansijski i sl), naročito u bankarskom sektoru (koji je skoro u celini u stranom vlasništvu), s usponima i padovima povezanim sa svetskim trendovima (naročito od krize iz 2008. godine). Tome doprinosi postepeno jačanje pravnog sistema, koji garantuje vlasnička prava i ugovore, kao temeljne pretpostavke kapitalističke akumulacije.

Na društvenom planu, nastavljeno je strukturalno oblikovanje kapitalističke klase. Njen materijalni položaj i dalje se relativno popravljao, uz rastući jaz prema nižim slojevima, tako da se uspostavlja stabilna osnova za izgradnju specifičnog načina života grupe (Lazić 2011). Uz to, njen je sastav nastavio da se menja na osnovu daljeg jačanja činilaca njene tržišne regrutacije i istiskivanja ranijih vantržišnih (uskopolitičkih, ili izvanpravnih) kriterijuma (pa i putem eliminacije na tim podlogama prethodno regrutovanih članova, koji su bili nesposobni za tržišnu utakmicu). Istraživački nalazi pokazuju da sastav ekonomske elite u Srbiji tokom prve decenije novog veka postaje sve sličniji onom u drugim nekadašnjim socijalističkim zemljama, uz očekivanu tendenciju (koja će se u ovoj studiji empirijski proveriti) da se promene u istom smeru nastavljaju i tokom poslednjih nekoliko godina (za početak decenije vidi podatke u Lazić 2011: 167-179). Takođe, njene vrednosne orijentacije značajno se razlikuju od onih tipičnih za niže društvene slojeve i to po smanjenom stepenu tradicionalizma, posebno patrijarhalnog tipa, te liberalnoj političkoj orijentaciji. S druge strane, *formativni* karakter kapitalističkog poretka na ovom planu jasno se ispoljava u činjenici da su, u slučaju ekonomskog liberalizma, vrednosne orijentacije nastajuće kapitalističke klase i dalje ambivalentne: u okolnostima ozbiljnije ekonomske krize, njeni pripadnici pokazuju sklonost da značajne ekonomske funkcije ostave u nadležnosti države (vidi Lazić i Pešić 2013).

Mora se, međutim, još jednom naglasiti da stabilizacija kapitalističkog poretka, pa i klase koja je njegov nosilac, ne ide (u Srbiji) linearnim tokom. Svetska ekonomska kriza, koja je počela 2008, i u Srbiji se manifestovala opadanjem društvenog proizvoda, rastom nezaposlenosti i siromaštva,

gomilanjem privatnih (korporativnih, individualnih) i javnih dugova, itd. Posledice ove krize prenele su se neizbežno i na političko polje, pogotovo na prostoru na kojem država i dalje, objektivno, pored regulacijske ima i prenamlaženu (za tržišnu ekonomiju) direktnu ekonomsku ulogu, a uz to, subjektivno – prema tipičnim očekivanjima velike većine stanovništva – ima i ključnu odgovornost za materijalnu dobrobit građana (što pokazuju pominjane ne-liberalne vrednosne orijentacije vezane za ovu oblast). Po uobičajenom obratu, ako se država smatra glavnim sredstvom za rešavanje ekonomskih problema i ako se ti problemi ne rešavaju efikasno, politička mobilizacija nužno uključuje pronalaženje „žrtvenog jarca“. Tokom poslednjeg izbornog ciklusa, za nagomilane ekonomske teškoće su se, pored optuživanja političkih suparnika koji su ranije bili na vlasti, kao „krivci“ pojavili i istaknuti predstavnici nove kapitalističke klase, a protiv nekih od njih su pokrenuti i sudski procesi za različite oblike „zloupotreba“ (pozitivan odjek ovakve kampanje među biračima je razumljiv, ako se ima u vidu spoj pada životnog standarda, pa i egzistencijalne ugroženosti velikog broja stanovnika i tradicionalne egalitarne vrednosne orijentacije pripadnika nižih društvenih slojeva). Predizborne medijske hajke na pripadnike nastajuće kapitalističke klase pogoršavaju uslove poslovanja velikih privatnih firmi i proizvode tenzije između dve frakcije vladajuće klase, što podriva kako dalju stabilizaciju kapitalističkog poretka u celini, tako i dovršavanje konstituisanja ekonomske frakcije klase (pogotovo s obzirom na činjenicu da je u Srbiji, tradicionalno, ovaj sloj podložan političkoj vlasti). A jedan i drugi proces otežavaju rešavanje tekuće ekonomske krize, zatvarajući na taj način začarani (negativan) krug.

3. Istraživanje procesa konstituisanja kapitalističke klase u Srbiji

Prethodno skicirani procesi preobražaja kolektivno-vlasničke klase u novu ekonomsku elitu u Srbiji, u periodu 1989-2000. godine, i zatim postepene kristalizacije te elite u kapitalističku klasu, sistematski su istraživački praćeni. Prikupljanje i analiza podataka o grupaciji koja dominira nad ekonomskim resursima počeli su u Srbiji 1989. godine, u okviru istraživanja promena stratifikacijske strukture u SFRJ.⁹ Solidan uzorak od 231 pripadnika „tehnokratskog“ sloja nomenklature u Srbiji – direktora većih

⁹ Istraživanje je izvedeno u okviru projekta „Društvena struktura i kvalitet života“, na kojem je radio Konzorcijum instituta društvenih nauka SFRJ, prema nacrtu autora ovog, kao i svih narednih istraživanja koja će se u ovoj studiji koristiti. Taj je, pak, nacrt nastao na osnovu sličnog istraživanja izvedenog prethodno u Hrvatskoj, 1984. godine – up. Lazić 1987.

javnih preduzeća,¹⁰ omogućavao je detaljnu analizu, prvenstveno načina regrutacije, materijalnog položaja i vrednosnih orijentacija pripadnika grupe. To istraživanje, igrom istorijskih okolnosti, izvedeno je neposredno pred slom socijalističkog poretka i tako je omogućilo izvanrednu uporednu osnovu za praćenje nastanka nove vladajuće grupacije, tokom konstituisanja i konsolidacije kapitalističkog oblika proizvodnje društvenog života.¹¹

Naredno istraživanje (nove) ekonomske elite (kao i političke) izvedeno je 1993. godine, na nešto većem uzorku.¹² Njegovo vremensko situiranje – na početku sistemske transformacije, u njenoj „blokiranoj“ fazi – omogućilo je da se registruje osnovna specifičnost procesa konstituisanja nove vladajuće grupacije u Srbiji: masovna konverzija resursa, u vidu privatnog prisvajanja javnog ekonomskog vlasništva, na osnovu položaja u hijerarhiji, od strane doskorašnjih pripadnika kolektivno-vlasničke klase. Uz to, istraživanje je detektovalo i početak dramatičnog rasta društvenih nejednakosti, s obzirom na činjenicu da se, u periodu ekonomskog sloma i hiperinflacije, materijalni položaj pripadnika svih društvenih grupa, pa čak i pripadnika političke elite, izrazito pogoršao, s jednim izuzetkom nove ekonomske elite. Ova je pojava bila neposredna posledica sistemske transformacije načina imovinskog utemeljenja grupe: umesto na privilegijama, podložnim kontroli spolja, od strane viših nivoa nomenklature, njen se materijalni položaj sada zasnivao na – autonomnom – privatnom vlasništvu.

Istraživački niz nastavljen je 1997. godine. Zanimljivo je, pritom, da je „prelazna“ faza sistemske transformacije (početak njenog „odmrzavanja“) registrovana i „na terenu“, na osnovu teškoća prilikom prikupljanja podataka: nikada ranije (ni tokom „socijalističkog jednogumlja“, kao ni na vrhuncu „destrukcije društva“ 1993. godine – vidi Bolčić 2013) nismo se sreli sa tako snažnim otporom prema učešću u istraživanju, kako pripadnika političke elite (uključujući i opozicione političare), tako i ekonomske. Iako je ovaj uzorak činio ukupno 301 ispitanik (Lazić 2000a), u njemu su nedovoljno bili prisutni najviši krugovi pripadnika obe elite. Ipak, osnovne tendencije

¹⁰ Istraživanjem je bio obuhvaćen i značajan broj pripadnika „politokratskog“ sloja kolektivno-vlasničke klase – članova političkih rukovodstava, kao i u ostalim republikama. Naravno, pored vladajuće grupacije, istraživani su i pripadnici ostalih osnovnih klasa.

¹¹ O nalazima tog istraživanja vidi Lazić 1992, 1994. O uzorku detaljnije vidi Hodžić 1991. Razumljivo je što su, po pravilu, u tekstovima nastalim na osnovu rezultata kasnijih istraživanja, prisutni i odgovarajući – komparativni – podaci iz ovog „nultog“ perioda sistemske transformacije.

¹² Uzorak je činilo 256 ispitanika (vidi Cvejić 1994; o nalazima vidi Lazić 1994b, Lazić 1995). I ovaj put, kao i u prethodnim i potonjim slučajevima, radilo se o dodatnim uzorcima elita, u sklopu istraživanja opštih stratifikacijskih promena na uzorku celokupnog radnoaktivnog stanovništva.

na koje su upućivale istraživačke hipoteze mogle su se dokumentovati empirijskim podacima. Promena oblika društvene regulacije (odnosi kapitala koji stupaju na mesto koje je zauzimalo komandno planiranje) sve se jasnije iskazivala na području konstituisanja vladajuće grupacije. Relativno odvajanje ekonomskog i političkog podsistema pokazalo se u razlikama u načinu regrutacije grupacija koje kontrolišu dva tipa resursa. Pritom se politički dominantna grupacija jasnije udaljila od socijalističkog prethodnika po tome što su u njen sastav mogli dospeti skoro isključivo pojedinci čija je početna tačka uspona bila unutar srednjih slojeva. Nasuprot tome, nova privatno-vlasnička (kapitalistička) elita još je nosila jasne tragove prethodnog poretka: u njoj su i dalje dominantno bili prisutni nekadašnji pripadnici nomenklature, ali je sada bilo snažnije naglašeno prisustvo pojedinaca koji su stručnjačkog porekla. Konsolidacija materijalnog položaja (kao osnove posebnog načina života) nove vladajuće klase ispoljavala se u to doba preko izraženog izdvajanja grupacije krupnih privatnih vlasnika na vrhu piramide ekonomskog bogatstva. Ta se grupacija značajno materijalno izdigla iznad političara, a ovi iznad direktora javnih preduzeća (što neposredno objašnjava težnju ovih drugih da konvertuju javne resurse u privatne). I dalje, sve grupacije čiji se položaj zasnivao na privatnom vlasništvu (uključujući samozaposlene u odnosu na stručnjake, pa čak i poljoprivrednike u odnosu na kvalifikovane radnike) materijalno su bolje bile situirane od ostalih, pri čemu se jasno ocrtavao klasni jaz između grupa na vrhu društvene hijerarhije, srednjih i nižih slojeva. Najзад, na vrednosnom planu, novi poredak bio je učvršćen utoliko što su „put u kapitalizam“ većinski prihvatili, kao poželjno stanje, pripadnici svih društvenih grupacija (sa izuzetkom poljoprivrednika), ali su u tome naglašeno prednjačili novi krupni privatni vlasnici (podržani stručnjacima), dok se kod pripadnika ostalih slojeva još pomalo održavala ideja o produžetku tada postojećeg „mešovitog“ poretka („socijalno-političkog kapitalizma“; vidi nalaze u Lazić 2000b).

Naredno istraživanje, iz 2003. godine, rađeno je posle političkog prevrata koji je konačno „oslobodio“ tendencije kapitalističkog preobražaja društva u Srbiji od dotadašnjih blokirajućih činilaca (uklanjanjem Miloševićevog režima, kao instrumenta specifičnog karaktera postsocijalističke transformacije, obavljane prevashodno u interesu pripadnika dotadašnje kolektivno-vlasničke klase). Naravno, da se radilo samo o tom trogodišnjem periodu – koliko je proteklo od smene vlasti – ne bi se moglo pretpostaviti da je došlo do radikalnijih društvenih promena. Međutim, kao što je dokazivano, te su promene (kada je reč o celini društvenih odnosa, ali i o formiranju nove kapitalističke klase) započete ranije, a dobile su ubrzanje

krajem 1990-ih, tako da se moglo očekivati da se uoče jasna obeležja konsolidacije novog društvenog oblika. S obzirom na to da će o svim konkretnijim manifestacijama ovog procesa biti uskoro reči u odgovarajućim tekstovima, sada će se sasvim sumarno istaći da je istraživački potvrđeno kako su ta očekivanja bila uglavnom opravdana. Utvrđeno je, između ostalog, da se pripadnici nižih slojeva dodatno potiskuju iz procesa regrutacije pripadnika oba sloja vladajuće klase – krupnih privatnih vlasnika i političara, i to međugeneracijski i unutargeneracijski. Uz dominaciju bivših pripadnika nomenklature unutar novog krupno-kapitalističkog sloja, primetan je i značajan prodor u ovu grupaciju pojedinaca iz srednjih slojeva (vidi detaljne analize svih osnovnih nalaza o vertikalnoj pokretljivosti u Srbiji u Lazić 2011, naročito str. 161-201). Dok na planu materijalnog položaja početak snažnijeg ekonomskog oporavka zemlje, koji je doneo relativno ubrzan rast životnog standarda (u odnosu na prethodan apokaliptički pad) većini stanovništva, nije „poremetio“ novouspostavljene obrasce nejednakosti (uz nesumnjivo izdvajanje krupnih privatnih vlasnika na vrhu piramide), zabeležene su i neke neočekivane tendencije u vezi s vrednosnim orijentacijama. Naime, ovde su među pripadnicima nastajuće kapitalističke klase uočene ambivalencije: oni su istovremeno podržavali kako liberalne iskaze, tipične za kapitalistički poredak u ekonomskom i političkom podsistemu, tako i stanovišta karakteristična za autoritarni kolektivism i redistributivni etatizam, koja legitimišu socijalistički sistem odnosa. Pokazalo se, dakle, da je proces konstituisanja ove klase u Srbiji još uvek u toku i da će za njegovo dovršavanje biti potrebno dodatno vreme.

Najnovije istraživanje (iz 2012. godine), čiji su nalazi prikazani i analizirani u ovoj knjizi, trebalo bi da pokaže koliko je pomenuti proces konsolidacije kapitalizma u Srbiji, iskazan preko konstituisanja nove vladajuće kapitalističke klase, uznapredovao za proteklih desetak godina. U njemu se nastojalo da se pokriju, uz neke teorijske pomake koji su u međuvremenu učinjeni, sve ključne teme (strukturnog i akterskog karaktera) vezane za oblikovanje ekonomski dominantne frakcije te nove klase: obrasci njene regrutacije, formiranje posebnog načina života (pre svega, na osnovu ispitivanja životnih uslova njenih pripadnika, putem analize njihovog materijalnog položaja), karakteristike društvene svesti (prvenstveno vrednosnih orijentacija, kao i političkih preferencija), ali i – a to je nova istraživačka tema – sposobnost i spremnost da se kolektivno zastupaju klasni interesi grupe (na osnovu delatnog potencijala njenih pripadnika).

Oslanjanje na ranije pomenuta istraživanja omogućava autorima priloga u ovoj studiji da temama pridu empirijski, ali istovremeno i istorijski (zbog

toga su u ovom uvodnom tekstu sažeto i rekapitulirani raniji istraživački nalazi, koji će se u knjizi podacima dodatno potkrepiti i šire razviti). Na taj će se način rasvetliti razvojni tok formiranja nove kapitalističke klase, uz fokusiranje na tri ključna perioda: na kraj socijalizma, kao polaznu tačku, 1989. godine; na ishode „blokiranе transformacije“, kao rodnog mesta specifičnih sistemskih promena u Srbiji 2003. godine; i na konsolidaciju nove klase tokom poslednje decenije. S druge strane, s obzirom na to da je pojam klase suštinski relacioni (Lazić 2011), da klasa postoji samo u odnosu (strukturnom i delatnom) prema drugoj klasi (klasama), tekstovi koji slede imaju, po pravilu, kao referentnu tačku (više ili manje razvijenu) i analizu analognih procesa u drugim klasama (radničkoj, srednjoj). Važno je pritom istaći da će se ovi procesi pratiti na istom istraživačkom materijalu, što je omogućeno činjenicom da su sva pomenuta istraživanja obuhvatala sve osnovne klase, uz posebnu – u uzorku uvećanu – zastupljenost vladajuće grupacije (koja je, inače, beznačajno predstavljena u standardnim proporcionalnim uzorcima).

Neophodno je uvodno naglasiti i sledeće. Autori tekstova su se saglasili da kao osnovno teorijsko polazište preuzmu ono stanovište o karakteru društvenih odnosa u socijalizmu, u periodu postsocijalističke transformacije i u kapitalističkom društvu, o bazičnim društvenim grupama u ovim porecima i načinu reprodukcije njihovih odnosa, o osobenostima sistemske transformacije u Srbiji i sl. koje je izloženo u knjizi *Čekajući kapitalizam* (Lazić 2011). Stoga je dogovoreno da se zajednički koristi i osnovni kategorijalni aparat razvijen u toj knjizi. U tom teorijskom okviru, grupacije koje formiraju temeljne društvene odnose nazivaju se klasama, a ove se na specifičan način određuju unutar svakog od pomenutih različitih načina proizvodnje društvenog života. Tako će se vladajuća grupacija, koja je kontrolisala ekonomske, organizacijske/političke i kulturne resurse u socijalizmu, nazivati kolektivno-vlasničkom klasom (a ponekad, radi ekonomičnosti izlaganja, i nomenklaturom), a analogna grupacija u kapitalističkom poretку nazivaće se kapitalističkom klasom (u nastajanju, kada je reč o još nekonsolidovanom društvenom obliku). U uslovima postsocijalističke transformacije, odnosno u vreme sistemskih promena, tokom kojih stari način proizvodnje društva još nije u potpunosti uklonjen, dok se novi društveni odnosi tek uspostavljaju, te kada se stara vladajuća klasa raspada, dok nova još nije u potpunosti konstituisana, grupacije koje ovladavaju nagomilanim ekonomskim, organizacijskim i kulturnim resursima nazivaće se elitama (ekonomskom, političkom, kulturnom).¹³

¹³ Korišćenje termina elita da označi grupu koja kontroliše akumulisane resurse, ali u još sistemski nekonsolidovanom – prelaznom – društvenom obliku, u ovoj studiji je uslovno

U studiji se koriste, na teorijskom i empirijskom planu, i „klasne sheme“ ponuđene u pomenutoj knjizi, prema kojima se klase u svakom tipu društva diferenciraju na različit način, i to zavisno od nivoa apstrakcije na kojem se analiziraju klasni odnosi (Lazić 2011: 24-35). S obzirom na to, razlikovaće se dvoklasne i višeklasne klasne sheme, specifične za svaki tip društva. U analizi socijalističkog društva koristiće se podela na kolektivno-vlasničku klasu, posrednu klasu, radništvo i privatnike; u periodu postsocijalističke transformacije govoriće se o vladajućim elitama, srednjoj klasi, radničkoj klasi i poljoprivrednicima, a za analizu kapitalističkog društva koristiće se ista podela (uz razliku vezanu za grupu na društvenom vrhu). Delovi klasa nazivaće se slojevima ili frakcijama: tako se radnička klasa deli na slojeve nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, srednja na slojeve stručnjaka i nižih rukovodilaca, itd. U konkretnim analizama u ovoj studiji najčešće će se (ali ne isključivo) koristiti tri klasno/slojne „sheme“: dvoklasna (naročito onda kada se porede empirijski nalazi o pripadnicima vladajućih grupacija i ostalim građanima), četvoroklasna i sedmoklasna.¹⁴

U narednih desetak tekstova biće obrađivani sledeći problemi (s tim što će Anđelka Mirkov, u nastavku ovog uvodnog teksta, predstaviti osnovne karakteristike uzorka poslednjeg istraživanja). Željka Manić i Anđelka Mirkov analiziraće materijalni položaj pripadnika grupacije koja u Srbiji danas kontroliše ekonomske resurse. Mladen Lazić baviće se promenama u načinima regrutacije grupe. Milica Vesković ispitaće njihove političke orijentacije. Jelisaveta Vukelić i Dragan Stanojević, kao i Seleni Lazić i Dunja Poleti, nastojaće da utvrde različite aspekte – objektivne i subjektivne činioce – delatnog potencijala posednika akumulisanih ekonomskih resursa. Jelena Pešić će razmatrati ekonomski i politički liberalizam kao osnovne vrednosne orijentacije (koje bi trebalo da budu) karakteristične za pripadnike ove grupacije, dok će Irena Petrović pažnju posvetiti rasprostranjenosti patrijarhalnih i autoritarnih vrednosnih orijentacija („preostalih“ iz zakasnele modernizacije društva u Srbiji). Jelena Manić Radoičić će, uz

(vezano za karakteristike društvenog procesa koji se analizira) i razlikuje se od onog iz studije *Čekajući kapitalizam* (vidi naročito: 43-46). Termin u širem značenju, međutim, korišćen je u naslovu celokupne studije i u pojedinačnim tekstovima, kao „tehnički“ termin koji s najmanje teškoća rešava problem različitog imenovanja vladajućih grupacija u različitim društvenim porecima.

¹⁴ Sedmoklasna shema uključuje tzv. prelazni sloj, službenike i tehničare sa srednjom stručnom spremom, koji i na strukturalnom i na delatnom planu ima „mešana“ obeležja, srednje i radničke klase. Njegovo izdvajanje u posebnu grupaciju čini empirijske međuklasne razlike jasnije vidljivim (vidi Lazić 1994, 2011). Detaljan opis procedura empirijske operacionalizacije klasnih shema može se naći u Lazić 2011.

pomoć drugačije – kvalitativne – metodologije, pokušati da ocrta osobenosti poslovnog morala pripadnika grupe. Najzad, Mladen Lazić će u zaključnom tekstu nastojati da sumira nalaze tako da bi se dobio odgovor na središnje pitanje studije: do koje je tačke stigao proces konsolidovanja novog ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase u Srbiji i koje su sadašnje bazične karakteristike njenih pripadnika. Ako se ima u vidu zajednička empirijska osnova (prikupljena istraživanjima izvođenim u okviru jedinstvene teorijske paradigme) i čvrsta struktura knjige (koja je rezultat podele rada izvedene iz sadržaja građe, a ne putem prikupljanja tema koje bi nudili potencijalni autori), može se bez dvoumljenja reći da se pred čitaocima nalazi studija o formiranju nove vladajuće klase u Srbiji, a ne tek zbornik radova posvećen ovoj temi.

Na kraju, važno je uvodno pomenuti i jednu osobenost studije vezanu za njene autor(k)e. Naime, pored rukovodioca istraživanja, koji je dobar deo svog već podužeg radnog veka posvetio izučavanju klasnih odnosa i njihovih promena u srpskom društvu, svi ostali autori su doktorandi na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (osim J. M. Radoičić, koja je doktorand na Odeljenju za filozofiju). Iako neki od njih imaju za sobom već respektabilan niz objavljenih radova u časopisima i zbornicima, ovakav autorski sastav pokazuje ne samo poverenje koje profesor ima u svoje studente, već i nesumnjivu sposobnost za naučni rad nove generacije sociologa u Srbiji. Nadamo se da će sličan zaključak izvesti i čitaoci knjige.

Literatura:

- Antonić, S. 2000. Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak, u M. Lazić, *prir. Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Arandarenko, M. 1995. Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam. *Srpska politička misao*, Vol II, No. 4.
- Arandarenko, M. 1999. Privatizacija, tržište rada i sindikati, u *Uloga sindikata u procesu privatizacije*. Beograd: Centar za obrazovanje i istraživanje UGS Nezavisnost.
- Aston, T. H. and C. H. E. Philpin, eds. 1985. *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakić, J. 2012. *Jugoslavija – razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Berend, I. 2001. *Centralna i Istočna Evropa, 1944-1993*. Podgorica: CID.
- Bolčić, S. 2013. *Razaranje i rekonstitucija društva. Srbija na prelazu u 21. vek*. Beograd: Službeni glasnik.

- Braudel, F. 1992. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*, 1-3. Zagreb: August Cesarec.
- Cvejić, S. 1994. Plan uzorka, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Dal, R. 1997. *Poliarhija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Efekti privatizacije u Srbiji*. 2001. Beograd: Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije.
- Eyal, G., I. Szelenyi and E. Townsley. 2001. *Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Folsom, B. W. Jr. 2010/1987. *Entrepreneurs vs. the State: A New Look at the Rise of Big Business in America, 1840 — 1920*. Herndon, VA: Young America's Foundation.
- Goati, V. 2006. *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung; Institut društvenih nauka.
- Goati, V. 2013. *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju; Nacionalni demokratski Institut za međunarodne odnose (NDI).
- Gordi, E. 2001. *Kultura vlasti u Srbiji: nacionalizam i razaranje alternativa*. Beograd: Samizdat B92.
- Hodžić, A. 1991. Društvena struktura i kvaliteta života. *Sociologija*, Vol. XXXIII, No. 3.
- Ilić, B. i Lj. Prvulović. 2003. Osnovne karakteristike druge etape tranzicije u Ruskoj Federaciji. *Ekonomski anali*, Vol. 44, No. 158.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazic, M. 1992. Prisoners of the Command Economy. The Managerial Stratum and the Disintegration of "Actually Existing Socialism", in G. Lengyel, C. Offe, J. Tholen, eds. *Economic Institutions, Actors and Attitudes: East-Central Europe in Transition*. Budapest; Bremen.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. prir. 1994. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994a. Preobražaj ekonomske elite, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994b. Old and New Elites in Serbia, in D. Janjić, ed. *Serbia Between the Past and Future*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lazic, M. 1995. Economic Elites in Yugoslavia at the Beginning of 90s. *Sociološki pregled*, Vol. XXIX, No. 2.
- Lazic, M. ed. 2000. *Protests in Belgrade*. Budapest: CEU Press.
- Lazic, M. 2000. Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites, in J. Higley and G. Lengyel, eds. *Elites after State Socialism: Theories and Analysis*. Rowman and Littlefield Publishers.

- Lazić, M. prir. 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić M. 2000a. Rekapitulacija, u M. Lazić, prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000b. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M i J. Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u M. Lazić i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura srpskog društva u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI; Čigoja štampa.
- Mrkšić, D. 2000. Restrifikacija i promene materijalnog standarda, u M. Lazić, prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Pantić, D. 1977. Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u M. Popović, prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja IDN.
- Pantić, D. 1990. *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pavlović, D. i S. Antonić. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović, D. prir. 2008. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji – godinu dana posle*. Beograd: Službeni glasnik.
- Perović, L. 2007. *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Ristić, S. i R. Leposavić, prir. 1999. *Crne rupe (Šta ste radili u toku rata)*. Beograd: Samizdat Free B92.
- Slavujević, Z. 2007. *Izborne kampanje: Pohod na birače. Slučaj Srbije od 1990. do 2007. godine*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung; Institut društvenih nauka; FPN.
- Szeleny, I. and S. Szeleny. 1995. Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5.
- Uvalić, M. 2012. *Tranzicija u Srbiji – ka boljoj budućnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Vujacic, V. 2004. *Reexamining the „Serbian Exceptionalism“ Thesis*. Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies, Working paper series.
- Vujacic, V. 1996. Institutional Origins of Contemporary Serbian Nationalism. *East European Constitutional Review*, Vol. 5, No. 4.
- Vujačić, V. 2013. *Sociologija nacionalizma: eseji iz teorijske i primenjene sociologije na primerima Rusije i Srbije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Zec, M. i B. Živković. 1997. *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.

DODATAK

Anđelka Mirkov

KARAKTERISTIKE PODUZORKA EKONOMSKE ELITE

U tekstu su predstavljene karakteristike poduzorka ekonomske elite u istraživanju 2012. godine. Najpre su iznete osnovne informacije o toku istraživanja i realizaciji poduzorka ekonomske elite, a zatim su prikazane socio-demografske karakteristike ispitanika (pol, starost, bračni status, tip naselja, nacionalna pripadnost, veroispovest), njihove profesionalne karakteristike (školska sprema, upravljačka ovlašćenja, bliže određenje položaja ispitanika u preduzeću) i karakteristike preduzeća (broj zaposlenih, sektor vlasništva, udeo stranog vlasništva, grana delatnosti).

1. Tok istraživanja

U okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu je u toku 2012. godine sproveo anketno istraživanje na proporcionalnom reprezentativnom uzorku stanovništva, kojim je bilo obuhvaćeno ukupno 2.662 ispitanika iz više od 80 opština u Srbiji. U navedenom istraživanju poduzorak ekonomske elite činilo je 163 ispitanika na rukovodećim položajima (naj)većih preduzeća u Srbiji.

Upitnik za ekonomsku elitu sadržao je pitanja koja su postavljana ispitanicima iz osnovnog skupa, kao i niz specifičnih pitanja, od kojih su mnoga korišćena u ranijim istraživanjima elite. Prikupljeni podaci omogućavaju poređenje ekonomske elite sa opštom populacijom u Srbiji 2012. godine, kao i poređenje sa nalazima istraživanja ekonomske elite u Srbiji, obavljenih 1989, 1993. i 2003. godine.

Valja napomenuti da je istraživanje ekonomske elite 2012. godine realizovano u politički osetljivom periodu za rukovodioce/vlasnike preduzeća – u toku predizborne kampanje i izbora na svim nivoima vlasti, a zatim formiranja nove vlade i promene rukovodećih kadrova u javnim preduzećima. I javna i privatna preduzeća su oprezno prihvatila saradnju (ili je nisu prihvatila), budući da su predstavnici nove vlasti najavljivali, a ubrzo i sprovodili, ispitivanje raznih zloupotreba za koje su optuženi rukovodioci pojedinih preduzeća. U takvim uslovima, istraživanje je uspešno realizovano u velikoj meri zahvaljujući društvenim kontaktima članova

istraživačkog tima i dobrom volji ispitanika, koji su istraživače preporučivali novim potencijalnim ispitanicima iz drugih preduzeća u uzorku.

Istraživanjem su obuhvaćeni najviši rukovodioci (direktori, predsjednici upravnih odbora, te njihovi zamenici ili pomoćnici) i većinski vlasnici onih preduzeća u Srbiji koja se nalaze na listi „Top 300“, objavljenoj u specijalnom izdanju časopisa *Ekonomist* novembra 2011. godine. Preduzeća su na ovoj listi rangirana prema visini poslovnih prihoda u 2010. godini.

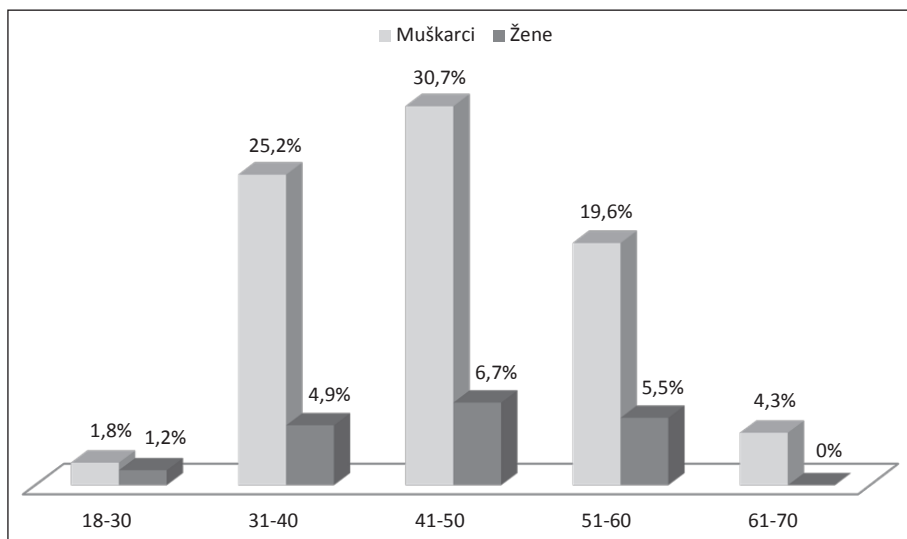
Anketari (studenti doktorskih studija sociologije, po pravilu i autori u ovoj studiji) nastojali su da ispitanici budu najviše rangirani rukovodioci (generalni direktor, predsjednik upravnog odbora, većinski vlasnik). Ako je preduzeće imalo više od 100 zaposlenih, u obzir su dolazili i zamenik/pomoćnik generalnog direktora i članovi upravnog odbora. Direktore sektora je bilo moguće anketirati u preduzećima sa više od 500 zaposlenih. Anketirano je najviše 2 ispitanika iz istog preduzeća, odnosno 3 ispitanika ako preduzeće ima više od 500 zaposlenih. Procenat odbijanja, koji je uvek visok u ovakvom tipu istraživanja, iznosio je oko 50%.

2. Socio-demografske karakteristike ispitanika

Polna struktura uzorka pokazuje veliki udeo ispitanika muškog pola (81,6% muškaraca i 18,4% žena). Imajući u vidu da nije došlo do iskrivljenja uzorka, može se smatrati da ova proporcija odražava stvarnu zastupljenost muškaraca i žena na rukovodećim pozicijama velikih preduzeća u Srbiji.

Starosna struktura uzorka ima pravilnu distribuciju. Najveći broj ispitanika pripada starosnoj kategoriji 41-50 godina (37,4%). Nešto manji broj ispitanika spada u kategorije 31-40 i 51-60 godina (30,1% i 25,1%). Znatno manji broj njih je starosti 18-30 i 61-70 godina (3,0% i 4,3%). Najmlađi ispitanik je imao 28 godina, a najstariji 69.

U poređenju sa radnoaktivnim stanovništvom u proporcionalnom reprezentativnom uzorku iz 2012. godine, među pripadnicima ekonomske elite nešto je veći udeo ispitanika srednjih godina, što znači da su u toj fazi životnog ciklusa najveće mogućnosti za napredovanje u karijeri. Udeo mlađih do 30 godina je znatno manji, što je i očekivano, a udeo starijih od 60 godina je približno isti.

Grafikon 1. Polno-starosna struktura uzorka

Što se tiče bračnog statusa, čak 80,4% ispitanika je u braku, a 4,9% se opredelilo za kohabitaciju. Oni koji nikada nisu stupili u brak i ne žive sa partnerom čine 8,6%, razvedenih ima 5,5%, a obudovelih 0,6%. U odnosu na ispitanike odgovarajuće starosti iz osnovnog uzorka, udeo oženjenih/udatih je veći među pripadnicima ekonomske elite (80,4% naspram 69,6%), dok udovaca/udovica ima znatno manje (0,6% naspram 9,1%).

S obzirom na to da su velika i uspešna preduzeća koncentrisana u gradovima, i to najviše u Beogradu, očekivano je da se slična distribucija preslika u uzorak ekonomske elite. Beograd je mesto stalnog boravka 71,6% ispitanika. Od ostalih gradova izdvajaju se Novi Sad (6,2%) i Niš (5,6%). U urbanoj sredini živi ukupno 98,8% ispitanika, a u ruralnoj sredini samo 1,2%.

Nacionalna pripadnost ispitanika pokazuje veliki udeo onih koji se izjašnjavaju kao Srbi (90,2%). U uzorku su prisutni i predstavnici drugih nacionalnosti koje žive u Srbiji, kao što su Mađari, Crnogorci, Bošnjaci. Bilo je i ispitanika koji su stranci, poreklom iz zemalja Evropske unije, sa kojima je razgovor vođen na engleskom jeziku.

Veroispovest ispitanika je delimično uslovljena nacionalnom pripadnošću, tako da u uzorku ima najviše pravoslavnih hrišćana (84,7%), a drugo mesto zauzimaju ateisti (9,2%).

3. Profesionalne karakteristike ispitanika

Najniža školska sprema u uzorku je srednja i nju je postiglo samo 5,5% ispitanika, a isto toliko ispitanika ima završenu višu školu. U uzorku je najviše onih sa fakultetskom diplomom (67,5%), a značajan je i udeo ispitanika koji su stekli zvanje specijaliste, magistra ili doktora nauka (21,5%). Većina fakultetski obrazovanih ispitanika ima završene studije prirodnih ili tehničkih nauka (44,5% visokoobrazovanih) i studije ekonomije (43,6% visokoobrazovanih).

U osnovnom uzorku je udeo ispitanika sa visokim obrazovanjem znatno manji (9,3% ispitanika odgovarajuće starosti ima diplomu fakulteta, a samo 1,3% ima završene postdiplomske studije). S druge strane, udeo ispitanika sa srednjom stručnom spremom je čak deset puta veći nego među pripadnicima ekonomske elite. Sve ovo ukazuje na profesionalizaciju rukovodećih kadrova u velikim preduzećima u Srbiji.

Anketirani predstavnici ekonomske elite međusobno se razlikuju po tome da li imaju ovlašćenje da upravljaju celim preduzećem, ili jednim njegovim delom. Oni koji upravljaju celim preduzećem (većinski vlasnici, generalni direktori i njihovi zamenici/pomoćnici, predsednici i članovi upravnih odbora) čine 55,2% ispitanika, a svaki četvrti među njima je većinski vlasnik (krupni ili srednji preduzetnik). Preostalih 44,8% ispitanika ima upravljačka ovlašćenja nad jednim ili više sektora u preduzeću (pojedini zamenici/pomoćnici generalnog direktora, direktori sektora), pri čemu dominiraju sektor poslovnih usluga i administracije (45,2%), zatim sektor industrijske proizvodnje (24,7%) i sektor prodaje, marketinga i razvoja (23,3%).

Pozicija koju ispitanik zauzima u preduzeću može biti višeg ranga (generalni direktor, predsednik upravnog odbora, većinski vlasnik), srednjeg ranga (zamenik/pomoćnik generalnog direktora, član upravnog odbora), ili nižeg ranga (direktor sektora). Bliže određenje položaja ispitanika obuhvata ne samo poziciju koju ispitanik zauzima, nego i veličinu preduzeća prema broju zaposlenih (mala preduzeća – od 50 do 100 zaposlenih, srednja preduzeća – od 101 do 500 zaposlenih, velika preduzeća – više od 500 zaposlenih). Viši stratum je rezervisan za direktore višeg ranga u velikim preduzećima. Srednji stratum čine direktori višeg ranga u srednjim preduzećima i direktori srednjeg ranga u velikim preduzećima. Niži stratum se sastoji od direktora višeg ranga u malim preduzećima, direktora srednjeg ranga u srednjim preduzećima i direktora nižeg ranga u velikim preduzećima. Tako je dobijena piramidalna struktura uzorka (Shema 1), pri čemu viši stratum obuhvata 9,8% ispitanika, srednji stratum 26,4%, a niži stratum 63,8%. Može se, u

principu, zaključiti da ovakva distribucija približno odgovara hijerarhijskoj strukturi ove društvene grupe.

Shema 1. Bliže određenje položaja ispitanika u preduzeću

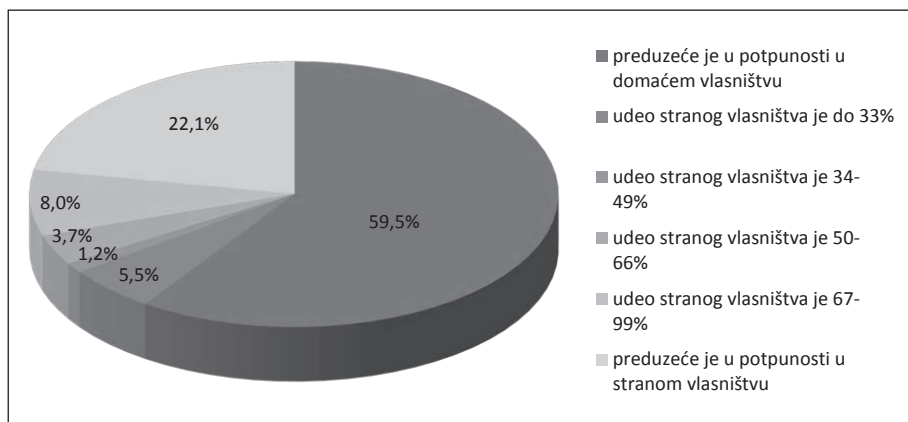
generalni direktor/ predsednik UO/većinski vlasnik <i>velikog preduzeća</i> 9,8%		
generalni direktor/ predsednik UO/ većinski vlasnik <i>srednjeg preduzeća</i> 19,6%		zamenik/pomoćnik generalnog direktora ili član UO <i>velikog preduzeća</i> 6,8%
generalni direktor/ predsednik UO/većinski vlasnik <i>malog preduzeća</i> 14,7%	zamenik/pomoćnik generalnog direktora ili član UO <i>srednjeg preduzeća</i> 12,9%	direktor sektora <i>velikog preduzeća</i> 36,2%

4. Karakteristike preduzeća

Kao što je već rečeno, preduzeća su, prema broju zaposlenih, podeljena u tri kategorije (mala, srednja i velika preduzeća). Više od polovine ispitanika je na rukovodećim pozicijama velikih preduzeća, koja imaju više od 500 zaposlenih (52,8%). Približno trećina ispitanika je iz preduzeća srednje veličine, odnosno iz preduzeća koja imaju od 101 do 500 zaposlenih (32,5%). Ispitanici iz malih preduzeća, koja imaju najviše 100 zaposlenih, čine 14,7% uzorka.

Preduzeća se razlikuju i prema sektoru vlasništva. Skoro tri četvrtine ispitanika rukovodi privatnim preduzećima (72,4%), dok su znatno manje zastupljeni ispitanici iz državnih/javnih preduzeća (20,2%) ili iz preduzeća u mešovitom vlasništvu (7,4%).

U uzorku dominiraju preduzeća koja su u potpunosti u domaćem vlasništvu (59,5%). Značajna je i zastupljenost preduzeća koja su u potpunosti u stranom vlasništvu (22,1%), a u ostalim preduzećima je udeo stranog kapitala prisutan u manjoj ili većoj meri (videti Grafikon 2).

Grafikon 2. Domaće/strano vlasništvo u preduzeću

Preduzeća u kojima je obavljeno istraživanje pripadaju različitim granama delatnosti. Najviše je ispitanika iz preduzeća čija je primarna grana delatnosti industrija (31,9%), zatim trgovina (19,0%), saobraćaj i veze (13,5%), građevinarstvo i komunalne delatnosti (11,0%), finansije (10,4%) i drugo.

* * *

Sve prethodno navedene karakteristike poduzorka ekonomske elite iz 2012. godine ukazuju da je reč o reprezentativnom uzorku, na osnovu kojeg se može pouzdano zaključivati o proučavanoj društvenoj grupi. U poređenju sa uzorcima iz 1989. i 2003. godine, ovaj uzorak obuhvata nešto širu osnovu piramidalne strukture položaja ispitanika. O ovoj promeni bi trebalo voditi računa prilikom tumačenja podataka u empirijsko-istorijskoj perspektivi.

Željka Manić
Anđelka Mirkov

MATERIJALNI POLOŽAJ EKONOMSKE ELITE

U radu se analiziraju podaci o materijalnom položaju pripadnika ekonomske elite u periodu od kraja socijalističkog, do stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Osnovni cilj rada je da se ustanovi da li postoje značajne razlike u materijalnom položaju pripadnika ove grupacije u proučavanom periodu, pri čemu se polazi od pretpostavke o strukturalnom konsolidovanju kapitalističke klase tokom stabilizacije kapitalističkog poretka. Pretpostavka je, takođe, da je jedan od elemenata te konsolidacije upravo učvršćenje privilegovanog materijalnog položaja vladajuće grupe. Analiza počiva na nalazima anketnih istraživanja realizovanih na poduzorku ekonomskih elita 1989, 2003. i 2012. godine, što omogućava empirijsko-istorijski pristup proučavanju ovog problema. Osim toga, korišćeni su rezultati anketnog istraživanja realizovanog na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije 2012. godine, radi poređenja pripadnika ekonomske elite sa drugim društvenim slojevima. U radu se najpre analiziraju pojedinačni indikatori osnovnih dimenzija materijalnog položaja (prihodi, imovina i potrošnja), a zatim i ukupan materijalni položaj iskazan kompozitnim indeksom. Od 1989. do 2012. godine materijalni položaj pripadnika ekonomske elite se značajno poboljšao, a tome su najviše doprineli povećanje prihoda, posjedovanje nekretnina velike tržišne vrednosti, kao i posjedovanje vrednog putničkog automobila. Poboljšanje materijalnog položaja je evidentno i u domenu potrošnje domaćinstava pripadnika ekonomski dominantne grupacije.

1. Uvod

Predmet ovog rada je analiza materijalnog položaja pripadnika ekonomske elite u periodu od kraja socijalističkog poretka, preko početka ubrzane postsocijalističke transformacije, do stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji, s tim da je naglasak stavljen na period konsolidacije kapitalističkog oblika proizvodnje društva. Osnovni cilj analize je da se ustanovi da li postoje značajne razlike u materijalnom položaju pripadnika ekonomski dominantne grupacije tokom posmatranog razdoblja, odnosno kako se na materijalnom položaju ispoljavaju unutrašnji procesi njene transformacije, kojima su posvećeni drugi prilozi u studiji.

U radu se polazi od pretpostavke o strukturalnoj konsolidaciji nove vladajuće klase tokom stabilizacije kapitalističkog poretka. Empirijski je, a i teorijski, proces transformacije vladajuće kolektivno-vlasničke klase iz socijalističkog perioda u kapitalističku klasu u Srbiji detaljno analiziran, zaključno sa periodom ubrzane postsocijalističke transformacije (Lazić 2011). Monopol kolektivno-vlasničke klase nad reprodukcijom društva ukinut je slomom socijalističkog poretka. U uslovima sistemskih promena dolazi do za kapitalizam karakterističnog razdvajanja dominantne društvene grupacije na ekonomsku i političku elitu, a nakon promene političkog režima 2000. godine ubrzo se započet proces postsocijalističke transformacije, tačnije počinje stabilizacija kapitalističkog poretka tokom koje društvena grupa koja kontroliše ekonomske resurse poprima osobenosti kapitalističke klase. Jedan od elemenata procesa konsolidacije kapitalističke klase je učvršćenje njenog privilegovanog materijalnog položaja, kao osnove na kojoj počiva poseban način života, odnosno porast društvene diferencijacije. Usled toga se pretpostavlja da u periodu stabilizacije kapitalističkog poretka dolazi do poboljšanja materijalnog položaja ove klase, do povećanja razlika u odnosu na druge klase, kao i do njene veće unutrašnje homogenosti u odnosu na druge klase.

Celovito sagledavanje aktuelnog materijalnog položaja ekonomski dominantne grupacije zahteva njegovo razmatranje u empirijsko-istorijskoj perspektivi, što je omogućeno prikupljanjem iskustvenih podataka o vrhu društvene hijerarhije u dužem vremenskom periodu. Analiza počiva na nalazima anketnih istraživanja realizovanih na poduzorku ekonomskih elita u Srbiji 1989, 2003. i 2012. godine. Značajni delovi upitnika u ovim istraživanjima su isti, pa je moguće izvesti uopštavanja o promenama materijalnog položaja vladajuće grupacije u posmatranom razdoblju. Radi poređenja pripadnika ekonomski dominantne grupacije sa drugim klasama upotrebljeni su i rezultati anketnog istraživanja realizovanog na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije 2012. godine.

2. Teorijsko-metodološki okvir

Proučavanje materijalnog položaja ekonomske elite polazi od klasnog pristupa koji je formulisao M. Lazić. Klasama se nazivaju složene društvene grupe sačinjene od slojeva, koje „čine hijerarhiju, zasnovanu na razlikama u raspolaganju ekonomskim, političkim i kulturnim kapitalom, na osnovu kojih su njihovi interesi, pa tako i međusobni odnosi, potencijalno konfliktni“ (Lazić i Cvejić 2004: 45). Definisane su na temelju uloge društvene grupe u reprodukciji sistema i operacionalizovane na osnovu radnog mesta i obra-

zovanja ispitanika, čije pripadnike karakterišu slični uslovi života. S obzirom na to da je njihovo određenje uslovljeno položajem u reprodukciji sistema, jasno je da su determinisane različitim oblicima proizvodnje društvenog života. S tim u vezi, tokom protekle tri decenije mogu se pratiti različite faze u razvoju klasnog pristupa, koje se odnose na analizu jugoslovenskog socijalističkog društva (Lazić 1987, Lazić 1994), blokirane postsocijalističke transformacije (Lazić prir. 1994, Lazić prir. 2000) i deblokirane (ubrzane) postsocijalističke transformacije u Srbiji (Lazić 2005). Svoj najrazvijeniji oblik klasni pristup dobija u knjizi *Čekajući kapitalizam* (Lazić 2011), čije su polazne osnove date u *Uvodu* studije, a ovde su definisani samo pojmovi ključni za predmet ove analize.

Prikupljanje iskustvenih podataka u istraživanjima ekonomske elite i mogućnost njihovog tumačenja usmereni su strukturalno utemeljenim određenjem ovog pojma. Pod (ekonomskom) elitom se podrazumevaju „društvene grupe koje *poseduju koncentrisanu kontrolu nad akumuliranim resursima*, i to resursima koji su *neophodni za reprodukciju osnovnih pretpostavki na kojima počiva dati način proizvodnje društvenog života* (ili način proizvodnje koji se unutar datog društvenog poretka pojavljuje *kao istorijski moguć, alternativan, konkurentski*), te koje *aktivno učestvuju* u reprodukciji tih pretpostavki“ (Lazić 2011: 43). Teorijski pojam ekonomske elite je operacionalizovan na osnovu pripadnosti direktorskom, menadžerskom i vlasničkom nivou u javnom, mešovitom i privatnom sektoru, u zavisnosti od visine poslovnih prihoda i veličine firme (videti detaljnije u *Uvodu* studije). Dakle, istraživanjem su obuhvaćeni direktori višeg i srednjeg ranga, kao i krupni i srednji preduzetnici.

Nejednak položaj društvenih grupa u reprodukciji određenog načina proizvodnje društva uslovljava, između ostalog, nejednakosti njihovog materijalnog položaja. Usled toga je neophodno istraživati materijalni položaj društvenih grupa radi sadržinski potpunog proučavanja reprodukcije sistema društvenih odnosa. Razlike u materijalnom položaju proizlaze iz zauzimanja određenog položaja u reprodukciji proučavanog društva, koji uslovljava način života društvene grupe. „Materijalni status je direktna posledica položaja u društvenoj reprodukciji“ (Lazić 1994: 70), pa pod materijalnim položajem podrazumevamo raspolaganje materijalnim dobrima uslovljeno mestom u reprodukciji sistema.

Istraživački nalazi o ekonomski dominantnoj grupaciji iz 2012. godine porede se sa iskustvenim podacima o drugim društvenim grupama prikupljenim iste godine u Srbiji. U analizi se koristi modifikovana sedmoklasna shema, koju čine: 1. ekonomska elita (direktori višeg i srednjeg ranga, krupni i srednji preduzetnici); 2. sitni preduzetnici, niži direktori, krupni

poljoprivrednici; 3. stručnjaci, samozaposleni, niži rukovodioci i slobodne profesije sa visokom stručnom spremom; 4. samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa srednjom stručnom spremom (niži rukovodioci, slobodne profesije, službenici i tehničari); 5. visokokvalifikovani i kvalifikovani ne/manuelni radnici; 6. nekvalifikovani i polukvalifikovani ne/manuelni radnici; 7. sitni poljoprivrednici. Pripadnici političke elite nisu uključeni u analizu jer, za razliku od ranijih proučavanja vrha društvene strukture, oni nisu bili zastupljeni u poduzorku 2012. godine.

Kao što je pomenuto, analiza materijalnog položaja počiva na rezultatima anketnih istraživanja, realizovanih na poduzorku ekonomskih elita u Srbiji 1989, 2003. i 2012. godine. Istraživanje iz 1989. godine realizovano je na uzorku od 231 ispitanika, u istraživanju iz 2003. godine su podaci dobijeni od 205 respondenata, a u poslednjem istraživanju iz 2012. godine je uzorak činilo 163 pripadnika ekonomski dominantne grupacije. Značajni delovi upitnika u navedenim istraživačkim poduhvatima su uporedivi, što omogućava izvođenje zaključaka o promenama materijalnog položaja ekonomske elite u posmatranom periodu, tačnije o konstituisanju nove vladajuće klase u uslovima konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji.

U sva tri istraživanja materijalni položaj je meren preko indikatora koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju domaćinstva. Na osnovu njih je formiran kompozitni indeks materijalnog položaja, koji je predstavljen u obliku intervalne skale sa pet nivoa, a razlikovani su niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj.

Bez obzira na uporedivost podataka, prisutne su i razlike između instrumenata za merenje materijalnog položaja upotrebljenih u tri istraživanja. Osnovna razlika se sastoji u tome što upitnik iz 1989. godine nije sadržao pitanja o visini prihoda i tržišnoj vrednosti stambenog prostora domaćinstva, ali su nedostajući podaci rekonstruisani za potrebe stvaranja indeksa materijalnog položaja: visina prihoda prema zanimanju ispitanika (imajući u vidu broj članova domaćinstva i izdržavanih lica), a vrednost stambenog prostora na osnovu pretpostavke da su nosioci stanarskog prava otkupili stanove (Lazić i Cvejić 2004). Preostale razlike odnose se prevashodno na upotrebljene indikatore opremljenosti domaćinstva, u skladu sa promenama njihovog pretpostavljenog značaja. Naposletku, prisutne su razlike u vrsti i formulaciji pitanja, koje ograničavaju mogućnost poređenja nalaza, a njima je više pažnje posvećeno u odgovarajućim poglavljljima rada.

Radi sadržinski potpunijeg prikaza materijalnog položaja ekonomske elite 2012. godine, istraživački nalazi su upoređeni sa podacima koji se odnose na druge društvene grupe u Srbiji, a koji su prikupljeni iste godine

na reprezentativnom uzorku od 2.557 ispitanika. Instrumenti upotrebljeni 2012. godine potpuno su uporedivi kada je reč o delovima relevantnim za predmet ovog rada.

3. Prihodi ekonomske elite

Prihodi domaćinstva predstavljaju značajan indikator materijalnog položaja, iako nedovoljan za njegovo celovito sagledavanje, pogotovo imajući u vidu da ispitanici verovatno potcenjuju realne prihode. Već je ukazano da se podacima o visini prihoda kolektivno-vlasničke klase iz 1989. godine ne raspolaže, pa se mogu porediti samo nalazi iz 2003. i 2012. godine, s tim da su u periodu ubrzane postsocijalističke transformacije prikupljeni sadržinski potpuniji podaci (visina mesečnih prihoda ispitanika na osnovnom poslu, ukupni mesečni prihodi ispitanika, udeo dodatnih u ukupnim prihodima ispitanika, ukupni mesečni prihodi domaćinstva, struktura dodatnih prihoda domaćinstva) nego tokom stabilizacije kapitalističkog poretka (ukupni godišnji prihodi domaćinstva iz različitih izvora).

Odsustvo podataka o prihodima kolektivno-vlasničke klase iz 1989. godine ne znači da je onemogućen uvid u materijalni standard vrha društvene hijerarhije tokom socijalizma. Iskustveni nalazi empirijskog proučavanja društvene strukture Srbije 1974. godine (Popović *prir.* 1977) pokazali su da su „lični dohoci rukovodećeg osoblja osetno viši“ nego dohoci drugih društvenih slojeva (Janićijević 1977: 58), a isti zaključak je izveden i prilikom razmatranja ukupnih mesečnih prihoda po članu domaćinstva.

Poređenju istraživačkih rezultata o prihodima domaćinstava pripadnika ekonomski dominantne grupacije tokom poslednja dva posmatrana perioda prethodi kratko razmatranje društvenog konteksta u kom su prikupljeni. Istraživanje iz 2003. godine realizovano je tokom perioda deblokirane postsocijalističke transformacije. „Osnovna društvena posledica blokiranе transformacije – kontrolisana konverzija komandnih položaja u ekonomski kapital – dostignuta (je) do sredine 1990-ih, tako da je u kasnijem periodu nova ekonomska elita počela da teži 'normalizaciji' društvenog poretka, kako bi očuvala svoj novi status“ (Lazić i Cvejić 2004: 44). Deblokiranje transformacije ubrzala je promena političkog režima 2000. godine, privatizacija je dobila na zamahu, ekonomski sistem je stabilizovan, a dolazi i do značajnog porasta prihoda stanovništva. „Rast BDP-a je prosečno iznosio oko 5% na godišnjem nivou“ (Babović 2013: 104).

Istraživanje iz 2012. godine sprovedeno je tokom perioda stabilizacije kapitalističkog poretka, ali i ekonomske krize koja je u svetu izbila 2008.

godine, pri čemu su se njeni efekti ubrzo osetili i na području Srbije. „Stope rasta BDP prelaze u slabe pozitivne vrednosti tokom 2010. i 2011. godine (1,0% i 1,6%), da bi 2012. godine bila ponovo zabeležena negativna stopa rasta od -1,7%“ (Babović 2013: 105), koja je prvi put od početka deblokirane transformacije registrovana 2009. godine (-3,5%). Pad ekonomske aktivnosti nesumnjivo je uslovio i opadanje prihoda stanovništva, s tim da se ne očekuje i opadanje prihoda ekonomski dominantne grupacije, zbog kontrole nad resursima potrebnim za reprodukciju društva, odnosno akumulisanog privatnog vlasništva.

U Tabeli 1 su prikazani ukupni mesečni prihodi domaćinstava pripadnika ekonomski dominantne grupacije za 2003. i 2012. godinu, izraženi u evrima, a način njihovog prikazivanja uslovljen je oblikom skale na osnovu koje je prikupljana iskustvena građa 2003. godine. Treba napomenuti da te godine podatke o prihodima nije dalo 7,3% ispitanika, a 2012. godine 9,2%, odnosno da su njihova domaćinstva izostavljena iz analize.

Tabela 1. Ukupni mesečni prihodi domaćinstava pripadnika ekonomski dominantne grupacije 2003. i 2012. godine – u %

Ukupni mesečni prihodi domaćinstava	2003.	2012.
Do 499 evra	3,2	–
500–999 evra	20,0	6,1
1.000–1.999 evra	44,2	32,4
2.000–9.999 evra	30,5	48,0
10.000 evra i više	2,1	13,5
Ukupno	100	100

Rezultati ukazuju na primetno povećanje prihoda domaćinstava pripadnika vladajuće grupacije između dva posmatrana perioda. Mesečni prihodi najvećeg broja domaćinstava su se 2003. godine kretali do 1.999 evra (67,4%), a devet godina kasnije preko 2.000 evra (61,5%). Evidentno je da ova grupa povećava svoje prihode u uslovima konsolidacije kapitalističkog oblika proizvodnje društva uprkos višegodišnjoj ekonomskoj krizi, a izvor prihoda pretežno predstavlja redovno zaposlenje, odnosno zarada na osnovnom poslu. Naredni najučestaliji izvori su ostali dopunski prihodi, koje članovi domaćinstva imaju na osnovu dodatnih redovnih ili povremenih poslova (14,2%), prihodi od kamate i dividende (11,5%), rente na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora (6,1%) i penzijsko-invalidskog osiguranja u zemlji (4,7%), dok su drugi izvori prihoda zanemarljivo prisutni (novčana pomoć od rođaka i prijatelja u zemlji i inostranstvu, prodaja poljoprivrednih proizvoda i imovine, druga socijalna primanja).

Radi sticanja potpunije slike o prihodima stanovništva u Srbiji 2012. godine, prikazani su i ukupni mesečni dohoci svih društvenih slojeva (Tabela 2), s tim da se ne raspolaze podacima o prihodima 9,8% domaćinstava ispitanika. Uočava se opadanje zastupljenosti društvenih slojeva sa porastom ukupnih mesečnih prihoda domaćinstava, odnosno postojanje izrazitih nejednakosti između društvenih slojeva. Za razliku od vladajuće grupacije, koja pretežno ima mesečne prihode veće od 2.000 evra, domaćinstva sitnih preduzetnika, nižih direktora i krupnih poljoprivrednika, kao i stručnjaka, samozaposlenih, nižih rukovodilaca i slobodnih profesija sa VSS mahom imaju prihode do 999, a svi drugi slojevi do 499 evra.

Tabela 2. Ukupni mesečni prihodi domaćinstava prema društvenim slojevima 2012. godine – u %

Društveni slojevi	Ukupni mesečni prihodi domaćinstava					Ukupno
	Do 499 evra	500–999 evra	1.000–1.999 evra	2.000–9.999 evra	10.000 evra i više	
Ekonomska elita	–	6,1	32,4	48,0	13,5	100
Sitni preduzetnici	28,3	39,4	20,2	11,1	1,0	100
Stručnjaci	39,2	41,1	16,4	3,0	0,3	100
Službenici i tehničari	58,7	33,6	5,8	1,6	0,4	100
VKV i KV radnici	68,9	24,8	5,1	1,2	–	100
PKV i NKV radnici	80,6	14,9	3,6	0,9	–	100
Sitni poljoprivrednici	76,7	17,6	5,3	0,4	–	100
Ukupno	56,7	27,4	9,6	5,1	1,1	100

Fi = 0,747 Kramerov V = 0,374 p = 0,000

4. Imovina ekonomske elite

Imovina domaćinstva je vrlo bitna dimenzija materijalnog položaja pripadnika ekonomski dominantne društvene grupe, posebno ako se ima u vidu da su izjave ispitanika o posedovanju imovine pouzdaniji pokazatelj materijalnog položaja nego izjave o prihodima. U radu se analiziraju sledeći aspekti: tip vlasništva nad kućom ili stanom, tržišna vrednost i površina stambenog prostora, posedovanje drugih nekretnina (dodatna stambena jedinica, poslovni prostor, zemljište), posedovanje putničkog automobila i drugih vozila, kao i tehnička opremljenost domaćinstva. Prilikom poređenja imovine pripadnika ekonomske elite i ostalih društvenih slojeva, pokazalo se da pojedini indikatori imaju naročito veliku diskriminatornu snagu, čime je

potvrđena relevantnost imovinske dimenzije za ukupan materijalni položaj ekonomski dominantne grupacije.

4.1. Vlasništvo nad kućom/stanom

U vezi sa stambenom situacijom domaćinstva, pripadnicima ekonomski dominantne grupacije najpre je postavljeno pitanje o vlasništvu nad kućom/stanom u kojem žive. Godine 1989. više od polovine pripadnika nomenklature (58,4%) živelo je u stanovima koji su bili u društvenom vlasništvu, među kojima preovlađuju oni koji su stan dobili od radne organizacije (48,5% svih ispitanika). Značajan je i udeo onih koji su živeli u privatnom stanu, do kojeg su došli gradnjom (20,3%) ili kupovinom (10,4%). Valja napomenuti da je korišćenje društvenog stana u vreme socijalizma bilo privilegija, imajući u vidu da je cena 1m² stambene površine bila visoka, a stanarina neekonomska (Vujović 1987: 83). Zato su prilikom dodele društvenih stanova bili favorizovani pripadnici viših društvenih slojeva (politički i privredni rukovodioci, a u nešto manjoj meri i stručnjaci). Oni su češće bili nosioci stanarskog prava, i to u stanovima veće površine (bez obzira na broj članova domaćinstva) i na boljim lokacijama, o čemu svedoče istraživanja na polju sociologije stanovanja (Živković 1968, Vujović 1987). S druge strane, pripadnici nižih društvenih slojeva (poljoprivrednici i manuelni radnici) bili su zastupljeniji među vlasnicima kuća.

U periodu blokirane transformacije, za vrlo kratko vreme izvršena je masovna privatizacija stanova. To je bio jedan od načina da privilegovane društvene grupe zadrže povlašćenu poziciju u društvu i da sebi osiguraju visoko mesto u društvenoj hijerarhiji, čak i u izmenjenim okolnostima koje je podrazumevala postsocijalistička transformacija (videti Hegedüs 2013: 35-36). Pošto su rukovodeći kadrovi otkupili vredne stanove po ceni koja je bila znatno ispod tržišne vrednosti, privatizacija stanova je faktički doprinela reprodukovanju i poboljšanju materijalnog položaja ekonomski dominantne grupacije u Srbiji.

U poređenju sa 1989. godinom, struktura vlasništva nad kućom/stanom je 2003. godine potpuno drugačija, pošto je privatizacija stanova uveliko bila završena. Pripadnici viših društvenih slojeva su, zahvaljujući otkupu društvenih stanova, prešli u status privatnih vlasnika, tako da su razlike između društvenih slojeva po pitanju tipa vlasništva nad kućom/stanom postale zanemarljive (šire u Petrović 2004: 278-279). Prema rezultatima istraživanja iz 2003. godine, čak 92,1% pripadnika ekonomske elite živelo je u kući/stanu koji je u privatnom vlasništvu nekog od članova

domaćinstva, i to najčešće u vlasništvu ispitanika ili njegovog bračnog druga (83,8%).

Podaci iz 2012. godine daju nešto precizniju sliku (Tabela 3). Te godine je 89% pripadnika ekonomski dominantne grupacije živelo u kući/stanu koji je u vlasništvu ispitanika ili nekog od članova domaćinstva, mada je svaka četvrta stambena jedinica pod hipotekom ili kupljena na kredit koji se još uvek otplaćuje. Ne treba zanemariti još 6,1% ispitanika koji bez nadoknade koriste kuću/stan u vlasništvu rođaka ili prijatelja. Ovaj tip stanovanja se pretežno javlja među ispitanicima mlađim od 40 godina, te se može pretpostaviti da je reč o stambenim jedinicama u vlasništvu roditelja ispitanika, što govori o materijalnom položaju porodice porekla. Udeo podstanara među pripadnicima ove grupacije iznosi 4,9%, računajući i one kojima je radna organizacija dala stan u zakup.

Tabela 3. Vlasništvo nad kućom/stanom 2012. godine – u %

Tip vlasništva	Ekonomska elita
U vlasništvu domaćinstva, bez hipoteke ili kredita	65,6
U vlasništvu domaćinstva, sa hipotekom ili kreditom	23,3
U vlasništvu rođaka ili prijatelja, koristi se bez nadoknade	6,1
U vlasništvu preduzeća	1,2
U vlasništvu lica od koga se iznajmljuje stan (podstanari)	3,7
Ukupno	100

Vladajuća grupacija se, prema tipu vlasništva nad kućom/stanom, ne razlikuje mnogo od ostalih građana. Približno 90% ispitanika iz različitih društvenih slojeva živi u kući/stanu koji je u vlasništvu domaćinstva. Ipak, valja istaći da se pripadnici ekonomske elite znatno češće odlučuju na kreditno zaduženje prilikom kupovine kuće/stana i taj udeo je čak trinaest puta veći nego u opštoj populaciji (23,3% pripadnika ekonomske elite i 1,8% ostalih građana). To je uslovlila svetska ekonomska kriza (koja pogađa i rukovodeće kadrove), ali i specifičnost uzorka iz 2012. godine (koji obuhvata i direktore sektora u velikim preduzećima). Međutim, ne treba zaboraviti da veliki broj građana u Srbiji nije u mogućnosti da kupi stan na kredit, s obzirom na visoku stopu nezaposlenosti, nesigurnost radnih mesta i niska primanja. Ako se ovome doda činjenica da pripadnici ekonomski dominantne grupacije kupuju nove i kvalitetne stanove na dobrim lokacijama, jasno je da kreditno zaduženje u ovom slučaju predstavlja povoljan način da se reši stambeno pitanje i dugoročno stekne još veća prednost na tržištu nekretnina, koje se ubrzano razvija.

4.2. Tržišna vrednost kuće/stana

U uslovima relativno ujednačenog vlasničkog statusa nakon socijalizma, tržišna vrednost kuće/stana je relevantniji pokazatelj društvenih nejednakosti u sferi stanovanja nego samo vlasništvo (Petrović 2004: 284). Zato o stambenoj situaciji pripadnika vladajuće grupacije zaključujemo i na osnovu tržišne vrednosti kuće/stana u kojem žive, ako je u vlasništvu ispitanika ili nekog drugog člana njegovog domaćinstva. U istraživanju iz 1989. godine nisu prikupljeni podaci ove vrste, ali je zato tržišna vrednost kuće/stana potpuno uporediva u istraživanjima iz 2003. i 2012. godine. Tržišne vrednosti stambenih jedinica su razvrstane u nekoliko kategorija: kuće/stanovi male vrednosti (manje od 40.000 evra), srednje vrednosti (od 40.000 do 89.999 evra) i velike vrednosti (90.000 evra i više). Imajući u vidu da je reč o pripadnicima vladajuće grupacije i da je veliki broj ispitanika koncentrisan u najvišoj kategoriji, ona je podeljena u tri potkategorije (od 90.000 do 149.999 evra, od 150.000 do 199.999 evra, 200.000 evra i više).

Godine 2003. skoro polovina pripadnika ekonomske elite (48,5%) posedovala je kuću/stan male ili srednje vrednosti, a 2012. godine je taj udeo značajno smanjen i iznosi nešto više od jedne četvrtine (27,0%). U posmatranom periodu, povećao se udeo ispitanika u sve tri potkategorije kuća/stanova velike vrednosti (Tabela 4). Najveći rast beleži kategorija koja obuhvata stambene jedinice vrednosti 200.000 evra i više (sa 12,3% na 22,1%). Iz ovoga zaključujemo da je kapitalistička klasa u nastajanju za manje od deset godina stekla kuće/stanove veće tržišne vrednosti, čime je poboljšala svoju stambenu situaciju.

Tabela 4. Tržišna vrednost kuće/stana 2003. i 2012. godine – u %

Tržišna vrednost kuće/stana		2003.	2012.
Ne poseduje kuću/stan		7,8	11,0
Mala	Manje od 40.000 evra	12,7	2,5
Srednja	40.000 – 89.999 evra	35,8	24,5
	90.000 – 149.999 evra	24,5	30,7
	150.000 – 199.999 evra	6,9	9,2
Velika	200.000 evra i više	12,3	22,1
Ukupno		100	100

U periodu deblokirane transformacije, koja je u sferi stanovanja obeležena stambenom oskudicom i daljim propadanjem stambenog fonda, pripadnici vladajuće grupacije su se izdvojili u odnosu na ostale društvene slojeve (Tabela 5). Prema istraživanju iz 2012. godine, većina njenih pripad-

nika nastanjena je u kući/stanu velike tržišne vrednosti (90.000 evra i više), dok se udeo ostalih društvenih slojeva postepeno smanjuje u zavisnosti od njihovog položaja u društvenoj hijerarhiji. Obrnuta distribucija važi za kuće/stanove male tržišne vrednosti (manje od 40.000 evra). Među vlasnicima kuća/stanova srednje tržišne vrednosti (od 40.000 do 89.999 evra) najbrojniji su stručnjaci, a zatim službenici i tehničari. Napominjemo da su navedene pravilnosti statistički značajne.

Tabela 5. Tržišna vrednost kuće/stana prema društvenim slojevima, 2012. godine – u %

Društveni slojevi	Tržišna vrednost kuće/stana					Ukupno onih koji poseduju kuću/stan
	Manje od 40.000 evra	40.000 – 89.999 evra	90.000 – 149.999 evra	150.000 – 199.999 evra	200.000 evra i više	
Ekonomska elita	2,5	24,5	30,7	9,2	22,1	89,0
Sitni preduzetnici	24,8	31,6	19,7	5,1	7,7	88,9
Stručnjaci	25,8	36,1	15,7	3,6	4,8	86,0
Službenici i tehničari	41,4	34,6	8,4	1,9	1,6	87,9
VKV i KV radnici	54,6	28,1	4,1	1,1	0,9	88,8
PKV i NKV radnici	64,1	19,0	3,8	1,3	–	88,2
Sitni poljoprivrednici	71,8	18,6	2,1	0,4	–	92,9

Fi = 0,517 Kramerov V = 0,231 p = 0,000

Imajući u vidu da pripadnici ekonomski dominantne grupacije poseduju stanove velike tržišne vrednosti, možemo pretpostaviti da je reč o stambenim jedinicama koje se izdvajaju, između ostalog, po tome što se nalaze na dobrim lokacijama. Prema podacima iz 2012. godine, pripadnici vladajuće grupacije pretežno žive u urbanoj sredini (98,8%), a najveći broj njih je nastanjen u Beogradu (71,6%). Među Beograđanima ima onih koji žive u užem, ali i u širem centru grada (40,4% i 57,0%), dok se veoma retko javljaju oni koji žive u prigradskim naseljima (2,6%). Izdvajaju se opštine Novi Beograd (23,7%), Čukarica (10,5%) i Vračar (9,6%), uz napomenu da izvestan broj ispitanika iz Beograda nije želeo da odgovori na kojoj opštini živi (21,9%), što prilično umanjuje pouzdanost zaključivanja o opštini stanovanja. Podsetimo da su opštine Novi Beograd i Vračar bile poželjne lokacije za stanovanje još u vreme socijalizma (videti Vujović 1987: 98), a rezultati poslednjeg istraživanja ekonomske elite pokazuju da su one i dalje atraktivne.

4.3. Površina kuće/stana

Analiza površine kuće/stana u kojem žive pripadnici ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase značajna je jer omogućava poređenje podataka iz sva tri istraživanja. Prema ukupnoj površini, kuće/stanovi su podeljeni u sledeće kategorije: manje od 50m², 50–99m², 100–149m², 150–199m², 200m² i više.

Godine 1989. većina pripadnika kolektivno-vlasničke klase (71,0%) živel je u stanovima srednje površine (50–99m²). Taj udeo je smanjen u 2003. godini (49,5%), kada je došlo do povećanja broja ispitanika u sve tri potkategorije stanova velike površine (Tabela 6). To znači da, posle završene privatizacije stanova, pripadnici ekonomske elite imaju na raspolaganju još veću stambenu površinu od one koju su imali na početku ovog procesa. U periodu između 2003. i 2012. godine, nastavio je da se povećava udeo onih koji imaju stanove površine 200m² i više, što nije slučaj sa preostale dve potkategorije stanova velike površine. Imajući u vidu da povećanje površine stambenih jedinica u uzorku ne odslikava u potpunosti značajno povećanje njihove tržišne vrednosti, zaključujemo da vremenom postaju važni i drugi faktori koji određuju tržišnu vrednost nekretnine, a to su kvalitet stambenog prostora i lokacija.

Tabela 6. Površina kuće/stana 1989, 2003. i 2012. godine – u %

Površina kuće/stana		1989.	2003.	2012.
Mala	Manje od 50m ²	9,5	5,4	4,3
Srednja	50–99m ²	71,0	49,5	55,2
Velika	100–149m ²	13,4	22,5	19,0
	150–199m ²	3,5	9,8	5,5
	200m ² i više	2,6	12,7	16,0
Ukupno		100	100	100

Poređenje pripadnika vladajuće grupacije i ostalih društvenih slojeva po pitanju površine kuće/stana u kojem žive zahteva uvažavanje činjenice da u osnovnom uzorku preovlađuju ispitanici iz sela i manjih mesta, dok u poduzorku ekonomske elite skoro svi ispitanici žive u urbanoj sredini, i to najviše u Beogradu. Poznato je da su u selima i manjim mestima uobičajene kuće/stanovi velike površine, što uslovljava male razlike između pripadnika ekonomski dominantnog dela vladajuće klase i ostalih društvenih slojeva prema ovom kriterijumu. Ipak, razlike su evidentne kada je reč o stambenim jedinicama male i izuzetno velike površine (Tabela 7). U ovom slučaju se vladajuća grupacija, zajedno sa sitnim preduzetnicima, izdvaja u odnosu na ostale društvene slojeve, koji su međusobno veoma slični.

Tabela 7. Površina kuće/stana prema društvenim slojevima 2012. godine
– u %

Društveni slojevi	Površina kuće/stana	
	Manje od 50m ²	200m ² i više
Ekonomska elita	4,3	16,0
Sitni preduzetnici	6,0	16,2
Stručnjaci	10,8	6,7
Službenici i tehničari	14,0	7,2
VKV i KV radnici	13,7	8,5
PKV i NKV radnici	14,3	7,6
Sitni poljoprivrednici	8,2	10,7

4.4. Druge stambene jedinice, poslovni prostor, zemljište

Posedovanje više od jedne kuće ili stana je vrlo diskriminatoran pokazatelj višeg materijalnog položaja, posebno ako se ima u vidu stambena oskudica, koja traje još od perioda socijalizma (videti Vujović 1987: 87, Vujović 1991: 284). Zato je u analizi stambene situacije pripadnika ekonomski dominantne grupacije veoma značajno pitanje da li domaćinstvo poseduje još stambenih jedinica u zemlji i inostranstvu, bilo da je reč o drugom stanu ili vikendici. Godine 1989. na ovo pitanje je potvrdno odgovorilo 37,2% pripadnika nomenklature. U 2003. godini se ovaj procenat povećao na 59,8% ispitanika (45,6% poseduje jednu dodatnu stambenu jedinicu i 14,2% poseduje više od jedne dodatne stambene jedinice), a 2012. godine se taj udeo neznatno smanjio (55,8%).

U poslednja dva istraživanja prikupljeni su i podaci o tržišnoj vrednosti druge stambene jedinice, ali oni nisu uporedivi zbog razlike u formulaciji pitanja. U slučaju posedovanja više od jedne dodatne stambene jedinice, 2003. godine uzeta je vrednost one koja je najskuplja, dok je 2012. upisana ukupna vrednost svih dodatnih stambenih jedinica, bez prethodnog evidentiranja da li je reč o jednoj ili više nekretnina. Istraživanje iz 2003. godine je pokazalo da domaćinstvo svakog šestog ispitanika (16,1%) poseduje dodatnu stambenu jedinicu velike tržišne vrednosti (90.000 evra i više), a 3,4% ispitanika je izjavilo da domaćinstvo poseduje dodatnu stambenu jedinicu vrednosti 200.000 evra i više. U istraživanju iz 2012. godine, svaki treći ispitanik je izjavio da je ukupna vrednost dodatnih stambenih jedinica najmanje 90.000 evra, a svaki šesti navodi vrednost 200.000 evra i više. Zbog neuporedivosti podataka nije moguće izvesti zaključke o eventualnim promenama u periodu između 2003. i 2012. godine.

U posljednjem proučavanom periodu ispitanicima je postavljeno i pitanje da li domaćinstvo poseduje poslovni prostor i koja je njegova tržišna vrednost. Ovaj tip nekretnina nije naročito rasprostranjen među pripadnicima vladajuće grupacije (16,6%), ali je važno istaći da svaki treći poslovni prostor u njihovom posedu ima tržišnu vrednost od najmanje 200.000 evra.

Kada je reč o posedovanju zemljišta, u periodu od 1989. do 2012. godine nije došlo do značajnijih promena. U sva tri istraživanja, oko četiri petine pripadnika ekonomski dominantnog dela vladajuće grupacije nije posedovalo zemljište, ili su imali veoma male posede (manje od 1 hektara). Približno 4% ispitanika posedovalo je više od 10 hektara.

U Tabeli 8 prikazane su razlike između društvenih slojeva po pitanju vlasništva nad nekretninama (druga stambena jedinica, poslovni prostor, zemljište). Ekonomski dominantni deo vladajuće klase ubedljivo prednjači kada je reč o posedovanju dodatne stambene jedinice, slede je sitni preduzetnici i stručnjaci, a ostali društveni slojevi su znatno ređe prisutni među vlasnicima još jedne kuće/stana. Dodatna stambena jedinica je vrlo diskriminatorski pokazatelj materijalnog položaja vladajuće grupacije, što se ne može reći za preostala dva tipa nekretnina. Iako nije zanemarljiv udeo pripadnika ove grupe koji poseduju poslovni prostor, ova nekretnina je češće u posedu sitnih preduzetnika, a udeo nižih društvenih slojeva je višestruko manji.

Tabela 8. Posedovanje druge stambene jedinice, poslovnog prostora i zemljišta prema društvenim slojevima 2012. godine – u %

Društveni slojevi	Druga stambena jedinica	Poslovni prostor	Zemljište
Ekonomska elita	55,8	16,6	30,1
Sitni preduzetnici	29,1	26,5	35,9
Stručnjaci	20,2	5,1	24,1
Službenici i tehničari	8,8	3,5	31,2
VKV i KV radnici	6,5	3,1	36,8
PKV i NKV radnici	5,9	0,8	42,2
Sitni poljoprivrednici	7,5	1,1	89,3

Kao što je i očekivano, zemljište je pretežno u posedu sitnih poljoprivrednika, dok su pripadnici ekonomski dominantne grupe zastupljeni ispod proseka ostalih društvenih slojeva. Glavni uzrok tome je činjenica da skoro svi pripadnici ove grupe žive u gradu i nisu orijentisani na poljoprivrednu delatnost. Ne treba izgubiti iz vida da se vrednost zemljišta na tržištu postepeno smanjivala tokom dužeg vremenskog perioda, zbog čega pripadnici

nove vladajuće klase nisu ulagali u ovu vrstu nekretnina. Ipak, ne znači da će se ovaj trend nastaviti u narednom periodu, pošto približavanje Evropskoj uniji može podstaći razvoj agrobiznisa u Srbiji.

4.5. Posedovanje putničkog automobila i drugih vozila

Od pokretnih stvari, najvažniji pokazatelj materijalnog položaja pripadnika ekonomski dominantne grupacije je putnički automobil. Za 1989. godinu postoji podatak o tome da li ispitanik poseduje automobil i kolika je zapremina njegovog motora. Te godine samo 11,3% ispitanika nije imalo automobil, a 6,5% je posedovalo automobil najveće zapremine motora (više od 1600cm³), odnosno najveće materijalne vrednosti.

U narednim istraživanjima ispitanici su zamoljeni da navedu i posed više od jednog automobila i tržišnu vrednost onog koji je najskuplji. Pošto je 2003. i 2012. godine tržišna vrednost automobila definisana prema drugačijoj skali, poređenje nije moguće vršiti u potpunosti, već samo u onim intervalima koji su podudarni. Godine 2003. svega 13,2% pripadnika ekonomske elite je odgovorilo da ne poseduje automobil, 55,6% je posedovalo jedan, a 31,2% više od jednog automobila. Svaki četvrti ispitanik je odgovorio da je tržišna vrednost njegovog automobila od 2.000 do 4.999 evra, a veću vrednost od ove navodi ukupno 51,7% ispitanika. Godine 2012. udeo onih koji ne poseduju automobil se smanjio na 7,4%. Jedan automobil je posedovalo 58,3% ispitanika, a više od jednog 34,4%, što u oba slučaja predstavlja znatno povećanje u odnosu na 2003. godinu. Udeo pripadnika vladajuće grupacije koji poseduju automobil vrednosti preko 5.000 evra povećao se na 65,6%, a nije zanemarljiv udeo od 15,3% ispitanika čiji je automobil vredniji od 25.000 evra.

Pripadnici nove vladajuće klase i ostali društveni slojevi značajno se razlikuju kada je reč o samom posedovanju putničkog automobila, ali i po pitanju njegove tržišne vrednosti (Tabela 9). Više od 90% predstavnika ekonomski dominantne grupacije poseduje putnički automobil i u tome su im najbližnji sitni preduzetnici, dok drugu krajnost čine NKV i PKV radnici. Prema tržišnoj vrednosti automobila, ekonomska elita se ubedljivo izdvaja u odnosu na sve društvene slojeve, uključujući i sitne preduzetnike.

Tabela 9. Posedovanje putničkog automobila prema društvenim slojevima 2012. godine – u %

Društveni slojevi	Ne poseduje putnički automobil	Poseduje putnički automobil čija je tržišna vrednost veća od 5.000 evra
Ekonomska elita	7,4	65,6
Sitni preduzetnici	9,4	29,1
Stručnjaci	30,6	14,0
Službenici i tehničari	36,5	6,2
VKV i KV radnici	39,8	2,7
PKV i NKV radnici	61,2	1,3
Sitni poljoprivrednici	39,3	2,5

4.6. Tehnička opremljenost domaćinstva

Kao pokazatelji materijalnog položaja ispitanika mogu poslužiti i razni tehnički uređaji u domaćinstvu. Od 1989. do 2012. godine menjala se značajnost pojedinih indikatora, pa su i pitanja u upitniku revidirana. Na primer, 1989. godine je postavljeno pitanje o posedovanju električnog/plinskog šporeta, crno-belog televizora i televizora u boji, što nije bio slučaj u narednim istraživanjima. U ovom radu se pošlo od pokazatelja tehničke opremljenosti domaćinstva u poslednjem istraživanju, a poređenje je vršeno tamo gde postoje podaci iz ranijih istraživanja (Tabela 10). Upitnik iz 1989. godine sadrži pitanja o posedovanju frižidera, zamrzivača, mašine za pranje veša, mašine za pranje posuđa, vrednijeg muzičkog stuba, kompjutera. Zatim su 2003. godine dodati mobilni telefon, kablovska televizija/satelitska antena i internet, a 2012. klima-uređaj.

Tabela 10. Tehnička opremljenost domaćinstava pripadnika ekonomske elite 1989, 2003. i 2012. godine – u %

Tehnička opremljenost domaćinstava	1989.	2003.	2012.
Frižider	100,0	–	100,0
Zamrzivač	92,2	97,6	84,0
Mašina za pranje veša	99,1	99,5	99,4
Mašina za pranje posuđa	22,9	68,3	79,1
Vredniji muzički stub	68,8	76,6	56,4
Kompjuter	28,1	91,7	100,0
Mobilni telefon	–	97,6	100,0
Kablovska televizija / satelitska antena	–	84,9	99,4
Internet	–	81,0	96,9
Klima-uređaj	–	–	93,3

U periodu od 1989. do 2012. godine, za većinu navedenih uređaja primetno je povećanje udela pripadnika vladajuće grupacije koji ih poseduju. U istraživanju iz 1989. godine, svi ispitanici su posedovali frižider. U poslednjem istraživanju, osim frižidera, svi poseduju kompjuter i mobilni telefon. Raste udeo pripadnika ekonomske elite koji poseduju mašinu za pranje posuđa (posebno od 1989. do 2003. godine), dok je posedovanje zamrzivača i vrednijeg muzičkog stuba sve manje u modi. U međuvremenu su se na tržištu pojavili kombinovani frižideri koji su u nekim domaćinstvima potisnuli zamrzivače, a kompjuteri predstavljaju dobru alternativu za muzički stub.

Ekonomske dominantna grupacija i ostali društveni slojevi se u tehničkoj opremljenosti domaćinstva najviše razlikuju prema posedovanju klima-uređaja, mašine za pranje posuđa, kablovske televizije/satelitske antene, interneta i kompjutera. Ove razlike su uslovljene ekonomskom deprivacijom većine građana, koji sebi mogu da priušte samo one uređaje koji su neophodni za svakodnevnu egzistenciju u savremenom društvu. S druge strane, pripadnici ekonomske elite prednjače u korišćenju uređaja koji su se nedavno pojavili na tržištu i još nisu predmet masovne potrošnje, što delimično odražava njihove materijalne mogućnosti, ali i drugačiji životni stil, koji karakteriše prestižna potrošnja. Ipak, raspoloživi podaci o posedovanju uređaja u domaćinstvu nisu dovoljni za analizu statusnih razlika između vladajuće grupacije i ostalih društvenih slojeva, za šta bi bio potreban niz drugih pokazatelja (na primer, pitanja o posedovanju stilske nameštaja i umetnina).

5. Potrošnja ekonomske elite

Način života vladajuće grupacije uslovljen je položajem koji zauzima u reprodukciji društva, pa je, pored prihoda i imovine, neophodno proučavati i potrošnju, o čijim je različitim aspektima prikupljena iskustvena građa 1989, 2003. i 2012. godine, a najznačajniji su: odlazak na godišnji odmor, njegovo odredište, vrsta smeštaja, nabavka odeće i obuće, nabavka sredstava za higijenu. Potrošnja pripadnika kolektivno-vlasničke klase bila je predmet interesovanja i pre kasnog socijalizma, tačnije u istraživanju društvene strukture 1974. godine (Popović prir. 1977). Prilikom proučavanja veze između položaja u društvenoj strukturi i stila života, uočeno je da pripadnike rukovodećeg sloja karakteriše ekskluzivna potrošnja, koja je „najčešći, ali ne i najbitniji, pratilac ovog stila života“ (Pešić 1977: 152). S obzirom na to da su tim istraživanjem bili obuhvaćeni samo srednji i niži

nivoi rukovodilaca, empirijska evidencija je omogućila grubo ocrtavanje stila života grupe u celosti, ali pokazuje da su se u socijalizmu ispoljavale razlike između društvenih slojeva u domenu potrošnje.

5.1. Provođenje godišnjeg odmora

Kada je reč o potrošnji ekonomski dominantnog dela vladajuće grupacije tokom kraja socijalizma, deblokirane postsocijalističke transformacije i stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji, najpre će biti razmotreni istraživački nalazi o odlasku na godišnji odmor van mesta boravka. Oni ukazuju da je 72,7% ispitanika išlo na godišnji odmor 1989. godine, 89,8% respondenata i/ili članova njihovih porodica 2003. godine, i 97,5% ispitanika i/ili pripadnika njihovih domaćinstava 2012. godine. Može se pretpostaviti da je odlazak na godišnji odmor 1989. godine bio viši od iskazanog, jer se pitanje odnosilo samo na ispitanike, dok se u narednim periodima ticalo i članova njihovih domaćinstava. Uprkos ovoj ogradi, evidentno je da dolazi do konstantnog porasta broja pripadnika vladajuće grupacije i/ili članova njihovih domaćinstava koji odlaze na godišnji odmor izvan mesta boravka. Godišnji odmor smatramo „stvarnom potrebom čoveka za promenom ambijenta radi fizičkog i psihičkog odmora“ (Bogdanović 1991: 257), čije je zadovoljavanje u nejednakoj meri dostupno društvenim slojevima (Tabela 11). Prihodi pripadnika ekonomski dominantnog dela vladajuće klase omogućavaju potrošnju radi odlaska na godišnji odmor van mesta boravka iznad mogućnosti drugih društvenih slojeva, koji su i sami ovde dosledno hijerarhijski poredani.

Tabela 11. Odlazak na godišnji odmor prema društvenim slojevima, 2012. godine – u %

Društveni slojevi	Odlazak na godišnji odmor
Ekonomska elita	97,5
Sitni preduzetnici	70,9
Stručnjaci	62,2
Službenici i tehničari	37,7
VKV i KV radnici	24,3
PKV i NKV radnici	11,0
Sitni poljoprivrednici	13,9

U vezi sa odredištem godišnjeg odmora, poređenje nalaza pretežno ukazuje na izmenjen državni okvir,¹ a ne na promenu potrošačkih mo-

¹ U prvom periodu je odmor provoden u SFR Jugoslaviji (72,7%, a pitanje se odnosilo samo na odmor u zemlji), čija je teritorija obuhvatala gotovo čitavu istočnu obalu Jadranskog

gućnosti vladajuće grupacije, za razliku od podataka o vrsti smeštaja na odmoru, koji su dostupni samo za 1989. i 2012. godinu (Tabela 12). Uprkos nepreciznosti podataka iz 1989. godine,² može se uočiti da je najzastupljeniji tip smeštaja hotelski, i to gotovo dvostruko prisutniji 2012. nego 1989. godine, što, pod pretpostavkom da predstavlja najskuplji smeštaj, ukazuje na porast platežne moći vladajuće grupacije.³ Na porast potrošačkih mogućnosti te grupacije 2012. godine ukazuje i nalaz da, u odnosu na 1989. godinu, ređe provode godišnji odmor u privatnom, kao i u svim drugim tipovima smeštaja.

Tabela 12. Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru 1989. i 2012. godine – u %

Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru	1989.	2012.
Hotel	35,1	66,7
Privatni smeštaj	32,1	27,0
Kamp	4,2	0,6
Kod rodbine, prijatelja	13,1	2,5
U svojoj kući, vikendici ili stanu	10,1	3,2
Odmaralište radne organizacije (1989), nešto drugo (2012)	8,3	–
Ukupno	102,9	100

5.2. Nabavka odeće

Podaci o načinu nabavke odeće i obuće domaćinstava pripadnika vladajuće grupacije prikupljeni su samo 2012. godine. To ne znači potpuno odsustvo empirijskih podataka o ovom aspektu potrošnje u socijalizmu, koji su dobijeni u različitim istraživanjima i međusobno su neuporedivi, ali doprinose formiranju slike o snabdevanju odećom kolektivno-vlasničke klase. U istraživanju iz 1974. godine je utvrđeno da rukovodioci najčešće nabavljaju

mora; u drugom u SR Jugoslaviji (58,7% ispitanika, od kojih je 32,1% boravilo samo u zemlji, a 26,6% i u zemlji i u inostranstvu), sa 10 puta kraćom obalom; a u trećem u Srbiji (25,1% ispitanika, među kojima je 5% boravilo u zemlji, a 20,1% i u zemlji i u inostranstvu), bez mogućnosti morskog turizma.

² Iako je 72,7% ispitanika išlo na godišnji odmor, vrsta smeštaja je navedena za njih 74,9%, što je uslovalo da suma procenata za vrstu smeštaja bude 102,9%. Pretpostavljamo da među ispitanicima ima onih koji su više puta išli na godišnji odmor, a odsedali u različitim vrstama smeštaja, odnosno da je beleženo više od jednog odgovora.

³ Poređenja radi, godišnji odmor je u hotelskom smeštaju 2012. godine provelo: 33,7% stručnjaka, samozaposlenih, nižih rukovodilaca i slobodnih profesija sa VSS; 32,5% sitnih preduzetnika, nižih direktora i krupnih poljoprivrednika; 25,7% samozaposlenih i nemanuelnih zaposlenih sa SSS; 23,1% sitnih poljoprivrednika; 16,3% VKV i KV radnika; i 15,4% NKV i PKV radnika.

odeću u inostranstvu (39%), odnosno da je za ovu grupaciju „pozajmljivane simbola društvenog prestiža najtipičnije“ (Pešić 1977: 156). Odevanje je proučavano i kao dodatni indikator nejednakosti društvenih slojeva u istraživanju iz 1988. godine (Popović *prir.* 1991), kada na osnovu prikupljenih podataka nije bilo moguće pouzdano utvrditi da li postoje značajne razlike između društvenih slojeva, ali je uočeno da pripadnici rukovodećeg sloja, u odnosu na druge slojeve, najređe šiju odeću u okviru porodice, što je predstavljalo najjeftiniju mogućnost snabdevanja (Bogdanović 1991: 256).

Rezultati istraživanja iz 2012. godine pokazuju da polovina domaćinstava pripadnika kapitalističke klase u nastajanju prilikom nabavke odeće i obuće prvo posmatra kvalitet proizvoda, a onda cenu (50,3%). Novu odeću, uz pažljivo biranje cene, kupuje 30,7% domaćinstava, a 18,4% kupuje kvalitetne proizvode, ne vodeći mnogo računa o ceni. Samo jedan pripadnik ove grupacije je naveo da članovi domaćinstva kupuju polovnu odeću i obuću (0,6%), misleći pritom na garderobu kupljenu u prodavnici *second hand*. Za razliku od pripadnika vladajuće grupacije, članovi domaćinstava drugih društvenih slojeva uglavnom kupuju novo uz pažljivo biranje cene, s tim da to u najvećoj meri čine VKV i KV radnici i sitni poljoprivrednici (76,4%), a u najmanjoj sitni preduzetnici, niži direktori i krupni poljoprivrednici (65%).

6. Materijalni položaj ekonomske elite

Naposletku, predmet razmatranja je ukupni materijalni položaj ekonomski dominantne grupacije, 1989, 2003. i 2012. godine. Nije naodmet ponoviti da je materijalni položaj meren preko kompozitnog indeksa, nastalog na osnovu indikatora o prihodima, imovini i potrošnji domaćinstva, a predstavljen je u obliku petočlane intervalne skale.

Prilikom analiziranja razlika u materijalnom položaju ove grupacije, treba imati u vidu i odnose materijalnih nejednakosti društvenih slojeva u socijalizmu i tokom postsocijalističke transformacije. Istraživanja materijalnog položaja u SFR Jugoslaviji ukazivala su na povoljniji položaj vladajućih slojeva u odnosu na ostatak stanovništva, s tim da razlike među njima nisu bile izrazite (Popović 1987, Popović 1991, Lazić 1994). Rezultati istraživanja društvene strukture SR Jugoslavije iz 1993. godine, realizovanog tokom perioda blokiranog postsocijalističke transformacije, pokazali su porast materijalne diferencijacije između društvenih grupa, ali i unutar ekonomske elite (Lazić 1994a), a 1997. godine „proces polarizacije, pri čemu jasno počinje da se ocrtava jaz između elitnih i (podelitnih) društvenih grupa i ostatka stanovništva“ (Lazić 2000: 49). Istraživanje iz 2003. godine, sprovedeno u Srbiji

tokom deblokirane postsocijalističke transformacije, ukazalo je na nastavak materijalne diferencijacije klasa, ali i da „društveni poredak još uvek nije dovoljno profilisan, kako bi se postigla jasna kristalizacija položaja, kao i da u uslovima nepotpuno definisanih karakteristika društvenog sistema, mnogi pojedinci još uvek traže svoje mesto u strukturi društva“ (Lazić i Cvejić 2004: 58). Za razliku od 2003. godine, koju karakteriše ekonomska stabilizacija tokom ubrzane postsocijalističke transformacije, poslednje proučavanje društvene strukture Srbije iz 2012. godine realizovano je u periodu ekonomske krize, s tim da je, za razliku od devedesetih godina, reč o krizi globalnih razmera, koja je uslovlila pogoršanje materijalnog položaja stanovništva (Manić 2013: 23-24). Imajući u vidu predmet ovog rada, nameće se pitanje kako su ekonomska kriza i konsolidacija kapitalističkog poretka uticali na materijalni položaj ekonomski dominantnog sloja vladajuće grupacije.

U Tabeli 13 prikazan je materijalni položaj pripadnika ekonomske elite u sva tri proučavana perioda. Istraživački nalazi iz 1989. godine ukazuju na izrazitije razlike materijalnog položaja pripadnika kolektivno-vlasničke klase, koje su postale manje izrazite tokom 2003. godine, a još manje 2012. godine. Rezultati za sva tri perioda sugerišu da niži srednji materijalni položaj predstavlja donju granicu za pripadnike vladajuće grupacije, s obzirom na to da nijedan nije prisutan u kategoriji nižeg materijalnog položaja. Uočava se konstantan trend opadanja zastupljenosti članova ove grupacije u kategorijama nižeg srednjeg, srednjeg i višeg srednjeg materijalnog položaja, uz odsustvo njenih pripadnika u prve dve kategorije tokom 2012. godine, dok je suprotan trend zastupljen u kategoriji višeg materijalnog položaja. Evidentno je da pripadnici ekonomske elite ne samo da ostaju na vrhu lestvice materijalnog položaja 2012. godine, već svoj položaj poboljšavaju. Poređenje nalaza iz 1989, 2003. i 2012. godine ukazuje na to da je vladajuća grupacija učvrstila svoj materijalni položaj u uslovima stabilizacije kapitalističkog poretka, uprkos ekonomskoj krizi.

Tabela 13. Materijalni položaj pripadnika ekonomske elite
1989, 2003. i 2012. godine – u %

Indeks materijalnog položaja	1989.	2003.	2012.
Viši	39,0	73,2	93,9
Viši srednji	40,3	21,5	6,1
Srednji	16,9	4,9	–
Niži srednji	3,9	0,5	–
Niži	–	–	–
Ukupno	100	100	100

Sadržinski potpuniji podaci o materijalnom položaju kapitalističke klase u nastajanju dobijaju se ako se uporede s materijalnim položajem ostalih društvenih slojeva 2012. godine (Tabela 14). Ne samo da predstavnici vladajuće grupacije imaju viši materijalni položaj od drugih slojeva, već se u kategorijama materijalnog položaja u kojima nemaju svoje predstavnike nalazi većina pripadnika drugih društvenih grupa. Pored toga, predstavnici kapitalističke klase su najhomogenija grupacija prema materijalnom položaju (videti detaljnije o tome u tekstu o objektivnim činiocima delatnog potencijala u ovoj studiji).

Tabela 14. Materijalni položaj društvenih slojeva, 2012. godine – u %

Društveni slojevi	Indeks materijalnog položaja					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Ekonomska elita	–	–	–	6,1	93,9	100
Sitni preduzetnici	5,1	27,4	33,3	23,9	10,3	100
Stručnjaci	9,4	38,8	33,5	14,2	4,1	100
Službenici i tehničari	24,0	50,3	20,2	4,8	0,6	100
VKV i KV radnici	40,0	46,8	10,1	2,9	0,2	100
PKV i NKV radnici	62,0	31,6	5,5	0,8	–	100
Sitni poljoprivrednici	44,3	43,2	10,4	1,8	0,4	100
Ukupno	28,8	40,3	16,8	6,3	7,8	100

Fi = 0,985 Kramerov V = 0,492 p = 0,000

7. Zaključak

Analiza materijalnog položaja ekonomske elite u Srbiji ukazala je na: 1. konstantno poboljšanje materijalnog položaja pripadnika ove grupacije od kraja socijalizma, preko deblokirane postsocijalističke transformacije, do perioda konsolidacije kapitalističkog poretka i 2. proces konstituisanja kapitalističke klase, koja se po svom materijalnom položaju izdvaja u odnosu na druge društvene slojeve.

Učvršćenje materijalnog položaja ekonomski dominantnog dela vladajuće klase izražavaju indikatori koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju, a na osnovu kojih je formiran kompozitni indeks tog položaja. Poboljšanju materijalnog položaja ove grupacije doprinelo je povećanje prihoda (tačnije, zarade na osnovnom poslu), koji su znatno viši nego dohoci drugih društvenih slojeva. U posmatranom periodu je došlo i do povećanja

ukupne imovine kojom raspolažu domaćinstva vladajuće grupacije. Za razliku od drugih društvenih slojeva, pripadnici ekonomske elite uglavnom poseduju kuće/stanove velike tržišne vrednosti, a često raspolažu i dodatnom stambenom jedinicom, kao i putničkim automobilom vrednosti koju drugi društveni slojevi ne mogu da priušte. Na učvršćenje materijalnog položaja ove grupacije ukazuju i istraživački nalazi o potrošnji. Prihodi pripadnika ekonomski dominantnog dela vladajuće klase omogućavaju povećanje potrošnje radi odlaska na godišnji odmor van mesta boravka, koja je iznad mogućnosti drugih društvenih slojeva. Dopuštaju i potrošnju na odeću i obuću rukovođenu kvalitetom proizvoda, za razliku od drugih društvenih slojeva koji prevashodno vode računa o ceni.

Na osnovu kompozitnog indeksa materijalnog položaja uočava se da, ako se krene od perioda kraja socijalizma, preko ubrzane postsocijalističke transformacije, do stabilizacije kapitalističkog poretka, dolazi do poboljšanja materijalnog položaja vladajuće grupacije. Dok su u prvom i drugom posmatranom periodu pripadnici ove grupacije bili prisutni u svim kategorijama materijalnog položaja osim nižeg, s tim da su 2003. godine u odnosu na 1989. godinu gotovo dvostruko više zastupljeni u kategoriji višeg materijalnog položaja, tokom poslednjeg razdoblja su prisutni samo u dve najviše kategorije i to pretežno u višoj. Istraživački nalazi iz 2012. godine ukazuju da u uslovima stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji, uprkos tekućoj ekonomskoj krizi, ekonomski dominantna grupacija ne samo da ostaje na vrhu društvene lestvice, već učvršćuje svoj privilegovani materijalni položaj, odnosno njeni pripadnici, na osnovu dostupnosti akumulisanih resursa za reprodukciju sistema, poboljšavaju svoj ukupni materijalni položaj.

Kada je reč o procesu strukturalnog konsolidovanja kapitalističke klase tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji, učvršćenje privilegovanog materijalnog položaja predstavlja jedan od njegovih elemenata, mada nedovoljan za celovito sagledavanje. Za proučavanje klasnog konsolidovanja značajne su i druge dimenzije – poput obrazaca regrutacije pripadnika ekonomske elite, njihovih vrednosnih orijentacija, kao i delatnog potencijala – koje se razmatraju u narednim poglavljima studije. Rezultati analize promena materijalnog položaja ekonomski dominantnog dela ove grupacije u dosadašnjem toku postsocijalističke transformacije nesumnjivo pružaju argumente u prilog pretpostavke o napredovanju procesa konsolidacije kapitalističke klase u Srbiji.

Literatura:

- Babović, M. 2013. Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije, u M. Lazić i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF; Čigoja štampa.
- Bogdanović, M. 1991. Materijalni standard društvenih slojeva, u M. Popović, prir. *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF.
- Hegedüs, J. 2013. Housing Privatization and Restitution, in J. Hegedüs, M. Lux and N. Teller, eds. *Social Housing in Transition Countries*. New York; London: Routledge.
- Janićijević, M. 1977. Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva, u M. Popović, prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. prir. 1994. *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994a. Preobražaj ekonomske elite, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. prir. 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u A. Milić, prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Manić, Ž. 2013. Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji, u M. Lazić i S. Cvejić prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF; Čigoja štampa.
- Pešić, V. 1977. Društvena slojevitost i stil života, u M. Popović, prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Petrović, M. 2004. Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji, u A. Milić, prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.

- Popović, M. prir. 1977. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Popović, M. prir. 1987. *Društvene nejednakosti: sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. prir. 1991. *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF.
- Vujović, S. 1987. Društvene nejednakosti u stanovanju, u M. Popović, prir. *Društvene nejednakosti: sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: ISI FF.
- Vujović, S. 1991. Stanovanje i društvene nejednakosti, u M. Popović, prir. *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF.
- Živković, M. 1968. Primer segregacije u razvoju naših gradova. *Sociologija*, No. 3.

Mladen Lazić

REGRUTACIJA EKONOMSKE ELITE: KONTINUITET I PROMENE

U tekstu se analiziraju podaci o promenama u obrascima regrutovanja ekonomske elite tokom poslednjih dvadesetak godina, od perioda sloma socijalističkog poretka do danas. Analiza se zasniva na podacima prikupljenim empirijskim istraživanjima izvođenim 1989. godine (kraj socijalizma), 2003. godine (početak ubrzane postsocijalističke transformacije u Srbiji) i 2012. godine (stabilizacija kapitalističkog poretka). Analiziraju se obrasci unutargeneracijske i međugeneracijske pokretljivosti. Osnovni cilj analize je da se utvrdi da li postoje značajne razlike u obrascima regrutovanja ekonomske elite između perioda blokirane transformacije u Srbiji – 1989-2000. godina – i perioda u kojem se formiraju društveni odnosi i institucije karakteristični za tržišnu privredu (proces relativnog razdvajanja države i ekonomije). Pokazuje se da su te razlike najveće u dve oblasti: u isključivanju mogućnosti uspona (kako međugeneracijskog, tako i unutargeneracijskog) pripadnika nižih društvenih slojeva u elitu i u značajnom smanjivanju učešća elemenata konverzije političkih položaja u kontrolu ekonomskih resursa u poslednjem periodu (u odnosu na period 1989-2000). Ispituju se i promene u značaju pojedinih kanala pokretljivosti, posebno obrazovanja i partijskog pripadništva. Utvrđuje se stepen porodične statusne konzistencije kao element klasne homogenizacije i konsolidacije nove kapitalističke klase.

1. Društveni poredak i regrutacija vladajuće klase

Ispitivanje društvenog porekla, odnosno vertikalne pokretljivosti pripadnika društvenih grupacija, pripada značajnim sociološkim temama, ne samo po svom sadržaju, već i s obzirom na epistemološko utemeljenje ove nauke. Tu se, naime, može potvrditi naučni status discipline (što na području društvenih istraživanja obično predstavlja problematično pitanje), jer se do zaključaka dolazi na osnovu relativno pouzdanih (proverljivih) podataka, pogodnih za razvijene statističke obrade (čije unapređenje zauzima istaknuto mesto u radu Komiteta za stratifikaciju Međunarodnog sociološkog udruženja – RC 28). Tako, u svojoj već „klasičnoj“ studiji na ovom području,

Erikson i Goldthorpe (1992; vidi posebno: 86-106) empirijski pokazuju, na osnovu široke uporedne međunarodne građe, da postoji snažna tendencija ujednačavanja „relativne“ pokretljivosti (za razliku od „apsolutne“) između društava različitog tipa, uključujući (tadašnja) socijalistička i kapitalistička. Iako nisu sugerisali definitivnu uzročnu dimenziju te pojave, moglo bi se deduktivno izvesti da ona implicitno svedoči o imanentnoj „meritokratskoj“ usmerenosti „modernih društava“, koja iz ograničenih resursa najsposobnijih pojedinaca unutar celokupnog društva nužno „ekstrahuju“ pripadnike elitnih grupacija i potiskuju nadole manje sposobne.

Doduše, pomenuta studija ima određene nedostatke koji mogu bitno da ograniče njene saznavne domete. Pre svega, u istraživanja pokretljivosti, koja su po pravilu rađena na proporcionalnim uzorcima radnoaktivnog stanovništva, pripadnici vrha društvene hijerarhije samo su marginalno uključeni (ili nisu uopšte), te se zaključci o njihovoj regrutaciji na toj osnovi ne mogu ni doneti.¹ Drugo, na osnovu pogleda „odozdo“ – ako se zaključci izvedu „isključivo iz činjenica“ – zanemaruju se osnovni obrasci reprodukcije dva bitno različita društvena poretka, koji mogu uzročno da objasne empirijske činjenice (njihovu eventualnu međusobnu podudarnost, ili nepodudarnost).² A ti obrasci suštinski se razlikuju i to, između ostalog, upravo na polju regrutacije vladajuće grupacije (Lazić 2000, 2011).

Ukratko, pripadnici kolektivno-vlasničke klase u socijalizmu bili su isključivo nimenovani odozgo, od strane nadređenih pojedinaca/komiteta. To je značilo da se u nomenklaturu početno dospevalo, međugeneracijski i unutargeneracijski, iz krugova izvan nje same (u kasnijem periodu, po pravilu, ali nikako ne isključivo, iz krugova stručnjaka i nižih rukovodilaca), a iz nje se istupalo po prestanku obavljanja funkcije (obično u kasnijoj životnoj dobi). Vladajuća je klasa u socijalizmu bila, dakle, izrazito („načelno“) međugeneracijski otvorena grupa. Pritom, ovi principi važili su za oba sloja klase, onaj koji je (primarno) kontrolisao organizacijske (političke) resurse, kao i onaj koji je komandovao ekonomskim resursima (vidi teorijska objašnjenja i empirijske argumente u Lazić 1987, 1994). Za razliku od toga, u kapitalizmu

¹ Tako Goldthorpeva „klasna shema“ u „servisnu klasu“ na vrhu društva uključuje, pored vrhunskih menadžera i velikih privatnih vlasnika, i stručnjake, koji, naravno, izrazito prevladavaju u uzorcima na osnovu kojih je izvedena navedena pravilnost.

² Niska stopa međugeneracijske reprodukcije vladajuće grupacije, npr. može da bude posledica jačanja uloge meritokratskog principa klasne regrutacije u savremenom kapitalizmu ili kontrole nimenovanja na niže položaje u nomenklaturi od strane pripadnika kolektivno-vlasničke klase na višim položajima, kao što je bio slučaj u socijalizmu. Videli smo, pritom, da pomenuti istraživači nisu ni raspolagali empirijskim podacima koji nas sada prvenstveno zanimaju: o najvišim slojevima društva.

su, pre svega, kao što je u *Uvodu* ove studije navođeno, dva polja reprodukcije društva – ekonomsko i političko (kao i treće, kulturno) – relativno međusobno odvojena i regulisana na bitno drugačiji način: putem tržišne utakmice, odnosno političkog takmičenja. A to, dalje, znači i da su principi reprodukcije društvenih grupa koje kontrolišu resurse u ta dva podsistema različiti. Najočiglednija razlika potiče iz zakonskog prava nasleđivanja privatne svojine koja omogućava porodičnu reprodukciju značajnog dela kapitalističke klase.³ Uz to, dok je politička „karijera“ nužno birokratsko-hijerarhijskog tipa – uspinjanje po pravilu više zavisi od uspešnog manevrisanja unutar odnosa podređenosti/nadređenosti u okviru partijskih struktura nego (samo) od izbornih rezultata – privatni vlasnici su znatno više autonomni i zavise od vlastitih preduzetničkih sposobnosti (uspon menadžerskog sloja kapitalističke klase zavisi od kombinacije ova dva principa). Sve to, naravno, ne znači da između ovih podsistema ne postoje značajna preplitanja. Za politički uspon danas su neophodna ogromna finansijska sredstva (koja se pribavljaju iz poslovnih krugova), a velike firme posluju uspešno samo ako imaju čvrste veze s državnim aparatima, što dovodi i do toga da pojedinci tokom karijere prelaze iz jednog u drugi sektor.⁴

Prethodne kratke opšte napomene važne su zbog toga što u proučavanju promena u načinu regrutovanja pripadnika vladajućih slojeva (u ovom slučaju grupe koja kontroliše ekonomske resurse u zemlji) u Srbiji, tokom poslednjih četvrt veka, moramo imati na umu da se te promene odvijaju u sklopu opštijih promena načina reprodukcije društva – sloma komandno-planske regulacije i njene zamene tržišnom (u ekonomskom podsistemu) – koji određuje i uslove pod kojima se sve društvene grupe reprodukuju, a među njima posebno vladajuća klasa. I dalje, da je sistemska promena u Srbiji, kao što je u *Uvodu* naglašeno, imala specifičan tok – čiju je jednu „fazu“ činila blokirana transformacija – koji je značajno odredio upravo

³ U često pre/naglašavanoj pojavi visokog procenta „novih bogataša“ u okviru „ekonomske elite“, propušta se da se pomenu dve stvari: da preostali – i to ne mali! – procenat hijerarhijskog vrha društva čine potomci „starih“ bogataša, a da oni novi najčešće započinju sledeću naslednu generaciju bogatstva (novije empirijske podatke za Francusku i Veliku Britaniju vidi u Maclean et al. 2006; vidi i Scott 1985). Uostalom, rastući broj multimilionera, karakterističan za neoliberalnu fazu akumulacije kapitala u velikom broju država, *eo ipso* znači prodor pojedinaca iz nižih – prvenstveno srednjih – slojeva na društveni vrh, ali uz „prateću pojavu“ dramatičnog širenja ekonomskih nejednakosti (vidi Piketty 2014).

⁴ Političari se regrutuju iz firmi, a po završetku (jedne faze) karijere ulaze u privatni sektor. S druge strane, nije teško zapaziti, npr. u SAD, ni pojavu političkih porodičnih „dinaštija“, itd. O ovim pojavama pisao je još pre pedesetak godina Rajt Mils, a literatura je do danas izuzetno narasla (vidi Mils 1999, Domhoff 1970, Scott 1992, Allen 1987, Botomor 2008).

pretpostavke pod kojima je izvedena promena vladajuće klase, uključujući i način njene regrutacije.

Slom socijalističkog poretka označio je, dakle, ukidanje načina regulacije na osnovu kojeg je kolektivno-vlasnička klasa upravljala društvom, što je dovelo i do prestanka delovanja principa naimenovanja, kao opšte osnove za ulazak novih pripadnika u klasu i njihov uspon unutar hijerarhije (odnosno, za eventualno uklanjanje iz nje). U drugim postsocijalističkim zemljama to je, s jedne strane, imalo za posledicu masovno regrutovanje nove političke elite iz srednjih slojeva stanovništva (pri čemu su iz nje bili uklanjani posebno pripadnici nekadašnjih vrhova nomenklature). S druge strane, ubrzani proces privatizacije i prodor stranog kapitala značili su radikalnu promenu sastava i grupacije koja kontroliše ekonomske resurse: u ekonomsku elitu slivali su se pojedinci takođe prvenstveno iz srednjih slojeva i, u nešto manjoj meri, nekadašnji pripadnici kolektivno-vlasničke klase (čineći u to vreme, u različitim zemljama, između četvrtine i trećine njenih novih pripadnika; vidi nalaze za obe elite posle prvih godina sistemske transformacije u Szelenyi and Szelenyi 1995; vidi i Steiner and Tamas eds. 2005).

Za razliku od toga, kao što je empirijski utvrđeno, blokiranje procesa transformacije u Srbiji značilo je da je sistemska promena u oblasti regrutacije elita išla bitno drugačijim tokom. Unutar političke, ali i ekonomske elite, početkom 1990-ih preovlađivali su nekadašnji pripadnici kolektivno-vlasničke klase, uz tek manji prodor novoregrutovanih pripadnika, pridošlih iz srednjih slojeva. Pritom je konverzija ranijeg monopola nad organizaciono-ekonomskim resursima u privatno vlasništvo omogućila posednicima položaja unutar ranije vladajuće klase da postanu najbrojnija grupa ne samo među menadžerima javnih preduzeća, nego i među novim velikim privatnim vlasnicima (Lazić 1994).

Doduše, tokom 1990-ih nekoliko istovremenih procesa menjali su – uz sistemske osnove na kojima je vršena regrutacija pripadnika novih elita – i njihove sastave. Jačanje političke opozicije, a zatim i njena pobjeda na izborima 2000. godine, dovodili su sve više među političku elitu nekadašnje pripadnike srednjih slojeva (stručnjaka), na račun ranijih pripadnika kolektivno-vlasničke klase. A tokom naredne decenije, način regrutacije ove grupe (kao i njena regrutacijska osnova, koja je sada skoro isključivo unutar srednjih slojeva) izjednačio se sa onim u drugim liberalno-demokratskim zemljama, tako što počiva na pluralističkom takmičenju. Učvršćivanje tržišne regulacije (napredovanjem privatizacije „odozgo“, putem prodaje javnog vlasništva i „odozdo“, akumulacijom kapitala u uspešnim manjim i srednjim privatnim firmama) donosi postepeno „čišćenje“ ekonomske

elite: tržišno nekompetentni preduzetnici (sa sve manjom političkom zaštitom) počinju da ispadaju iz nje, dok uspešni pripadnici srednjih slojeva (nekadašnji stručnjaci, ili sitni i srednji preduzetnici) ulaze u elitu. Najzad, počeo je da deluje i životni ciklus: starost uklanjanja prvobitne „političke preduzetnike“ prve generacije, dok novi sistemski oblik tržišne regulacije vrši „trijažu“ njihovih naslednika. Svi ti procesi početno su registrovani u našem istraživanju iz 2003. godine, a sada će, na osnovu nalaza poslednjeg istraživanja (iz 2012), biti učinjen pokušaj da se utvrdi da li je konsolidacija kapitalističkog poretka u Srbiji učvrstila pomenute procese. To, hipotetički, znači da su obrasci regrutacije ekonomske elite sada stabilizovani u toj meri da osiguravaju reprodukciju kapitalističke klase po principima uobičajenim za ovaj društveni poredak.

2. Međugeneracijska pokretljivost: od ekonomske elite prema kapitalističkoj klasi?

Već je pomenuto da je u socijalizmu vladajuća kolektivno-vlasnička klasa bila, u principu, međugeneracijski otvorena grupa. Jasno je po sebi da potomci pripadnika klase nisu mogli da nasleđuju položaje roditelja (osim u slučaju nekih azijskih režima lične vlasti), pa po pravilu nisu dospevali ni na niže položaje unutar nomenklature.⁵ Uz to, legitimacijski pritisak („radnička država“) omogućavao je uspon u vladajuću klasu i ograničenom kontingentu pojedinaca iz radničkih slojeva (vidi Lazić 1987). S obzirom na navedene karakteristike blokirane postsocijalističke transformacije u Srbiji, a posebno na činjenicu da je tokom nje (1990-ih) bilo relativno malo promena u kadrovskom sastavu ekonomske elite, može se očekivati da je njen sastav prvih godina ostao skoro neizmenjen (u odnosu na socijalistički period). Pretpostavljeno je i da se tokom vremena taj sastav sve brže menja, u skladu s deblokiranjem sistemskih promena i njihovim ubrzanjem posle 2000. godine. Poređenjem podataka iz serije istraživanja koja su pratila sistemsku transformaciju (pre njenog započinjanja, 1989; na početku blokiranja promena, 1993; u prvim godinama ubrzanja, 2003; i u vreme pretpostavljene konsolidacije kapitalističkog poretka) može se utvrditi koliko su pomenute hipoteze bile zasnovane (Tabela 1).

⁵ Najčešće su zauzimali položaje unutar srednjih slojeva, kao stručnjaci u privilegovanim preduzećima, s visokim prihodima, često u predstavništvima u inostranstvu, itd.

Tabela 1. Promene u međugeneracijskoj regrutaciji sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse, u periodu 1989-2012. godine

Radno mesto oca	1989.	1993.	2003.	2012.
Vladajući slojevi	3	6	24	29,3
Srednji slojevi	25	17	37	34,7
Prelazni sloj	14	17	8	13,3
Manuelni radnici	28	25	19	17,3
Poljoprivrednici	30	35	12	5,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Podaci pokazuju da se posmatrani period može podeliti na dva prilično jasno odvojena dela: na jednoj su strani obrasci regrutacije vladajuće klase karakteristični za socijalizam (1989. i 1993. godina), a na drugoj oni zasnovani na kapitalističkom tipu reprodukcije društva.⁶ Sloj kolektivno-vlasničke klase koji je kontrolisao ekonomske resurse (u socijalizmu, 1989. godine) regrutovao se, međugeneracijski, iz svih društvenih grupacija, s tim što su jedino pojedinci poreklom iz srednjih slojeva (stručnjaka i nižih rukovodilaca) imali neproporcionalno veće šanse (skoro četiri puta veće) da se uspinu u vladajuću klasu. To nije važilo i za potomke pripadnika ove klase, jer je učestalost njihovog ulaska u nomenklaturu približno proporcionalna učešću grupe u ukupnoj populaciji, što znači da ne prelazi nivo slučajnosti. Na početku sistemskih promena (1993. godine), započetih pa blokiranih u Srbiji, tendencije se bitno ne menjaju (kadrovski sastav ekonomske elite ostaje, kao što je rečeno, dobrim delom isti), s tim što se udvostručuje šansa pojedinaca poreklom iz kolektivno-vlasničke klase da dospeju u ekonomsku elitu. To bi, dalje, značilo i da je konverzija položaja pripadnika nomenkla-

⁶ Jasno je da strukturalne promene – promene u veličini pojedinih društvenih grupacija, prouzrokovane promenama tehnološko-ekonomske strukture, itd. – značajno utiču na tokove vertikalne pokretljivosti. Tako je i za Srbiju karakteristično to da u posmatranom periodu dolazi do (daljeg) pada učešća poljoprivrednika i rasta broja stručnjaka u ukupnom stanovništvu. Prema podacima popisa stanovništva, učešće poljoprivrednog stanovništva je između 2002. i 2011. godine opalo s 19,1% na 11,8%, dok se učešće stručnjaka i umetnika uvećalo sa 7,8% na 14,8% (ali je učešće inženjera i tehničara opalo sa 17,1% na 16,2%, kao i učešće rukovodilaca, funkcionera i sl. sa 4,2% na 2,5%; vidi Knjiga popisa 2014: 22, Grafikon 1). Očigledno je, međutim, da se definicija klase u ovoj studiji bitno razlikuje od definicija zanimanja u popisu, a i same definicije u različitim popisima međusobno se značajno razlikuju (što objašnjava, npr. pomenuti pad broja rukovodilaca, kao i, delimično, rast broja stručnjaka). U svakom slučaju, broj pripadnika vladajućih slojeva u posmatranom se periodu *nije* značajno promenio (što omogućava da se pouzdano ustanovi izrazito rastuća tendencija samoobnavljanja klase), dok se, npr. broj poljoprivrednika sigurno smanjio, a broj stručnjaka povećao, što znači i da deo promena njihovog učešća u regrutaciji pripadnika vladajuće grupacije treba pripisati strukturalnim promenama.

ture (njihovih organizacijskih resursa u privatno vlasništvo) jednim delom izvršena u korist potomaka (po pravilu sina).

Procesi započeti u prvoj polovini 1990-ih, međutim, značajno su ubrzani do početka naredne decenije. Tako se već 2003. godine moglo registrovati snažno opadanje učešća nižih slojeva kao regrutacijske osnove nove ekonomske elite (što je naročito vidljivo u slučaju poljoprivrednika, čije opadanje značajno nadilazi inače stalan strukturalni proces smanjivanja njihovog broja u ukupnom stanovništvu). S druge strane, napredovanje u ekonomsku elitu iz porodica koje pripadaju srednjim slojevima veoma je ubrzano, ali neuporedivo manje nego ono vezano za porodičnu reprodukciju elitnog položaja (koja je u 2003. godini četiri puta češća nego desetak godina ranije). Objašnjenje ove pojave verovatno treba tražiti u susretanju dva činioca. S jedne strane, dovršava se proces pomenute konverzije resursa, s tim da se on sada zbog starosti pripadnika nekadašnje kolektivno-vlasničke klase češće odvija u korist porodičnog „naslednika“. S druge strane, važnije i sigurno mnogo više zastupljeno je nasleđivanje privatnog vlasništva od strane potomaka, karakteristično za nove svojinske odnose.

Navedene tendencije učvršćuju se dalje u narednom periodu (podaci iz 2012. godine): učešće pojedinaca poreklom iz nižih društvenih klasa (radničke i, posebno, poljoprivredničke) nastavlja da se smanjuje, a porodično nasleđivanje položaja unutar onog sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse postaje češće i skoro dostiže razmere koje ima međugeneracijski uspon iz srednjih slojeva. Naravno, treba imati u vidu relativnu veličinu ove dve grupacije: dok prvu čini 1,5-2% stanovništva, druga obuhvata dvadesetak procenata, što znači da je šansa prvih da naslede položaj 15 puta veća od slučajne, a šansa drugih da se uspnu jedva dva puta veća!⁷

⁷ Najnovije istraživanje stotinak vodećih ljudi u 100 najvećih nemačkih firmi pokazuje da je 43,3% njihovih očeva radilo na „višim položajima“ („Obere Dienstklasse“), 35,1% na „srednjim“, a 21,6% na „nižim položajima“ (Bunselmeyer et al. 2013: 25). Nažalost, u ovom istraživačkom izveštaju teorijski i metodološki okviri ostali su nerazvijeni, pa ne znamo kako su pomenuti položaji operacionalizovani. U Francuskoj (F) i Velikoj Britaniji (GB), očevi vodećih 100 pripadnika kapitalističke klase (najviši rukovodioci/vlasnici 100 najvećih firmi) zauzimali su sledeće položaje: u višoj klasi – 42% (F) odnosno 35% (GB); u višoj srednjoj – 34% (F) i 28% (GB); u nižoj srednjoj – 19% (F) i 25% (GB); u nižoj klasi 4% (F) i 11% (GB) (Maclean et al. 2006: 91). Iako ni u ovom drugom istraživanju operacionalizacija klasnog položaja nije najpreciznija (procenjivani su bogatstvo, moć, ugled...), tendencija je jasna, bez obzira na razlike koje postoje između pojedinačnih zemalja: samoreprodukcija kapitalističke klase daleko prevazilazi mogućnost uspona iz nižih društvenih klasa, a te mogućnosti su utoliko manje ukoliko je početni položaj niži. Vidimo i da se obrasci međugeneracijske regrutacije pripadnika nastajuće kapitalističke klase u Srbiji ubrzano približavaju obrascima tipičnim za razvijene zemlje Zapada.

Rečju, empirijski nalazi o promenama u vertikalnoj – međugeneracijskoj – pokretljivosti grupacije koja kontroliše ekonomske resurse – u okvirima ukupnih promena temeljnih društvenih odnosa, iz socijalističkog tipa u kapitalistički – upućuju na sledeće. Obrasci pokretljivosti značajno se menjaju. Tendencija odvajanja hijerarhijski nižih društvenih grupacija od srednjih i viših, utvrđena u kasnijoj fazi socijalizma (Lazić 1987), tokom kapitalističke transformacije se ubrzava. Pojavljuje se, međutim, i novi obrazac: raste nejednakost šansi za uspon između srednjih i viših slojeva. Dok su u socijalizmu srednji slojevi činili glavni regrutni rezervoar kolektivno-vlasničke klase u celini, pa i njenog ekonomski dominantnog sloja, u novom poretku mogućnost samoobnavljanja kapitalističke klase izrazito se uvećava, i to ne samo s obzirom na količnik šansi (koji je drastično veći nego za srednje slojeve), nego i u apsolutnim brojevima (gde je ta mogućnost skoro izjednačena s onom koju imaju pripadnici srednjih slojeva). Ovaj proces promena u Srbiji je bio usporeniji tokom 1990-ih, ali je „normalizovan“ naredne decenije, tako da sadašnji obrasci međugeneracijske regrutacije ove grupe jasno svedoče o konsolidaciji kapitalističkog poretka u Srbiji, kada je reč o tom obliku reprodukcije vladajuće klase.

3. Unutargeneracijska pokretljivost

Iako je porodično (ne)prenošenje društvenih položaja osnovni (empirijski) pokazatelj načina reprodukcije društvenih odnosa na individualnom planu (s obzirom na to da je, kao što je ranije formulisano, individualna karijera prema datom društvenom poretku određena slučajnošću, dok se reprodukcija društvenih grupa/klasa pojavljuje kao njegov konstitutivni momenat – up. Lazić 1987: 14), celokupna „radna biografija“ pojedinaca dodaje značajne informacije o konkretnim putevima regrutacije u društvene klase. Neke od tih putanja mogu biti direktne, kao kada se porodično nasleđuju (manji ili veći) ekonomski resursi, pa s njima, barem na neko vreme, i položaj u određenoj grupi (srednjeklasnih sitnih preduzetnika, ili krupnih preduzetnika npr; još je neposredniji bio put trajnog statusnog nasleđivanja plemićke titule i imanja, itd). U drugim slučajevima to kretanje može biti dugotrajnije, manje linearno i neizvesnije, kao kad potomak menadžera mora da stekne univerzitetsko obrazovanje i godinama dokazuje svoje poslovne sposobnosti da bi i sam eventualno stekao povlašćen položaj.

Podaci o unutargeneracijskoj pokretljivosti naročito su značajni zbog raširenih tvrdnji o nastupanju meritokratskog doba u savremenom kapitalizmu, u kojem, navodno, individualne sposobnosti postaju određujući

činilac zauzimanja hijerarhijskog položaja u društvu (vidi izvorno Young 1958; vidi i Collins 1979, McNamee and Miller 2004). Ova teza implicira, s jedne strane, nezavisnost položaja pojedinaca od položaja njihovih predaka (roditelja, itd), a s druge strane i postepenost karijernog uspona, tokom kojeg se sposobnosti dokazuju i razvijaju i tako predstavljaju preduslov eventualnog hijerarhijskog napredovanja. Za prvi deo pretpostavke uverili smo se da je netačan, kako kada je reč o konsolidaciji kapitalizma u Srbiji, tako i u slučaju razvijenih kapitalističkih zemalja. Sada će se nastojati proveriti drugi deo pomenutog stanovišta i to ponovo tako što će se porediti obrasci unutargeneracijske pokretljivosti tokom socijalizma (u njegovoj završnoj fazi), blokirane transformacije i postepene stabilizacije novog poretka.

Kada je o socijalizmu reč, a posebno o njegovoj srpskoj (jugosloven-skoj) varijanti, treba se podsetiti da je u tom društvu unutargeneracijska pokretljivost bila, u principu, znatno manja nego međugeneracijska (Lazić 1987: 105-118), pri čemu su ovu drugu izrazito uvećavale dramatične strukturalne promene (dok su okvire prvoj postavljali klasni odnosi novog tipa). Brza industrijalizacija (praćena neizbežnom deagrarizacijom), uz razvoj tercijarnog sektora (s neizostavnim širenjem školskog sistema, koje je takođe posledica i naglog tehnološkog razvoja), vodili su velikim promenama obima društvenih grupa. Tako se, kao što je navođeno, broj poljoprivrednika, na dnu društvene hijerarhije, naglo smanjivao, a rastao je broj radnika (naročito kvalifikovanih), službenika i stručnjaka. Uvećanje broja položaja na višim hijerarhijskim nivoima uzrokovalo je međugeneracijski uspon stotina hiljada pojedinaca. Ali, egalitarna legitimacija poretka, koja je naglašavala jednakost radnika i „nemanuelnih“ društvenih grupa (službenika, stručnjaka, rukovodilaca), te uvođenje institucija za obrazovanje uz rad (radnički univerziteti i sl), omogućili su napredovanje pripadnika nižih slojeva i tokom karijere, dakle izvesnu unutargeneracijsku pokretljivost (koja je, da podsetim, u slučaju vladajuće kolektivno-vlasničke klase bila skoro neizbežna).

Svi pomenuti procesi počeli su da se iscrpljuju još tokom 1980-ih, sa ekonomskom stagnacijom i učvršćivanjem specifičnih klasnih odnosa u socijalizmu. To je vodilo osetnom opadanju kako međugeneracijske, tako i unutargeneracijske pokretljivosti. Rečeno je, zatim, da je blokirana sistem-ska transformacija u Srbiji donela, za razliku od drugih postsocijalističkih zemalja, u kojima je slom kolektivno-vlasničke klase uslovio nagli unutargeneracijski priliv pripadnika srednjih slojeva u političku i ekonomsku elitu, znatno umerenije promene u sastavu novih elita. Većina pripadnika nomenklature ovde je, na osnovu pobede Socijalističke partije Srbije (SPS) na prvim višestranačkim izborima, odnosno putem konverzije kolektivno-

vlasničke kontrole nad organizacijskim i ekonomskim resursima u privatno vlasništvo, zadržala položaje na vrhu društvene hijerarhije. Na taj su način bile značajno umanjene šanse za unutargeneracijski uspon sa nižih (u ovom slučaju pretežno srednjeklasnih) položaja na elitne. Uz to, dramatična ekonomska kriza otežala je i uspon na druge, niže društvene položaje: s radničkih na službeničke ili srednjeklasne, sa službeničkih na stručnjačke, itd.⁸ Jedina grupacija u kojoj se broj pripadnika značajnije povećavao bio je sloj sitnih preduzetnika i ona je mogla predstavljati šansu za uspon ili horizontalno kretanje (uspon iz radničkih grupacija, prelaz iz službeničkih i stručnjačkih slojeva i sl).

Kao i u slučaju međugeneracijske pokretljivosti, promena političkog režima 2000. godine „otvorila“ je više društvene slojeve za prodor dela pripadnika (prvenstveno) srednjih slojeva: preuzimanje vlasti od strane opozicionih stranaka uvelo je nove ljude u političku elitu, a početak stabilizacije tržišne ekonomije omogućio je preduzetnim stručnjacima, kao i srednjim – pa i pojedinim sitnim – preduzetnicima da akumuliraju bogatstva koja su ih učinila delom nastajuće kapitalističke klase.

Pogledaćemo, sada, šta o svim navedenim procesima svedoče naši istraživački nalazi, počev od uvida u radna mesta (kao indikatora društvenih položaja) koja su pripadnici grupacije koja kontroliše ekonomske resurse zauzimali na početku svoje karijere (Tabela 2), a zatim će se pratiti i njihovo dalje karijerno kretanje.

Tabela 2. Unutargeneracijska pokretljivost sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse (prvo radno mesto), 1989-2012. godine

Položaj ispitanika na prvom radnom mestu	1989.	1993.	2003.	2012.
Vladajući slojevi	3,0	5,0	10,0	7,0
Srednji slojevi	80,0	71,0	79,0	78,0
Prelazni sloj	12,0	14,0	8,0	14,0
Manuelni radnici	5,0	10,0	3,0	1,0
Poljoprivrednici	-	-	-	-
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Najupečatljiviji nalaz, koji svedoči o karakteru društvenih odnosa u Srbiji u celokupnom posmatranom periodu, jeste onaj o skoro neprelaznoj

⁸ Doduše, ti su ekonomski uslovi, a pre svega ogroman pad realnih zarada, uz rastuću nezaposlenost, doveli i do – prinudnog – povratka dela radnika u poljoprivredu, doprinoseći na taj način privremenom rastu unutargeneracijske pokretljivosti, ali sada silaznog pravca. O opadanju pokretljivosti u Srbiji u ovom periodu vidi Cvejić 2012.

granici koja odvaja niže društvene klase/slojeve od viših. Prelaz s poljoprivredničkog položaja u jedan od vladajućih slojeva, tokom karijere, bio je nemoguć, kako u zreloj fazi socijalizma⁹, tako i u formativnom periodu kapitalizma. Poljoprivrednicima se po isključenosti sasvim približavaju manuelni radnici. Nešto veći procenat radnika koji su se u vreme socijalizma tokom karijere uspinjali na više društvene položaje posledica je pominjanog legitimacijskog faktora. U 1993. godini, na njihovo povećano učešće u unutargeneracijskom usponu deluju, verovatno, dva činioca. Prvo, to je socijalističko nasleđe, jer – kao što već znamo – reč je o nekadašnjim pripadnicima kolektivno-vlasničke klase koji su zadržali (u javnim preduzećima) ili konvertovali (u privatno vlasništvo) svoje položaje. I drugo, u početnim turbulentnim godinama blokirane transformacije, mali broj pojedinaca naglo se uspinjao s nižih položaja do položaja krupnijih preduzetnika zahvaljujući ratno-političkim uslovima akumulacije.

Relativno konstantna mogućnost uspona iz prelaznog sloja u ekonomski dominantnu grupaciju, na koju ukazuju istraživački nalazi, delimično prikriva različite obrasce regrutacije u dva društvena poretka. Tokom socijalizma, radilo se prvenstveno o legitimacijski neophodnoj delimičnoj otvorenosti za uspon iz ovih grupa preko „političkog“ kanala (članstvo u partiji, ili sindikalni aktivizam – up. Lazić 1987). U nastajućem kapitalizmu, međutim, reč je pre svega o uskom kanalu kojim se sitni preduzetnici mogu, na osnovu poslovnog uspeha, uzdići do srednjih, a zatim krupnijih. To nas upućuje na važnu osobenost ovog tipa društva da „filtrira“ pojedince na više položaje prema poslovnim sposobnostima, delom nezavisno od njihovog nasleđenog/početnog položaja, i tako osigura stabilnu reprodukciju poretka u kojem su velike društvene grupe sistemski nejednake.¹⁰

Očigledno je, međutim, da je put uspona pripadnika prelaznog sloja do vrha ekonomski dominantne društvene grupe daleko neprohodniji od onog koji prevladavaju pripadnici srednjih slojeva. Treba, pritom, imati na umu i činjenicu da su pripadnici srednjih slojeva malobrojniji od pripadnika prelaznog sloja, što njihove šanse za uspon čini višestruko – šest do sedam puta! – većim. Drugim rečima, izrazito dominantan obrazac karijere pri-

⁹ Za razliku od njegovih početaka u Jugoslaviji, kada su se mnogi seljaci/poljoprivrednici, na osnovu učešća u oslobodilačkom ratu, uzdigli do najviših društvenih položaja. Vidi Barton et al. 1973.

¹⁰ Ovu je tendenciju zapazio još Marks (kao potencijalnu prepreku za revolucionarne promene), a jedan savremeni autor govori o „...regeneraciji britanske elite na osnovu uzlaznog kretanja jednog broja pojedinaca i silaznog kretanja drugih.“ Vidi Halsey 1995: 155.

padnika grupe koja kontroliše ekonomske resurse, i to u svim posmatranim društvenim porecima, jeste onaj koji počinje stručnjačkim položajem.¹¹

Razlozi za ovu pojavu su, ponovo, delimično različiti u dva društvena poretka. U socijalizmu, to je bilo neophodno zato što neposredno nasleđivanje položaja unutar kolektivno-vlasničke klase, kao što je rečeno, nije bilo moguće, a regrutaciju u nomenklaturu uslovljavala su dva činioca. Društveno-ekonomski razvoj (na tehnološkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom planu) zahtevao je univerzitetsko obrazovanje kao pretpostavku za upravljanje sve složenijim društvom. A rastuće društvene nejednakosti i potreba za obezbeđenjem homogenosti vladajuće grupacije nametali su apsorpciju u nju onih pojedinaca čiji su se životni uslovi najmanje razlikovali od uslova koji su karakterisali tu klasu. Obe pretpostavke zadovoljavali su prvenstveno pripadnici srednjih slojeva (vidi šire u Lazić 1987).

U kapitalističkom društvu, na karijernu putanju pripadnika kapitalističke klase deluju takođe različiti činioci. Nužnost obrazovanja za upravljanje složenim (ekonomskim) sistemom ovde je još naglašenija nego u socijalizmu (na ovu temu vratićemo se kasnije). Važnu ulogu igra i principijelna naglašena otvorenost vladajuće grupacije za uspon najspособnijih pojedinaca, koja je pomenuta u vezi s usponom sa položaja pripadnika prelaznog sloja. Međutim, školsko obrazovanje ne pruža dovoljno mogućnosti za učenje specifičnih veština neophodnih za upravljanje velikim firmama, kao što se i sposobnost za takvu delatnost može samo u praksi pokazati. Stoga je trostepeni put uspona – sticanje formalnog obrazovanja, prolaženje kroz hijerarhiju položaja u firmi (od stručnjačkog do upravljačkog, na različitim nivoima) i, najзад, prelaz na dominantne upravljačke položaje – tipičan za razvijene kapitalističke zemlje. Tako je, u Velikoj Britaniji, „najtipičniji obrazac“ za uspon među 100 najviših rukovodilaca najvećih firmi onaj koji počinje stručnjačkim poslom, posle završetka univerziteta, a zatim sledi postepeno napredovanje u upravljačkoj hijerarhiji (po pravilu iste) firme. S druge strane, u Francuskoj, pojedinci iz tog kruga počinju karijeru na stručnjačkim poslovima nešto češće unutar državnih aparata, ili u firmama, i zatim isto tako postepeno napreduju unutar upravljačke hijerarhije (Maclean et al. 2006: 127-129). Taj obrazac važi u Francuskoj i za privatne firme: član vlasničke porodice, zaključuju istraživači, mora da prođe tokom karijere kroz

¹¹ Nalaze našeg istraživanja potvrđuju i dostupni podaci o grupi najvećih preduzetnika u Srbiji, okupljenoj u poslovni klub „Privrednik“. Od četrdesetak članova, podaci o prvom poslu postoje za tridesetak: njih 28 karijeru je započelo na stručnjačkom položaju, 5 su početno bili sitni preduzetnici, dok ostali nisu naveli podatak. Vidi www.serbian-business-club.co.rs.

proces napredovanja unutar upravljačke hijerarhije, kao i ostali pojedinci, da bi naučio da rukovodi, ali i da bi dokazao da je sposoban za rukovodeću ulogu, kako ne bi ugrozio opstanak firme (Maclean et al. 2006: 136).

Tipično srednjeklasni početak karijere pripadnika kapitalističke klase ne dokazuje, naravno, marginalnost (porodičnog) karaktera privatnog vlasništva nad kapitalom (kao što smo videli u prethodnom odeljku), a o tome svedoče i nalazi našeg istraživanja. Podaci iz Tabele 2 očigledno, naime, pokazuju da učvršćivanje kapitalističkog poretka znatno uvećava šanse (u odnosu na socijalistički poredak) potomaka onih koji kontrolišu ekonomske resurse da zadrže tu kontrolu, započinjući svoju karijeru na samom vrhu upravljačke hijerarhije. Jasno je, doduše, da se tu pojavljuje značajna razlika u odnosu na nalaze o međugeneracijskoj pokretljivosti. Dok se ranije pokazivalo da je šansa za zadržavanje elitnog porodičnog položaja mnogostruko veća od šanse za uspon iz srednjih slojeva, sada izlazi obrnuto: da je za sadašnje pripadnike ekonomski povlašćenog sloja verovatnije da su karijeru započeli na nešto nižim – srednjeklasnim – položajima (kao stručnjaci, ili sitni, odnosno srednji preduzetnici). Navedeni podaci, međutim, ne protivreče jedni drugima. Oni jednostavno govore o tome da je, kao što je obrazlagano, stabilizacija kapitalizma u Srbiji omogućila sposobnim preduzetnicima (više ili manje postepenu) akumulaciju kapitala i da oni čine sve veći deo nove kapitalističke klase (umanjujući procenat onih koji su do položaja došli konverzijom, ili nasleđujući konvertovano vlasništvo). I drugo, da se i ovde formira obrazac po kojem porodično nasleđivanje ekonomskih resursa nije dovoljno po sebi za uspešno poslovanje: naslednici se profesionalno obučavaju (na univerzitetima) i zatim poslovno obučavaju, polazeći od stručnih i nižih rukovodećih poslova, da bi kasnije preuzeli firmu.

U svakom slučaju, ukupni podaci pokazuju da je i za jedan (socijalistički – u „zreloj“ fazi) i za drugi (nastajući kapitalistički) društveni poredak karakteristično postojanje teško prelaznih (pa i neprelaznih) prepreka za unutargeneracijski uspon iz nižih slojeva u vladajuće (mnogo viših od onih koje otežavaju međugeneracijski uspon), a da je jedini period u kojem su te prepreke bile nešto niže, faza prelaza iz jednog u drugi poredak (u našem slučaju, reč je o podacima iz 1993. godine), kada su normativni principi „omekšani“ (kao što je bilo i u periodu uspostavljanja socijalizma u Jugoslaviji).

Za dobijanje potpunije slike o mogućnostima unutargeneracijskog uspona u grupaciju koja kontroliše ekonomske resurse (u dva društvena poretka, kao i u „prelaznom“) neophodan je, međutim, još jedan podatak: o položaju (radnom mestu) koji su pripadnici grupacije zauzimali nepo-

sredno pre tog uspona. Pogledajmo, stoga, i taj istraživački nalaz (Tabela 3; u ovom slučaju raspoložemo podacima iz tri istraživačka talasa – 1989, 2003. i 2012. godine).

Tabela 3. Položaj koji je prethodio položaju unutar sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse

Radno mesto pre elitnog	1989.	2003.	2012.
Vladajući slojevi	3,9	39,5	17,2
Srednji slojevi	90,4	56,6	79,6
Prelazni sloj	2,6	2,9	3,2
Manuelni radnici	3,1	1,0	-
Poljoprivrednici	-	-	-
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ranije opisivani procesi systemske transformacije, koji su zahvatili promene načina regrutacije vladajućih slojeva, u ovim podacima dobijaju punu potvrdu. U „zrelom“ periodu socijalizma uspon u kolektivno-vlasničku klasu bio je postepen, do nje se dospevalo (krajem 1980-ih), kao što se još jednom potvrđuje, skoro isključivo sa stručnjačkih ili nižih rukovodećih položaja. Svi drugi putevi, iako legitimacijski još uvek neophodni, bili su izuzetni. Blokirana transformacija, čije posledice registruju najvećim delom nalazi iz 2003. godine (iako su promene započete nekoliko godina ranije), donosi dramatične promene, ali samo na višim lestvicama hijerarhije: konverzija organizacijskih resursa omogućila je direktno prelivanje iz kolektivno-vlasničke klase u preduzetničku elitu velikom broju pojedinaca. Najzad, konsolidacija kapitalističkog poretka „vraća“ delom (ali ne u potpunosti!) obrasce natrag. Neposredan uspon iz nižih slojeva sada je još više marginalizovan (poljoprivrednici i manuelni radnici potpuno su isključeni, a mogućnost direktnog prelaza s položaja sitnog preduzetnika na položaj krupnog izuzetno je mala). Apsolutna „stabilnost“ položaja u vladajućoj grupaciji (zauzimanje tog položaja na početku karijere, po pravilu putem porodičnog nasleđivanja) relativno je (i verovatno privremeno) takođe umanjena, zbog radikalnih promena u načinu reprodukcije društva. Naime, systemska transformacija je „deblokirana“, a tržišni uslovi privređivanja jačaju, što isključuje iz nastajuće kapitalističke klase jedan broj neuspešnih (preduzetnički nesposobnih) nekadašnjih pripadnika nomenklature, a otvara šanse za uspon pripadnika srednjih slojeva (srednjih preduzetnika, stručnjaka i, praktično, nikog više). Uz to, političke promene dovele su na menadžerske položaje u javnim preduzećima nove kadrove, povezane s dotadašnjim opozicionim strankama, ili njihove članove, po pravilu pripadnike srednjih slojeva (stručnjake).

Ukratko, naglo širenje mogućnosti za unutargeneracijski uspon iz srednjih slojeva na vrh društva, tokom poslednjih petnaestak godina (i srazmerno opadanje šansi za ekstenzivnu direktnu kadrovsku reprodukciju grupe koja kontroliše ekonomske resurse), svedoči o tome da je proces konsolidacije kapitalističke klase u Srbiji još uvek u toku, da ova klasa još nije stabilizovana. Društveni uslovi njene proizvodnje (kao i ukupnog načina reprodukcije kapitalističkog društva) još su u fazi konsolidacije, još traje (i trajaće, tokom cele generacije, pod uslovom da se nastavi unutrašnja i spoljašnja stabilizacija društva) konstituisanje klase i obrazaca njene reprodukcije, koji će omogućiti sigurnije očuvanje i pouzdanije porodično prenošenje akumulisanog privatnog vlasništva, a time i rast kadrovske reprodukcije klase.

Prethodno opisani procesi promena sastava ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase (s obzirom na puteve unutargeneracijskog uspona njenih pripadnika) mogu se i neposrednije dokumentovati istraživačkim podacima, ako se pogledaju promene vezane za položaje koje su ispitanici zauzimali 1990. godine, u slučaju dve podgrupe elite: one koja je izašla iz procesa blokiranе transformacije (2003) i one koja se formira tokom faze stabilizacije kapitalističkog poretka (2012; Tabela 4).

Tabela 4. Položaji pripadnika sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse iz 2003. i 2012. godine, koje su zauzimali 1990. godine

Položaj ispitanika 1990. godine	2003.	2012.
Kolektivno-vlasnička klasa	55,0	28,0
Srednji slojevi	41,0	62,0
Prelazni sloj	3,0	10,0
Manuelni radnici	1,0	-
Poljoprivrednici	-	-
Ukupno	100,0	100,0

Ranije je pomenuto da je proces konverzije resursa tokom 1990-ih u Srbiji bio izuzetno velikih razmera (u poređenju s drugim postsocijalističkim zemljama), a sada vidimo da je on doveo do elitnih ekonomskih položaja više od polovine pripadnika ove grupacije (ako se tome dodaju i oni koji su imali rodbinske i prijateljske veze s pripadnicima kolektivno-vlasničke klase, to učešće iznosi dve trećine – Lazić 2011). Desetak godina kasnije, broj pripadnika nekadašnje nomenklature unutar ekonomske elite dramatično opada, a izrazito preovlađuju pripadnici nastajuće kapitalističke klase koji su do položaja napredovali iz srednjih slojeva. Ovaj je nalaz, pritom, moguće dokumentovati na još jedan način, na osnovu direktnog uvida u period u

kojem su pripadnici ekonomski dominantne grupacije prvi put dospevali na privilegovani položaj (Tabela 5). I ti podaci jasno ukazuju na „rez“: 2003. u eliti su preovlađivali pripadnici nekadašnje kolektivno-vlasničke klase, a uočljiv je i nagli prodor novih pripadnika (što je, kao što je pomenuto, pre svega bila posledica promene direktora u javnim preduzećima zbog promene političkog režima). Desetak godina kasnije, većinu pripadnika ovog sloja vladajuće klase čine *nouveau riches* koji su se uzdigli u novim, sve više tržišnim, uslovima reprodukcije sistema.¹²

Tabela 5. Period zauzimanja prvog položaja unutar sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse, 2003. i 2012. godine

Godina dospevanja na položaj	2003.	2012.
Do 1990.	63,4	13,0
1991-2000.	10,2	26,7
2001. i kasnije	26,3	60,2
Ukupno	100,0	100,0

Naravno, važnu ulogu u opisanim procesima kadrovske promene ima životni ciklus: protok godina je iz ekonomske elite uklonio mnoge od onih koji su konvertovali resurse.¹³ Kao što istraživački nalazi dalje svedoče (Tabela 6), znatan broj njih bio je na pragu starosti u vreme sistemskih promena (s obzirom na nastojanja da se u nomenklaturi opstane do kasne dobi, zbog neraskidive povezanosti privilegija s obavljanjem aktivne uloge u klasi; vidi Lazić 1987), a ostali su bili uglavnom sredovečni. Međutim, i ovi podaci ukazuju (indirektno) na promenu obrazaca regrutacije. Nagli rast prosečne starosti grupe 2003. godine rezultat je činjenice da su se nekadašnji sredovečni i stariji pripadnici kolektivno-vlasničke klase zadržali u novoj ekonomskoj eliti, a ne nekog procesa vezanog za kapitalistički način akumulacije, jer noviji podaci pokazuju „normalizaciju“ starosne strukture vezanu za novu generaciju pripadnika klase koja je sada ponovo preovla-

¹² Sudeći po pripadnicima (dela) vrha nastajuće kapitalističke klase, okupljenim oko kluba „Privrednik“, ova promena još nije zahvatila te krugove. Naime, među njima izrazito preovlađuju pojedinci koji su u sloj vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse dospeli do 1991. godine (njih 26), dok je onih čiji je uspon usledio u kasnijem periodu (1991-2000) znatno manje (9). Samo jedan pripadnik grupe (prema nepotpunim podacima) do položaja unutar klase napredovao je posle 2000. godine (što možda govori i o kriterijumima za izbor pripadnika kluba). Vidi www.serbian-business-club.co.rs.

¹³ Setimo se, međutim, da su podaci pokazali rast broja pojedinaca čiji su roditelji pripadali vladajućoj kolektivno-vlasničkoj klasi u socijalizmu – vidi Tabelu 1.

đujuće sredovečna.¹⁴ Uzgred, krajem socijalizma, tokom 1980-ih, na delu je takođe bila generacijska smena, što delimično objašnjava nešto mlađu prosečnu dob pripadnika tehnokratskog sloja kolektivno-vlasničke klase u poređenju s ekonomskom elitom iz 2012. godine. S druge strane, privatno vlasništvo daje mogućnost da se na dominantnim položajima opstane bez obzira na dob.¹⁵

Tabela 6. Godine starosti pripadnika sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse, 1989, 2003. i 2012. godine

Starost	1989.	2003.	2012.
Do 35	13,5	-	12,9
36-50	66,0	27,3	55,8
51-65	20,5	56,6	29,4
66 i više	-	16,1	1,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Sumiraju li se, konačno, podaci o promeni obrazaca unutargeneracijske pokretljivosti pripadnika sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse, može se zaključiti da je jasno vidljivo postojanje tri različita perioda načina reprodukcije dominantnog sistema društvenih odnosa i s tim povezana tri obrasca regrutacije ove grupe. Ono što im je zajedničko, to je uspostavljanje teško premostivog jaza koji onemogućava prelazak iz nižih društvenih slojeva u grupu na hijerarhijskom vrhu. Takođe, i posledično, u sva tri perioda značajan rezervoar regrutacije ekonomski dominantne grupe predstavljaju srednji slojevi. Ovde, međutim, počinju i razlike. U socijalizmu, položaj unutar srednjih slojeva bio je skoro isključivi preduslov za uspon u kolektivno-vlasničku klasu (uz malu mogućnost direktnog ulaska u nju, na samom početku karijere). U periodu blokirane sistemske transformacije dolazi do enormnog porasta broja prelazaka pojedinaca iz nomenklature u ekonomsku elitu (konverzijom organizacijskih u ekonomske resurse), uz započinjanje procesa uspona u tu elitu iz stručnjackog i srednjeg i nižeg preduzetničkog sloja. U periodu ubrzavanja sistemskih promena, uspon iz srednjih slojeva u nastajuću kapitalističku klasu postaje dominantan obra-

¹⁴ Među članovima kluba „Privrednik“ preovlađuju pripadnici starije srednje (51-60 godina) i starije generacije (stariji od 60 godina): u svakoj grupi ima ih po 16. Slično važi i za vrh nemačke kapitalističke klase (Bunselmeyer et al. 2013: 23), dok je prosečna starost vrha britanskih poslovnih krugova 55,1 godinu, a francuskih 57,1 godinu (Maclean et al. 2006: 82).

¹⁵ U Nemačkoj, u višim poslovnim krugovima, starijih od 70 godina ima skoro 15% (Bunselmeyer et al. 2013: 23).

zac, ali se može uočiti i značajno prisustvo pojedinaca čija karijera počinje u klasi koju čine vlasnici koncentrisanih ekonomskih resursa (zahvaljujući porodičnom nasleđivanju, za razliku od socijalizma), s tim da se može pretpostaviti kako će ova pojava vremenom jačati, uporedo s konsolidacijom kapitalističkog sistema društvenih odnosa.

4. Kanali pokretljivosti

U dosadašnjoj analizi pažnja je bila posvećivana položajima s kojih je počinjala vertikalna društvena ne/pokretljivost (međugeneracijska i unutargeneracijska), odnosno istraživano je društveno poreklo pripadnika grupacije koja kontroliše koncentrisane ekonomske resurse u Srbiji, u tri društvenog poretka: socijalizmu (tehnokratski deo kolektivno-vlasničke klase), blokiranoj postsocijalističkoj transformaciji (ekonomska elita) i kapitalističkom poretku u procesu konsolidacije (kapitalistička klasa u nastajanju). Kada je o mehanizmima koji omogućavaju tu pokretljivost reč, pominjana su tri opšta procesa, koji proizlaze iz samog načina reprodukcije osnovnih društvenih odnosa u svakom od tih poredaka: proces naimenovanja (kontrola pristupa nižim položajima, odnosno njihovog popunjavanja, od strane posednika viših položaja) u socijalizmu; konverzija (organizacijskih/političkih resursa u privatno vlasništvo) tokom blokirane transformacije; porodično nasleđivanje, legalizovano i legitimizovano uporedo s učvršćivanjem kapitalističkog poretka. Pored tih opštih mehanizama, koji proizlaze iz same prirode datog poretka, međutim, postoje i specifične pretpostavke za hijerarhijski uspon – ili položajnu reprodukciju – koje pojedincima povećavaju (odnosno umanjuju) šansu u nastojanju da se položajno uzdignu (ili održe), a koje mogu biti iste ili različite u različitim društvenim porecima. Te pretpostavke nazivamo kanalima pokretljivosti, koji predstavljaju konkretne institucionalne mehanizme za uspon, ili prepreke za uspon, na više društvene položaje.

U socijalizmu su, kao što je ranije teorijski obrazlagano i empirijski potvrđivano, glavni kanali vertikalne pokretljivosti za ulazak u kolektivno-vlasničku klasu bili: obrazovanje, članstvo u partiji i obavljanje samoupravnih funkcija u preduzećima, te nižih funkcija u profesionalnim organizacijama izvan preduzeća (sindikatu, omladinskoj organizaciji, itd; Lazić 1987: 149-166). Pretpostavke za uspon sadržavale su kombinaciju nekoliko zahteva: za stručnim znanjima (neophodnim u tehnološki i organizacijski sve razvijenijem i sve više diferenciranom društvu), za lojalnošću poretku koja se neposredno, spolja potvrđivala (što je bilo neophodno zbog ideološ-

kog monopola), za ličnim kontaktom s pripadnicima nomenklature (zbog principa naimenovanja, koje je uvek bilo personalizovano), za učvršćivanjem legitimacije (direktnom apsorpcijom radnika, koja je, doduše, bila sve ređa kako se sistem približavao slomu), za oblikovanjem posebnog načina života vladajuće grupe (što je uslovljavalo potrebu da regrutni rezervoar novih pripadnika bude statusno što bliži vladajućoj klasi, tj. da se ograniči na srednje slojeve), itd.

U uslovima blokirane transformacije, tokom koje su jedan kraj drugog, istovremeno, delovala dva međusobno protivrečna oblika društvene reprodukcije – socijalistički i kapitalistički – koje je „mirila“ (naizmenično koristeći njihove mehanizme u vlastitom interesu) neograničena kontrola ekonomskih, organizacijskih i kulturnih resursa od strane vladajućeg režima, glavna pretpostavka za zauzimanje položaja unutar nove ekonomske elite bio je, kao što je pominjano, prethodni položaj unutar kolektivno-vlasničke klase (konverzija resursa kao „nasleđe“ socijalizma). No, pored te pretpostavke, a u skladu s legalizacijom i legitimizacijom kapitalističkih društvenih odnosa, otvorili su se i drugi kanali koji nisu postojali u socijalizmu. Pre svega, reč je ovde o ubrzanoj akumulaciji privatnog vlasništva koja je mogla počivati na više pretpostavki: na ratno/izolacijskim uslovima (uspon „ratnih preduzetnika“, kojima se ovde dalje nećemo baviti; vidi više u Lazić 1994); na konverziji kulturnih resursa (profesionalnih znanja, najčešće formalizovanih univerzitetskom diplomom); na uspešnom preduzetničkom delanju (u slučaju sitnih i srednjih privatnih vlasnika); na konverziji „socijalnih“ resursa (korišćenje poslovnih mreža uspostavljenih u vreme socijalizma, npr. u slučaju predstavnika domaćih firmi u inostranstvu i sl), itd.

Najzad, u procesu konsolidacije kapitalističkog poretka postepeno se isključuju oni mehanizmi društvenog uspona, odnosno zadržavanja položaja, koji su nasleđeni iz socijalizma,¹⁶ kao i iz „prelaznog“ društvenog poretka (s „mekim“ pravnim sistemom) i uspostavljaju se klasični oblici vlasničkog nasleđivanja i tržišnog takmičenja (uspon na osnovu preduzetničkog uspeha – temeljem poslovne sposobnosti, specijalizovanog znanja i sl; kao što je pominjano, za drugi sloj vladajuće kapitalističke klase, posednike organizacijskih resursa, uspostavljaju se i posebni kanali uspona vezani za parlamentarno – pluralističko – stranačko nadmetanje za vlast).

U ovom istraživanju, pa tako i u tekstu, analiza se morala ograničiti na uvid u dva kanala pokretljivosti: formalno obrazovanje (potvrđeno školskom

¹⁶ Važan izuzetak ovde čini značajan deo ekonomije koji je ostao u javnom vlasništvu, unutar kojeg se na rukovodeće položaje u firmama i dalje dolazi partijskim „naimenovanjem“ stranačkih ili lojalnih kadrova.

diplomom) i stranačku povezanost (delovanje nekih drugih mehanizama obrađeno je ranije u tekstu, u sklopu izlaganja o međugeneracijskoj i unutargeneracijskoj pokretljivosti: naimenovanje, vlasništvo, itd).¹⁷ Formalno obrazovanje je očigledno „transsistemski“ mehanizam, zajednički za oba poretka (socijalizam i kapitalizam), jer je vezano za rast društvene i tehničke kompleksnosti savremenog društva, koji nameće nužnost tehničkog znanja. Stranačka povezanost (članstvo, neformalne veze) može izgledati, pak, kao „preostatak“ iz socijalističkog, kao i „prelaznog“ poretka (koji će gubiti na važnosti uporedo s dovršavanjem privatizacije), ali se ne sme izgubiti iz vida, kao što je već rečeno, da tesna – čak i kadrovska – isprepletenost ekonomskog i političkog podsistema postoji i u najrazvijenijim kapitalističkim društvima.¹⁸

Prvo će se predstaviti podaci o školskoj spremi pripadnika grupacije koja je kontrolisala koncentrisane ekonomske resurse u tri perioda sistemske transformacije u Srbiji (kraj socijalizma, blokirana transformacija, proces konsolidacije kapitalističkog poretka – Tabela 7).

Tabela 7. Školska sprema pripadnika sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse, 1989, 2003. i 2012. godine

Školska sprema	1989.	2003.	2012.
Nema fakultet ili višu školu	2,2	5,9	5,5
Ima fakultet ili višu školu	97,8	94,1	94,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Istraživački nalazi potvrđuju da je visoko obrazovanje i dalje skoro nužna pretpostavka za dospevanje na položaje na kojima se upravlja koncentrisanim ekonomskim resursima, bez obzira na tip vlasništva, odnosno da tehnički složen proces (uspešnog) upravljanja pretpostavlja sistematizovano sticanje znanja (koje se u modernom društvu po pravilu odvija unutar školskog sistema). To, dalje, znači i da mogućnost sticanja formalnog (univerzitetskog) obrazovanja, koje postaje sve više nedostupno pojedincima čije porodice imaju ograničene finansijske resurse (koje, dakle, pripadaju nižim društvenim slojevima), predstavlja jedan od ključnih selekcionih mehani-

¹⁷ Brak predstavlja važan kanal vertikalne pokretljivosti u svim porecima, naročito za žene, ali se u ovom tekstu ni tim kanalom ne možemo baviti.

¹⁸ „...U Francuskoj su biznis i politika tesno povezani...“ (Maclean et al. 2006: 3). Uz tu direktnu povezanost, u različitim zemljama postoje i mnogobrojni oblici indirektnih – ali ipak tesnih – veza. Klasične oblike u SAD istraživao je Mils (vidi 1999).

zama za regrutaciju na više društvene položaje u Srbiji, kao, uostalom, i u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.¹⁹

Drugi kanal za uspon koji će se ovde razmotriti jeste stranačka povezanost, formalna ili neformalna. Iako je prethodno već rečeno da je partijsko članstvo bilo veoma važan kanal vertikalne pokretljivosti u socijalizmu,²⁰ treba podsetiti da je u vreme koje je neposredno prethodilo slomu tog sistema više pripadnika tehnokratske frakcije kolektivno-vlasničke klase (koja je upravljala preduzećima) posedovalo univerzitetsku diplomu nego partijsku knjižicu (up. Lazić 1987: 152). Ipak, legitimacijski – pa najvećim delom i u stvarnosti – partijska pripadnost nije smatrana preprekom nego „ulaznicom“ za zauzimanje položaja. U kapitalističkom poretku, u kojem su – ponovo principijelno, uz pomenute različite stepene odstupanja u stvarnosti – državni aparati odvojeni od podsistema u kojem deluju preduzeća (ako se apstrahuju: a. javna preduzeća, nad kojima državni aparati takođe ne bi trebalo da imaju neposrednu radnu kontrolu, kao i b. nužna regulacija opštih – pravnih, infrastrukturnih, bezbednosnih, spoljašnjih i unutrašnjih, itd. – uslova poslovanja firmi), partijsko se članstvo teorijski ne bi moglo smatrati prednošću za postizanje kontrole nad ekonomskim resursima.

Naravno, u detaljnije se rasprave o ovoj tvrdnji ovde nije moguće upuštati, pa će se odmah upozoriti na to da sam pojam blokiranе transformacije implicira da je u Srbiji 1990-ih, u vreme krajnje usporene privatizacije i širokog korišćenja organizacijskih resursa za konverziju javnog vlasništva u privatno, partijsko članstvo (na prvom mestu u SPS-u, ali i u strankama s kojima je bio u koaliciji, prvenstveno u JUL-u, ali i Novoj demokratiji, SRS-u, pa i u SPO-u) hipotetički moralo predstavljati važnu prednost u nastojanju da se dospe na položaje ekonomske elite. Uz to, osvajanje gradskih vlasti 1996/1997. godine od strane opozicionih stranaka znatno je proširilo krug „igrača“ koji su učestvovali u političkoj kontroli javnih preduzeća.

Posle promene političkog režima 2000. godine i ubrzavanja procesa systemske transformacije, slabljenje povezanosti državnih aparata (i, sledstveno, političkih stranaka) i preduzeća (uključujući njihove upravne

¹⁹ U francuskoj „super-eliti“ (kako je nazvana grupa od 100 najviših rukovodilaca/vlasnika najvećih firmi), univerzitetsko obrazovanje ima 91% pripadnika, u Velikoj Britaniji 74% (Maclean et al. 2006), a u Nemačkoj 85% (Bunselmeyer et al. 2013: 24). U delu naše „super-elite“ (članovi kluba „Privrednik“), svi oni za koje postoje podaci stekli su visoku školsku spremu (njih 30; vidi www.serbian-business-club.co.rs). O preprekama za sticanje obrazovanja koje onemogućava uspon u više društvene slojeve u razvijenim kapitalističkim zemljama postoje brojne studije. Vidi npr. Maclean et al. 2006, Lareau and Conley, eds. 2008, Halsey et al. 1980.

²⁰ A da je ono bilo i više od toga, nužan uslov, veruje se, neopravdano, i danas.

kadrove) trebalo je da se odvija po dve osnove. Ubrzavanje privatizacije lišava državu neposredne kontrole nad ekonomijom (kontrola prelazi u ruke privatnih vlasnika). A uspostavljanje prevlasti principa tržišne regulacije ekonomije (trebalo bi da) nameće stručnost kao primarni kriterijum za izbor uprava preostalih javnih preduzeća. U stvarnosti, međutim, nijedan od ova dva procesa nije igrao ulogu koja se očekivala. Iako je privatizacija ubrzana, značajan broj velikih firmi i dalje je ostao u javnom vlasništvu. A slabi rezultati poslovanja velike većine tih preduzeća ukazuju nedvosmisleno na to da izbor njihovih uprava, koji je pod kontrolom države, ne počiva na poslovnoj sposobnosti rukovodilaca, već na stranačkoj pripadnosti, odnosno lojalnosti. Postavljanje partijskih kadrova na čelo državnih firmi posle pobe-
 de na izborima notorna je stvar u Srbiji, koju nije teško dokumentovati.²¹ Uz to, u medijima se neprestano tvrdi da postoje snažne personalne veze između pripadnika vrhova preduzetničkih krugova („tajkuna“) i državnih aparata, iako, naravno, takve veze nije lako dokazati. U ovom istraživanju registrovano je pre svega formalno partijsko članstvo naših ispitanika, a podaci pokazuju sledeće (Tabela 8).

Tabela 8. Članstvo u strankama pripadnika sloja nastajuće kapitalističke klase koji kontroliše ekonomske resurse, 2012. godine

Da li ste član neke političke stranke?			
		Frekvencija	%
	Nije član nijedne stranke	138	84,7
	Demokratska stranka	7	4,3
	Demokratska stranka Srbije	3	1,8
	Ujedinjeni regioni Srbije (G17 plus)	3	1,8
	Srpska napredna stranka	1	0,6
	Socijalistička partija Srbije	4	2,5
	Liberalno demokratska partija	1	0,6
	Savez vojvođanskih Mađara	1	0,6
	Neka druga stranka	3	1,8
	Ne želi da odgovori	2	1,2
	Ukupno	163	100,0

²¹ Direktor jednog velikog javnog preduzeća, ispitanik u ovom istraživanju – uzgred, osoba koja je stručno i poslovno vrlo uspešno vodila firmu! – i sam je bio partijski kadar prethodne vlasti (po vlastitoj izjavi), a smenjen je neposredno posle izbora i na njegovo je mesto postavljen jedan – nestručni – visoki partijski funkcioner pobedničke stranačke koalicije, itd.

Kao što se može videti, neposredna veza između stranaka (i, indirektno, državnih aparata) i zauzimanja položaja unutar ekonomske elite nije široko rasprostranjena. Uzme li se u obzir da članova stranaka – od kojih neke nisu bile na vlasti u vreme istraživanja – ima manje od 15% u uzorku, a da je u uzorku 27,6% onih koji rukovode firmama u javnom sektoru, izlazilo bi da barem polovina tih rukovodilaca nije u strankama. Precizniji uvid, međutim, pokazuje da je tek nešto više od trećine rukovodilaca firmi u javnom vlasništvu odgovorilo da ima partijsku knjižicu (najzastupljenije je bilo članstvo u DS).²² To, naravno, ne znači da oni koji formalno nisu bili članovi stranaka nisu bili „partijski kadrovi“, postavljeni na osnovu stranačke lojalnosti, iskazane na različite načine. O tome nam indirektno svedoči drugi istraživački podatak, prema kojem 16,8% ispitanika tvrdi da Demokratska stranka (tada vodeći član vladajuće koalicije) „najbolje izražava interese ispitanika“. A ako se uzmu u obzir sve stranke na vlasti, taj broj raste na približno 25% (i još izrazitije: među direktorima javnih preduzeća, njih 24,4% bira DS kao stranku koja najbolje izražava njihove interese, što upućuje na indirektnu političku pripadnost, u smislu partijske lojalnosti).

Rečju, formalno partijsko članstvo zaista je poslednjih godina u Srbiji (u poređenju sa socijalističkim načinom proizvodnje), u skladu sa konsolidacijom kapitalističkog poretka, izgubilo na važnosti kao kanal uspona u grupaciju koja kontroliše ekonomske resurse i to izrazito unutar privatnog sektora, ali naglašeno i u javnom sektoru. Što se posredne važnosti partijskih veza sadašnjih upravljača ekonomskim resursima tiče, ona je očigledno (i očekivano) snažnija u javnom sektoru vlasništva, ali njen značaj sada nije moguće pouzdanije istraživački proveriti, pa bi se zaključci morali donositi samo na osnovu fragmentarne anegdotske evidencije i deduktivnog zaključivanja.²³

Na ovom tragu, u javnosti se veoma često spekulise o tome koja od dve grupacije na vrhu društva – politička ili ekonomska frakcija vladajuće klase – dominira nad onom drugom. To pitanje po svoj prilici navodi istraživanje na pogrešan trag. Naime, jasno je da stranke na vlasti još uvek u Srbiji neposredno odlučuju o postavljanju uprava javnih preduzeća i da im je pritom direktna, ili barem indirektna, partijska povezanost važnija od stručnosti i poslovne sposobnosti (položaji su „nagrada“ za lojalnost, a kontrola javnih

²² Među vlasnicima/upravljačima privatnih firmi bilo je oko 7% članova različitih stranaka, ali ni u jednoj stranci nije bilo više od jednog ispitanika.

²³ Mediji se svakodnevno pune tvrdnjama o tesnoj povezanosti vlasti i pripadnika ekonomske elite, ali se te tvrdnje po pravilu ne mogu objektivno proveriti i stoga se ne mogu koristiti kao argumentacija, već samo kao indikacija koja zahteva detaljnije istraživanje.

preduzeća osigurava strankama finansiranje). S privatnim sektorom stvar, međutim, stoji drukčije: tu se pre radi o simbiozi (međusobnoj zavisnosti) nego o dominaciji. Državni aparati mogu kreirati (ne)povoljnije uslove poslovanja za pojedinačna preduzeća, a iz privatnih fondova mogu se pokrivati stranačke (a nekada i lične) finansijske potrebe, koje daleko prevazilaze ograničena budžetska sredstva. Pritom, uspešno funkcionisanje privatnih firmi važno je i za državni budžet i za ukupnu ekonomsku stabilnost zemlje, od kojih zavisi procena uspešnosti vlade, pa tako i izborna šansa stranke. U tom smislu, od eventualnih pojedinačnih konflikata između pojedinih krupnih kapitalista i političara na vlasti mnogo je značajnija nužna opšta usmerenost dva sloja vladajuće klase na saradnju, a masivno i trajnije narušavanje ravnoteže između ove dve grupacije, odnosno pretvaranje simbiotičkog odnosa u dugoročnu dominaciju jednog sloja, brzo bi potkopalo podlogu na kojoj ta dominacija počiva (urušavanjem ili poslovnog ambijenta ili mogućnosti za efikasnu vladu).

5. Konsolidacija reprodukcije kapitalističke klase u Srbiji?

Uvidi u nove istraživačke nalaze, kao i njihovo poređenje s ranijim, prikupljenim u različitim opštim društvenim okvirima (kraj socijalizma, blokirana sistemska transformacija), pokazuju da su procesi konsolidacije nove kapitalističke klase u Srbiji, tokom poslednjih desetak godina, znatno uznapredovali, ali da nisu dovršeni. Ranije je pokazivano (Lazić 1987, 1994) da u socijalizmu sam način reprodukcije vladajuće kolektivno-vlasničke klase – naimenovanje s viših položaja – uz legitimacijski zahtev za regrutovanje pojedinaca iz radničke klase, onemogućava njenu potpunu konsolidaciju, usmeravajući je na međugeneracijsku i unutargeneracijsku „razmenu“ sa posrednom klasom (stručnjacima i nižim rukovodiocima). Smanjenje obima regrutacije iz radničkih slojeva, uz rastuću apsorpciju pojedinaca iz posrednih slojeva, „smeštanje“ potomaka u te slojeve (pretežno stručnjački), rast broja slojno „konzistentnih“ (a još češće bliskih) bračnih veza, između pripadnika nomenklature i posrednih slojeva, povećavanje jaza između životnih uslova nižih, s jedne strane, i srednjih i viših slojeva s druge strane, sve su to bili mehanizmi pomoću kojih je – uvek samo tendencijski! – vladajuća klasa nastojala da osigura svoju homogenost, te da učvrsti specifičan „habitus“ (Bourdieu 2002).

Sistemske granice tog nastojanja, koje su proizilazile iz naimenovanja kao osnovnog mehanizma klasne regrutacije, predstavljale su jedan od činioca koji je pripadnike kolektivno-vlasničke klase interesno usmeravao na

to da se odlučnije ne suprotstave promeni poretka u kojem su predstavljali vladajuću društvenu grupu u pravcu kapitalističkog sistema odnosa. Naime, principi reprodukcije poretka zasnovanog na privatnom vlasništvu uklanjaju ranije prepreke za klasnu reprodukciju (uključujući društveni vrh). U Srbiji su ti pripadnici učinili više od onih u drugim postsocijalističkim zemljama: oni su uspeali da sistemsku promenu izvrše u korist najvećeg dela dotadašnje vladajuće kolektivno-vlasničke klase.

Ali, dok je blokirana transformacija bila (uspešan) mehanizam za očuvanje personalne reprodukcije grupe, ona je istovremeno predstavljala prepreku za reprodukciju samih kapitalističkih društvenih odnosa. Razaranje pravnog sistema, nesputana dominacija države nad ekonomijom („politički kapitalizam“), isključenost iz svetske ekonomije, permanentna ekonomska kriza, itd. ugrožavali su osnove poretka na kojima je počivala konverzija javnih ekonomskih resursa u privatno vlasništvo. Stoga, kada je ta konverzija značajnim delom obavljena, ojačao je interes za stabilizaciju kapitalističkog poretka. Taj je interes ostvaren uklanjanjem političkog režima S. Miloševića i postepenim uspostavljanjem pravila konsolidovane demokratije u okviru političkog podsistema. To je, međutim, nužno dovelo i do promena u načinu reprodukcije vladajuće grupacije. Dotadašnjem pretežnom preobražaju nomenklature u vladajuću elitu sada se pridružuju dva procesa: „čišćenje“ prve generacije ekonomske elite (najčešće poreklom iz kolektivno-vlasničke klase) od onih koji nisu dorasli tržišnom načinu poslovanja i rastuća mogućnost uspona uspešnih preduzetnika iz srednjih slojeva (nižih i srednjih preduzetnika, kao i stručnjaka). Naravno, ovde su još vidljivi učinci nedovršene svojinske transformacije, koji na čelu brojnih velikih javnih preduzeća ostavljaju pojedince (značajan deo ekonomski dominantne grupe) koji položaje zauzimaju na osnovu kriterija bližih socijalističkom naimenovanju (stranačko članstvo/lojalnost) nego uspešnom tržišnom poslovanju.

Sve pomenute procese registruju, više ili manje jasno, istraživački podaci o pokretljivosti, koji su u priličnoj meri konzistentni kada su u pitanju dva njena oblika: unutargeneracijski i međugeneracijski. Videli smo da je u periodu koji je prethodio slomu socijalizma (1989. godine) nomenklatura bila otvorena prema stručnjacima i nižim rukovodiocima (za oba vida pokretljivosti) i uglavnom zatvorena prema nižim slojevima, uz izrazito ograničenu mogućnost samoobnavljanja na vrhu. Podaci s početka blokirane systemske transformacije (1993. godine) ukazuju na relativno male personalne promene: kolektivno-vlasnička klasa se preobražava u privatno-vlasničku elitu (zadržavajući nasleđene, pomenute elemente pokretljivosti, karakteristične za socijalizam), s tim da se u ovu elitu (manjinski) uključuju

pojedinci iz srednjih slojeva (uspešni u korišćenju, pre svega, neregularnih tržišnih uslova u ratovima zahvaćenoj i međunarodno izolovanoj zemlji). Pa ipak, čak i takvi tržišni uslovi postavljaju nove okvire za klasnu reprodukciju. Na početku perioda stabilizacije kapitalističkih odnosa, prema istraživačkim podacima (iz 2003. godine), učešće u ekonomskoj eliti nekadašnjih pripadnika nomenklature (i njihovih srodnika) proporcionalno opada, kao rezultat dve pojave: „čišćenja“ manje sposobnih, kao i daljeg, bržeg prodora tržišno uspešnih pojedinaca iz dva sloja srednje klase (nižeg preduzetničkog i stručnjačkog). Najzad, najnoviji podaci (iz 2012. godine) ukazuju na jasne tendencije stabilizacije kapitalističke klase u Srbiji: uz dalji uspon uspešnih pojedinaca iz srednjih slojeva, sve više u njenom sastavu ima pripadnika druge generacije velikih privatnih vlasnika. Doduše, i oni unutargeneracijski moraju da prevale put od stručnjaka (ili nižeg rukovodioca) do upravljača, ali je ishod tog putovanja (koje ima prvenstveno razvojno-edukativni cilj, ali sekundarno i selektivni) sada vrlo izvestan: garantuje ga sam normativni i legitimacijski poredak.

Ono što čini konstantu u ovim promenama je mala, i sve manja, mogućnost pripadnika nižih društvenih slojeva (poljoprivrednika, manuelnih radnika, a sve više i pripadnika prelaznog, službeničko-tehničkog sloja) da se međugeneracijski i unutargeneracijski uspinu do položaja unutar vladajuće klase. Mehanizmi tog isključivanja su jasni: oni ne mogu da prikupe dovoljno ekonomskih resursa za masovniju akumulaciju, školovanje je njihovim potomcima sve nedostupnije (zbog rastućih troškova i njihovih minimalnih prihoda), a i politički kanal im je slabije dostupan. Naime, iako smo videli da se do položaja u još uvek brojnim javnim preduzećima stiže na osnovu političkih „zasluga“, za te položaje, kao i za zauzimanje samih političkih položaja, univerzitetsko obrazovanje postaje neophodno (Lazić 2011), tako da se ono postavlja kao snažna prepreka za uspon iz nižih slojeva u srednje i više.

Na kraju, za proces homogenizovanja vladajuće klase, kada je reč o klasnom poretku, osim načina regrutacije njenih pojedinačnih pripadnika, važna je i „statusna konzistencija“ njihovih porodica (jednakost ili bliskost klasnih položaja članova porodice, koja osigurava jačanje osobenosti načina života klase, nasuprot drugim klasama). Pogledajmo šta o tome svedoče istraživački podaci, pre svega o supružnikovom radnom mestu (kao indikatoru položaja; Tabela 9).

Tabela 9. Radno mesto supružnika pripadnika sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse, 1989, 2003. i 2012. godine

Radno mesto supružnika	1989.	2003.	2012.
Vladajući slojevi	3,6	19,5	18,1
Srednji slojevi	59,8	53,8	67,2
Prelazni sloj	28,9	25,4	13,8
Manuelni radnici	7,7	1,2	0,9
Poljoprivrednici	-	-	-
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Osnovne tendencije, registrovane ranije kod ispitanika, potvrđuju se i ovde: nestanak (u slučaju manualnih radnika), ili značajno smanjenje (kada je reč o prelaznom sloju) broja udaljenih klasnih veza, te rast bliskih veza (sa pripadnicima srednjih, pre svega stručnjačkih) i izrazit skok broja veza sa pripadnicima iste (vladajuće) klase. Pritom, kao što se moglo očekivati, među pripadnicima klase koja kontroliše ekonomske resurse u privatnom vlasništvu znatno je veći broj supružnika koji i sami zauzimaju položaje unutar ove klase (oko jedna trećina), dok supružnici menadžera velikih javnih preduzeća češće zauzimaju stručnjačke položaje (više od dve trećine).²⁴

Vrlo slični procesi odvijaju se i kada je reč o potomcima (Tabela 10), s tim da je ovde, očekivano, prekid veza sa nižim klasama, pa i prelaznim slojem, još oštrij (opadanje broja „naslednika“ u 2012. godini, koji i sami zauzimaju položaj u vladajućoj klasi, rezultat je onog što je prethodno pomenuto u vezi s unutargeneracijskom pokretljivošću: potomci velikih vlasnika karijeru započinju na stručnjačkim ili nižim rukovodećim položajima). Na kraju, istu, iako blaže izraženu tendenciju, možemo uočiti i u „horizontalnim“ porodičnim vezama: kod položaja brata odnosno sestre ispitanika, gde su najzastupljeniji pripadnici srednjih slojeva, dok su manualni radnici marginalno prisutni (4% u 2012. godini).

²⁴ Kao što je u *Uvodu* navedeno, naši su ispitanici uglavnom muškarci (81,6%), a procenat žena u uzorku odgovara podatku o broju supružnika koji zauzimaju položaj unutar vladajućih slojeva. Među četrdesetak članova kluba „Privrednik“, dakle, u vrhu nastajuće kapitalističke klase, samo tri su žene. Slična (i još manje povoljna po žene) polna struktura može se naći i među pripadnicima kapitalističke klase razvijenih zapadnih zemalja: u Nemačkoj je među 100 najviših rukovodilaca najvećih firmi samo jedna žena (Bunselmeyer et al. 2013: 21), u Francuskoj „super-eliti“ ima 2% žena (u širem uzorku od 1206 rukovodilaca/ vlasnika najvećih firmi ima ih 4,4%), a u Britaniji takođe 1% (i 5,4% u širem krugu; Maclean et al. 2006: 7).

Tabela 10. Radna mesta potomaka pripadnika sloja vladajuće klase koji kontroliše ekonomske resurse, 1989, 2003. i 2012. godine

Radno mesto potomka	1989.	2003.	2012.
Vladajući slojevi	-	17,0	10,3
Srednji slojevi	65,7	72,3	86,2
Prelazni sloj	20,0	4,3	3,4
Manuelni radnici	14,3	6,4	-
Poljoprivrednici	-	-	-
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Individualno (međugeneracijsko i unutargeneracijsko) očuvanje dominantnog klasnog položaja, ili barem radikalno smanjivanje hijerarhijske distance koja se prevlađuje radi zauzimanja tog položaja, kao i porodična klasna konzistencija, uz povećavanje rastojanja između ove klase i nižih klasa i slojeva, bitni su elementi za rast homogenosti grupe i formiranje specifičnog habitusa, kao osnove za klasno konsolidovanje. No, ovi procesi imaju i druge važne dimenzije: učvršćivanje privilegovanog materijalnog položaja, kao i oblika klasne svesti, o kojima se raspravlja u drugim prilogima za ovu knjigu. Stoga će konačni zaključak o napredovanju procesa konsolidacije nove kapitalističke klase u Srbiji moći da se donese tek na kraju studije, posle uvida u te druge procese.

Literatura:

- Allen, M. P. 1987. *The Founding Fortunes: a New Anatomy of the Super-Rich Families in America*. New York: E. P. Dutton.
- Barton, A., B. Denitch and C. Kadushin. 1973. *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*. New York: Praeger.
- Botomor, T. 2008. *Elite i društvo*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bourdieu, P. 2002. *Distinction – A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge Kegan Paul.
- Bunselmeyer, E., M. Holland-Cunz and K. Driblisch. 2013. *Projektbericht „Entscheidungssträger in Deutschland: werte und Einstellungen“, Discussion Paper P2013-001*. Berlin: WZB.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press.
- Cvejić, S. 2012. Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji 2012, u D. Marinković i S. Šljukić, ur. *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Domhoff, W. 1970. *The Higher Circles*. New York: Random House.

- Erikson, R. and J. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Halsey, A. H. et al. 1980. *Origins and Destinations: Family, Class and Education in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Halsey, A. H. 1995. *Change in British Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Knjiga popisa. 2014. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Zanimanja* (knjiga 14). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Lareau, A. and D. Conley, eds. 2008. *Social Class. How Does It Work?*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. Preobražaj ekonomske elite, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Maclean, M., C. Harvey and J. Press. 2006. *Business Elites and Corporate Governance in France and the UK*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- McNamee, S. J. and R. K. Miller, Jr. 2004. *The Meritocracy Myth*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Mils, R. 1999. *Elita vlasti*. Beograd: Plato.
- Piketty, T. 2014. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Belknap Press; Harvard University Press.
- Scott, J. 1985. *Corporations, Classes and Capitalism*, 2nd. edn. London: Hutchinson.
- Scott, J. 1992. *Who Rules Britain?*. Cambridge: Polity Press.
- Srpski poslovni klub. www.serbian-business-club.co.rs (pristupljeno 5. 6. 2014).
- Steiner, H. and P. Tamas, eds. 2005. *The Business Elites of East-Central Europe*. Berlin: Trafo verlag.
- Szeleny, I. and S. Szeleny. 1995. Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5.
- Young, M. 1958. *The rise of the meritocracy, 1870-2033: An essay on education and inequality*. London: Thames & Hudson.

Milica Vesković

POLITIČKE ORIJENTACIJE EKONOMSKE ELITE

U tekstu se analizira orijentisanost ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju na političke partije koje su ušle u izbornu trku u Srbiji 2012. godine, u periodu kada je rađeno istraživanje čiji podaci predstavljaju osnovni korišćeni empirijski materijal. Pored ovih podataka, koristićemo i one prikupljene na uzorku ekonomske elite iz istraživanja 1997. i 2004. godine. Takođe, dobijene rezultate ćemo upoređivati sa podacima prikupljenim na uzorku građana, radi poređenja političkih orijentacija nastajuće kapitalističke klase i ostatka populacije. Najpre se analizira smer političke opredeljenosti ekonomske elite, zatim se razmatraju mogući faktori uticaja na tu opredeljenost poput pola, starosti, vlasničke strukture firme, da bismo na kraju pokušali da razumemo političke orijentacije ove grupacije preko njene ideološko-političke identifikacije, na lestvici levo-desno. Rezultati ukazuju na relativnu razućedenost njihovih političkih orijentacija, u smislu usmerenosti ka gotovo svim partijama (ćime se odbacuje teza o klasnom glasanju), ali uz znaćajnu prednost podrške tadašnjoj vladajućoj partiji. Pored toga, prilikom analize međusobnog uticaja ekonomski dominantnog sloja kapitalistićke klase u nastajanju i politićke elite, dolazimo do toga da potonja ima još uvek znaćajan uticaj na javni sektor, a da, pri tome, prva ima daleko manje uticaja na formiranje politićkog vrha nego što to proizlazi iz vladajućeg medijskog diskursa.

1. Uvod

Poćetnu hipotezu ovog rada, teorijski oslonjenu na stanovište Rajta Milsa, koji je proućavanjem amerićkog društva, sredinom prošlog veka, došao do zakljućka o jedinstvu ekonomske, politićke i vojne elite (Mils 1998), a uz prethodna saznanja o jedinstvu vladajuće klase koja je karakteristićna za naše društvo (Lazić 2011), formulisali smo na sledeći naćin. Ekonomska, politićka i kulturna elita u Srbiji (ako ih odvojimo prema društvenim podsi-stemima) ćvrsto su povezane, uzajamno su uslovljene u smislu međusobne kontrole i podrške, ali i jedinstvene u pogledu donošenja odluka koje nemaju presudni uticaj samo na ostvarenje njihovih interesa, već su od znaćaja za ćitavo srpsko društvo i međunarodnu politiku zemlje. Ovde iznetu poćetnu hipotezu pokućaćemo da potkrepimo u prvom delu ovog poglavlja, koji će

se odnositi na kratak istorijski prikaz međusobnih odnosa unutar vladajuće klase u srpskom društvu, od perioda socijalističkog uređenja, preko perioda „blokirane“ i „odblokirane“ transformacije, do uspostavljanja, u našoj zemlji aktuelnog, oblika kapitalističkih odnosa. Dakle, imamo nameru da pratimo međusobni odnos elitnih krugova našeg društva u različitim društvenim uređenjima, kao i u periodu (u našem slučaju vrlo dugom) njihove smene, kako bismo potvrdili početna očekivanja o još uvek značajnoj vezi političke i ekonomske elite.

Drugi deo ovog poglavlja odnosiće se na podatke dobijene u istraživanju iz 2012. godine. Cilj je da se prikažu političke orijentacije ekonomski dominantnog sloja nastajuće kapitalističke klase, povezane s interesima njenih pripadnika, za čije ostvarenje mogu naći podršku u određenim političkim partijama. U istom delu ispitaćemo i njihovu stranačku pripadnost, za koju smatramo da na još pouzdaniji način potvrđuje političke orijentacije. Pošto pretpostavljamo njihovu značajnu orijentisanost na stranke koje su na vlasti (mada u manjoj meri nego što je to ranije bilo), radi uporedne analize poslužićemo se, gde to bude moguće, i podacima prikupljenim u istraživanjima iz 1997. i 2004. godine. U trećem delu bavićemo se analizom uticaja mogućih relevantnih faktora, poput pola, starosti i strukture vlasništva firme kojom upravljaju, na njihovu povezanost s političkom elitom i na aktivno učešće, preko partija, u političkom životu Srbije. U četvrtom delu ispitaće se uticaj ideološko-političke identifikacije na lestvici „levo-desno“ na političke orijentacije naših ispitanika. U zaključku ćemo, na osnovu izloženih rezultata, ali i uz osvrt na preovlađujući medijski diskurs, prosuditi opravdanost početne hipoteze o postojanju jedinstvene vladajuće klase u našem društvu.

2. Ekonomska elita i politički život

Nakon obnove teorije elita posle Drugog svetskog rata, ovaj pojam se interpretirao na različite načine (detaljno o tome u Lazić 2000, 2011). Prilikom sprovođenja našeg istraživanja, kao i u analizi dobijenih podataka, prihvatili smo strukturalni pristup, prema kome „zauzimanje dominantnih institucionalnih položaja predstavlja kriterijum po kojem se pripadnici elite odvajaju od drugih delova društva“ (Lazić 2000: 22). Tako su predstavnici ove grupe koje smo anketirali bili vlasnici, direktori ili članovi upravnih odbora vodećih firmi u našoj zemlji. Pretpostavka njihovog velikog značaja za politički život države prvenstveno se zasniva na istorijskim dešavanjima koja karakterišu uspostavljanje i smenu društvenih poredaka u Srbiji, počevši od socijalističkog, neposredno nakon Drugog svetskog rata, zatim

njegovog urušavanja krajem osamdesetih godina prošlog veka, pa do još nekonsolidovanog kapitalizma. Praćenje i analiza odnosa unutar vladajuće grupacije govori nam o odnosu snaga različitih slojeva, koji se menjao tokom vremena i uz promenu društvenog sistema, zatim o njihovom nastanku, grupisanju i pregrupisanju, što je sve zavisilo od uslova karakterističnih za dati istorijski period.

U doba socijalističkog uređenja, sa komandno-planskom privredom, jedinstvo političke i ekonomske elite se uopšte ne dovodi u pitanje. Naime, stopljenost političkog, ekonomskog i kulturnog društvenog podsistema, koje su kontrolisali viši slojevi kolektivno-vlasničke klase, uslovljava homogenizovano delanje u čitavom društvenom sistemu. Pripadnici vladajuće klase „koji su imali (uslovno rečeno) političku kontrolu nad društvom, istovremeno su obavljali ključne (takođe uslovno rečeno) ekonomske uloge globalnog komandnog planiranja“ (Lazić 2011: 38). S obzirom na to da je viši sloj kolektivno-vlasničke klase imao apsolutnu kontrolu nad društvenim sistemom i da je igrao aktivnu ulogu u održavanju (a kasnije i promeni) datog društvenog poretka, teorijski nužno razlikovanje pojma klase od pojma elite za socijalistički poredak praktično ne važi. Uz to, nepostojanje autonomije osnovnih društvenih podsistema za posledicu ima jedinstvo elite kao sistemsko svojstvo socijalizma. „Pokušaj da se delovi elite međusobno diferenciraju (putem striktnog odvajanja ekonomske i kulturne elite od političke i povećanjem njihove autonomije) bio je posledica – ali odmah zatim i činilac – sistemske krize“ (Lazić 2011: 44). U posleratnom periodu u Srbiji glavnu reč je imala jedna jedina elitna grupa, kolektivno-vlasnička klasa, tj. mali broj pojedinaca koji su odluke vezane za čitavo društvo, od onih relevantnih za vojsku, preko kulture, do ekonomije, donosili u skladu s političkim ciljevima, odnosno u cilju očuvanja svog položaja.

Urušavanjem socijalizma krajem 1980-ih i uvođenjem liberalno-demokratske forme, koja je u praksi podrazumevala višestranački politički sistem, kao i kapitalističko uređenje ekonomije, dolazi do međusobnog odvajanja društvenih podsistema, koji dobijaju relativnu autonomiju, a time i do diferenciranja ekonomske, političke i kulturne elite. Za razliku od zapadnoevropskih država, u kojima je kapitalizam nastao kao rezultat dugotrajnih procesa, koji su podrazumevali i postepeni razvoj kapitalističke klase, u bivšim socijalističkim zemljama (po ugledu na zapadne države i pod uticajem njihovih elita) ovaj način društvene proizvodnje uveden je preko noći, kao poseban društveno-ekonomski projekat, stvoren od strane grupacije koju su većinski činili intelektualci i sami često pripadnici komunističke partije, jedino postojeće u doba socijalizma. Političari koji su preuzeli

kontrolu nad državom trebalo je da instaliraju tržišni sistem i sprovođenje privatizacije. Ovakva uloga im je pružila mogućnost da izgrade sistem koji je u skladu sa njihovim interesima i to tako što su organizacijske/političke resurse koje su imali u socijalizmu konvertovali u ekonomski kapital. O tome svedoče i ranija istraživanja koja ukazuju na to da je u Srbiji, tokom 1990-ih, oko dve trećine pripadnika ekonomske elite, ili njihovih najbližih srodnika, u periodu socijalizma imalo neke značajne političke funkcije (Lazić 2011). Ostala preduzeća su, od samog početka procesa privatizacije, prodavana inostranim kompanijama i investicionih fondovima, a njihova privatizacija, takođe kontrolisana od strane države, bila je praćena brojnim skandalima o kojima su mediji iscrpno izveštavali. Samo mali broj kapitalista se uzdigao zahvaljujući rastu malih i srednjih preduzeća, pri čemu su ostali u senci ostalih vlasnika kapitala.

Privatizacija u kojoj politička elita igra ulogu i prodavca i kontrolora prodaje, rezultirala je time da čitava novonastala kapitalistička klasa bude obavijena velom sumnje. Pobornici privatizacije po svaku cenu tvrdili su da način na koji je ona sprovedena za društvo nije najvažniji, jer će tržište samo regulisati opstanak uspešnih vlasnika, uz eliminaciju nesposobnih. Uspeh sposobnih vlasnika, tvrdili su, doprineće razvoju čitavog društva. Međutim, vlasnici koji su do kapitala došli uz pomoć političke podrške nisu prestali ni kasnije da je koriste. S druge strane, pojava konkurencije na polju politike, usled uvođenja višepartijskog sistema, uslovlila je potrebu političkih stranaka za podrškom od strane krupnih kapitalista. Tako se ponovo, uprkos (formalnom) odvajanju i autonomiji ekonomskog i političkog podsistema, javlja simbioza politički i ekonomski dominantnih društvenih slojeva, što dalje uslovljava međuzavisnost donošenja odluka ključnih aktera u formiranju društvenih odnosa.

U prvim godinama nakon pada socijalističkog uređenja i „uvoza“ kapitalizma, koji je morao da bude izgrađen i bez samih kapitalista, uzdizanje krupnih privrednika uglavnom se vršilo, dakle, konvertovanjem političkih povlastica bivših pripadnika kolektivno-vlasničke klase (političarski i direktorski sloj) u ekonomski kapital. Usporena, ili „blokirana transformacija“ (o tome više u Lazić 2000), išla je na ruku ovim akterima, kako bi učvrstili svoje položaje na vrhu ekonomskog podsistema društva. Međutim, nakon dovršavanja „prvobitne akumulacije kapitala“, tadašnji nepredvidivi režim nije pogodio novonastalim kapitalistima. Posmatranje političkog režima kao prepreke ostvarenja interesa (iako je u prethodnim godinama isti režim bio preduslov sticanja kapitala) nije dovelo do nezavisnosti ekonomske elite od političke, već je kao posledicu imalo prekid decenijske simbioze Milo-

ševićevog režima i ekonomske elite koju je sam stvorio. Naime, od „2000. godine (pa nadalje), privatnovlasnička ekonomska elita (kapitalistička klasa u nastajanju) prvi put je snažno i manje-više kao celina stala iza opozicionih stranaka, pomažući njihovu izbornu kampanju, ali i vaninstitucionalne aktivnosti, uskraćujući pomoć vladajućem režimu, i nastojeći da neutralizuje snage koje su taj režim (p)održavale (represivne aparate, kriminalizovane grupe itd.)“ (Lazić 2011: 65). Rušenjem dugotrajne vladavine Socijalističke partije Srbije (SPS – naslednice SKJ) nastaje „vreme normalizacije“, tokom kojeg se Srbija uključuje u međunarodni poredak.

Nova političko-ekonomska situacija u srpskom društvu, koja podrazumeva poredak zasnovan na tržišnoj ekonomiji i pluralističkom političkom sistemu, nije neposredno dovela do autonomije grupacija koje su na dominantnim položajima unutar društvenih podsistema. Ni kulturna elita nije postala nezavisna od uticaja vladajuće političke strukture i ekonomske elite. Naime, svi rukovodioci u državnim ustanovama kulture, počevši od lokalnih kulturnih centara, pa do direktora muzeja, biblioteka, pozorišta i medijskih kuća, kao i u obrazovnim ustanovama, gotovo po pravilu su personalno zamenljivi sa svakom promenom vlasti. Uz to, opstanak velikog broja institucija zavisi od finansijske podrške ne samo države, već i ekonomskog sektora. Zauzvrat, kulturna elita različitim programima nastoji da učvrsti ili ojača položaj političke elite kojoj je naklonjena. Iako je njihova međuzavisnost vrlo zanimljiva tema, kao i uvek aktuelna cenzura kulture, nećemo na ovom mestu o njoj govoriti, jer bismo suviše izašli iz okvira studije. Dovoljno je samo napomenuti da ona govori u prilog početne hipoteze o opstanku jedinstvene vladajuće klase.

Vrh srpskog društva, glavni akteri u očuvanju ili promeni aktuelnog načina proizvodnje društvenog života, dakle, i u promenjenim okolnostima funkcionišu zajedničkim snagama, u cilju ostvarenja usklađenih pojedinačnih interesa. Naravno, njihovo jedinstvo u savremenom poretku se razlikuje od onog u socijalističko doba. Naime, jedinstvo grupacija koje kontrolišu političke, ekonomske i kulturne resurse i danas postoji, ali za razliku od njihovog odnosa u socijalizmu, kada su ekonomska i kulturna elita bile kontrolisane od strane političkog vrha, danas se unutar ovog jedinstva javlja diferencijacija, s obzirom na privrženost određenoj političkoj partiji (ili koaliciji), odnosno s obzirom na interese kapitalista. Uvođenje višestranačja u isto vreme je unelo i konkurenciju među pripadnike politički dominantnog sloja, što je dovelo i do podela unutar slojeva koji kontrolišu ekonomske i kulturne resurse, s obzirom na njihove interese. Podržavanje i finansiranje određene političke opcije i dobijanje ustupaka za akumulaciju kapitala, ili, u

slučaju još neprivatizovanih firmi, ostanak ili dolazak na rukovodeće pozicije, fragmentiše kapitalističku klasu u nastajanju. Dakle, Hegelovim rečima, jedinstvo (ekonomski i politički dominantnih slojeva nastajuće kapitalističke klase) različitosti (s obzirom na pojedinačne interese njihovih pripadnika), jeste slika današnjeg vrha srpskog društva.

3. Politička opredeljenost ekonomske elite

U prethodnom delu rada ukazali smo na plodnost Milsove teze o jedinstvu društvenih elita, primenjene na Srbiju, kako sa socijalističkim, tako i sa još uvek nastajućim kapitalističkim uređenjem. S obzirom na pokazano njihovo istorijsko jedinstvo, pretpostavljamo da će se ono i nadalje održati. Razlika je, da ponovimo, u tome što u demokratskom društvu ne postoji jedinstvena politička elita, okupljena oko jedne političke partije, već, zahvaljujući višestranačkom sistemu i podeljenosti političke elite, očekujemo da i nastajuća kapitalistička klasa (shodno svojim interesima) bude podeljena i naklonjena različitim političkim partijama. Međutim, ostavljamo mogućnost da će ovoga puta u njihovim političkim orijentacijama značajan uticaj imati i njihovo političko-ideološko uverenje. U ovom delu poglavlja, na osnovu podataka istraživanja obavljenog u izbornoj 2012. godini, ispitaćemo u kojoj meri je politički opredeljen sloj koji kontroliše ekonomske resurse, zatim, za koje stranke (vlast/opozicija) i u kom procentu se odlučuje da podrži demokratske procedure i izađe na izbore. Dobijene rezultate ćemo (gde to bude moguće, s obzirom na strukturu upitnika) uporediti s političkom opredeljenošću ove grupacije do koje dolazimo na osnovu podataka iz istraživanja 1997. i 2004. godine. Uz to, prihvatajući tezu o uticaju položaja na stepen opredeljenosti i izborne izlaznosti (Northmore-Ball 2012: 11, Mihajlović 1997), upoređićemo dobijene rezultate sa podacima prikupljenim na uzorku građana.

Podatke o stranačkoj opredeljenosti dobili smo na osnovu odgovora ispitanika na pitanje o stranci koja na najbolji način izražava njihove interese. Analizu ćemo započeti tabelarnim prikazom (Tabela 1) opšte opredeljenosti (bez navođenja političkih stranaka) i izborne izlaznosti ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase, uz uporedni prikaz prvobitne opredeljenosti građana i njihove izlaznosti prema zvaničnim podacima Republičke izborne komisije (RIK).

Tabela 1. Politička opredeljenost i izborna izlaznost predstavnika ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase i građana 2012. godine – u %

Položaj ispitanika	Opre- deljeni	Neopre- deljeni	Izašli na izbore	Nisu izašli na izbore
Ekonomski dominantan sloj	50,0	50,0	81,0	19,0
Građani	32,5	67,5	57,9*	42,1*

* Podaci preuzeti sa zvanične web stranice RIK-a (www.rik.parlament.gov.rs.)

Podaci izneti u Tabeli 1 ukazuju na dve stvari: prvo, na veći procenat politički opredeljenih predstavnika sloja koji kontroliše ekonomske resurse, kao i na njihovu manju izbornu apstinenciju nego što je to slučaj s ostalim građanima; i, drugo, primećujemo veći procenat njihove izlaznosti od procenta njihove prvobitne opredeljenosti. Prvi podatak potvrđuje Nortmor-Balovu hipotezu, po kojoj su pripadnici više klase u većoj meri stranački opredeljeni od pripadnika nižih klasa (Northmore-Ball 2012: 11). S obzirom na to da predstavnici ekonomski dominantnog sloja imaju po pravilu viši stepen obrazovanja nego što to važi za društvo u celini, uglavnom žive u gradovima, poseduju veći socijalni kapital, pa raspolazu i većom količinom informacija, što im omogućava da jasnije sagledaju način ostvarenja svojih interesa, ovaj podatak nije iznenađujući. Dalje, ne samo kod predstavnika ovog sloja, već i kod građana, uočavamo veliku razliku između procenta unapred opredeljenih i onih koji su glasali. Jasno je da su se ispitanici ipak odlučili da poštuju demokratsku proceduru (usled navike, uticaja okoline ili racionalnim izborom), iako prethodno nisu prepoznavali opciju koju bi podržali. Nažalost, nemamo podataka o njihovoj krajnjoj odluci, tako da ne možemo ukazati na partije koje su izabrali kao najmanje štetne za sebe.

Detaljna analiza činilaca koji utiču na odluku pojedinaca, naročito pripadnika ekonomski dominantnog sloja, da učestvuju na izborima, iako u prvi mah ne prepoznaju partiju koja im u potpunosti odgovara, bila bi vrlo zanimljiva i korisna. Međutim, ovom prilikom se time nećemo baviti, kako se ne bismo isuviše udaljili od cilja poglavlja. Nadalje ćemo se posvetiti samo ispitivanju političkih orijentacija pripadnika ovog sloja, izraženih preko njihove naklonosti političkim partijama. Pošto nam je namera da dobijene podatke tumačimo u odnosu na društveno-politički kontekst, u narednoj tabeli (Tabela 2) ćemo uporedno prikazati rezultate iz poslednjeg istraživanja, kao i rezultate istraživanja iz 2004. (za 1997. godinu nemamo odgovarajuće podatke).¹

¹ U ovoj, kao i u narednim tabelama, treba imati u vidu da je reč o malom broju ispitanika i da stoga naši nalazi ne omogućavaju potpuno pouzdano zaključivanje.

Tabela 2. Politička opredeljenost ekonomski dominantnog sloja – uporedni prikaz rezultata istraživanja 2012. i 2004. – u %

Godina	DS	DSS	SPS	SNS	SRS	URS (G17+)	LDP	Stranke manjina	Ostalo	Ne želi da odgovori	Ne zna	Nijedna
2012.	16,7	4,9	3,7	2,5	/	2,5	6,8	0,6	5,5	6,8	1,9	50
2004.	36,3	22,5	1,6	/	0,5	9,9	/	/	5,4	23,6	/	/

Na osnovnu prethodne tabele vidimo da su gotovo sve velike stranke (uz izuzetak LDP-a i SNS-a, što je i razumljivo, jer je LDP osnovan krajem 2005. godine, a SNS nastaje tek 2008. iz redova SRS-a), koje su dobile podršku predstavnika ekonomske elite u istraživanju 2004, mada u izmenjenom procentu, dobile podršku i ekonomski dominantnog sloja nastajuće kapitalističke klase u istraživanju iz 2012. Primećujemo, međutim, da partijama nekadašnjeg DOS-a, koje su, prema izjavama ispitanika, dobile najveću podršku i na izborima 2000. godine, podrška ekonomski dominantnog sloja opada. Kada je u pitanju jačina podrške, Demokratska stranka, iako održava ubedljivu prednost u odnosu na konkurentske partije, izgubila je više od polovine svojih pristalica, a Demokratska stranka Srbije dobija podršku samo petine nekadašnjih pristalica s vrha ekonomskog sektora.

Veliku prvobitnu podršku DSS-u objašnjavamo time što je u vreme istraživanja 2004. ova stranka, u koaliciji sa Srpskim pokretom obnove (SPO) i Novom Srbijom (NS), kao i G17+, a uz podršku SPS-a, bila vladajuća stranka, a njen predsednik, Vojislav Koštunica, bio je na čelu Vlade Republike Srbije. S obzirom na to da su znatan deo uzorka predstavljali direktori i članovi upravnih odbora javnih preduzeća, ovaj rezultat ne iznenađuje.² S obzirom na to da od 2008. ova stranka nije u vlasti (a nakon izbora 2014. ni u Skupštini), očekivan je drastičan pad njenih pristalica u redovima ekonomski dominantnog sloja. I ne samo to, izrazito nacionalna orijentisanost ove partije, uz gotovo neprijateljski stav prema Zapadu (a mnogim predstavnicima nastajuće kapitalističke klase profit zavisi od saradnje sa Evropskom unijom), i to uz upadljivu, a mnogima odbojnu isključivost, doveo je do značajnog slabljenja podrške pristigle iz ovog sloja.

Što se tiče Demokratske stranke – koja je uz DSS bila najjača opoziciona stranka SPS-u pre 2000. godine – ona je 2004. imala zaista veliku

² O uticaju sektora vlasništva firme na političku orijentaciju biće reči u narednom delu poglavlja.

podršku ekonomski dominantnog sloja. Istraživanje je sprovedeno ubrzo posle smene DS-a s vlasti, tako da je to svakako, i to dvostruko, uticalo na rezultate. DS je u periodu koji je prethodio istraživanju nesumnjivo bitno uticala na formiranje rukovodstva u državnim preduzećima, pa je realno pretpostaviti da je deo kadrova te partije još bio na pozicijama koje je ranije zauzeo, a da pritom nije hteo ili uspeo da pređe u pobednički tabor. Stoga, ali i zbog velike nade koju je deo pripadnika ovog sloja još uvek polagao u tu partiju (koja je doživljavana kao nosilac novog (geo)političkog, ekonomskog i generalno društvenog kursa u odnosu na Miloševićev period), ona je imala njihovu najveću podršku. No, ona bi bila još veća da je istraživanje sprovedeno nešto ranije. Vladajući položaj DS-a sigurno bi bio magnet za, čini se ne baš malobrojne, oportuniste u redovima sloja koji kontroliše ekonomske resurse.

Kada se bavimo DS-om, zapaža se i to da podrška toj partiji pada 2012. godine, u periodu kada je ona još uvek, makar tehnički, bila na vlasti (istraživanje je sprovedeno u periodu kada nova vlada još uvek nije bila formirana i do poslednjeg trenutka se nije znalo da li će SPS ući u koaliciju sa DS-om ili SNS-om, strankama sa najvećim brojem glasova na održanim izborima). Pretpostavka laganog transfera pristalica ka SNS-u, usled predosećaja njegove buduće vladavine, otpada usled zaista male (svega 2,5%) podrške ovoj stranci od strane naših ispitanika. Objašnjenje nalazimo u sledećem: 1) u generalnom razočaranju u stranke nekadašnjeg DOS-a (pa i politiku), zbog izneverenih nada u preporod Srbije koji se, na ovaj ili onaj način, za njih vezivao; 2) u posledicama ekonomske krize, koja je ozbiljno pogodila i ekonomski dominantan sloj, a za koju su njegovi pripadnici, objektivno ili subjektivno, krivili vlast predvođenu DS-om; 3) u turbulencijama i razočaranju u samom DS-u, kao posledicama šoka zbog neočekivanog poraza Borisa Tadića.

Ono što iznenađuje jeste veoma slaba podrška SNS-u, s obzirom na snagu i potencijal te partije, odnosno njenu moguću noseću ulogu u vladi koja je bila u fazi nastanka. Istina, u periodu pada stare i formiranja nove vlade, još uvek nije bilo jasno s kim će SPS ući u koaliciju, ali je mala podrška ovoj stranci, čak i kao najvećoj opozicionoj, zaista iznenađujuća. U Tabeli 2 primećujemo da je 2004. bila gotovo izjednačena podrška tada vladajućim partijama (ukupno 34%) i najjačoj opozicionoj stranci, tj. DS-u. Podrška opozicionoj koaliciji je bila još jača 1997. godine, sudeći prema podacima u to vreme izvedenog istraživanja. Koalicija Zajedno je tada dobila podršku čak 45,4% predstavnika ekonomske elite, a tada vladajuća, Leva koalicija, 35,6%. Međutim, sasvim suprotno se događa sa SNS-om. Za razumevanje ovakvih rezultata svakako treba imati u vidu to da je ta partija relativno mlada, te da

je nastala iz redova SRS-a, stranke koja važi za ekstremno nacionalističku i antievropsku, pa pretpostavljamo da je iznenadno propagiranje liberalnih vrednosti i ulaska u Evropsku uniju od strane SNS-a stvaralo nepoverenje među pripadnicima ekonomski dominantnog sloja. Konačno, SRS nije u relativno dugom periodu od 12 godina (posle 2000) učestvovala u vlasti, pa ni u ekonomskim sferama nije mogla da „gura“ svoje pristalice, odnosno da bude interesni magnet za već postojeće pripadnike ovog sloja. No, i to treba reći, s obzirom da je SNS u odnosu prema EU ostala dosledna svom programu od kada je došla na vlast – odnosno da nije pravila bilo kakav diskontinuitet u odnosu na „prozapadni“ kurs koji podržava značajan deo ovog sloja – te da su njeni članovi i simpatizeri (ili članovi i simpatizeri njenih koalicionih partnera) sada uglavnom na čelu javnih preduzeća, i, konačno, da je dobila apsolutnu većinu glasova na izborima 2014. i tako ima pobedničku privlačnost, pretpostavljamo da bi joj, u novonastalim okolnostima, veći procenat (ali ne i drastično veći, jer birači ove partije uglavnom pripadaju nižim klasama) sloja koji kontroliše ekonomske resurse sada pružio podršku.

Članstvo u političkim partijama pouzdanije ukazuje na političku orijentaciju ispitanika, ili čak, prema nekim autorima (Atlagić 2007) na političku identifikaciju. S obzirom na to da Srbija, prema podacima istraživanja sprovedenog u više zemalja 2004, važi za društvo sa najvećim procentom pripadnika ekonomski dominantnog sloja koji su i članovi političkih stranaka,³ upoređićemo rezultate tog istraživanja s podacima iz poslednjeg, kao i istraživanja sprovedenog 1997. Nažalost, u okviru istraživanja iz 2004. od ispitanika nije zahtevano da navedu stranku kojoj pripadaju, pa o tome nemamo podatke. Usled toga, u Tabeli 3 za ovu godinu ćemo prikazati samo prostu pripadnost političkim strankama bez daljeg razvrstavanja, dok ćemo članstvo u strankama pripadnika ovog sloja prikazati procentualno na osnovu podataka iz poslednjeg istraživanja, kao i onog iz 1997.

Prvo što primećujemo jeste da članstvo ove grupacije u političkim partijama opada, i to znatno, u odnosu na devedesete godine prošlog veka. Drugo, prema podacima istraživanja iz 2012. godine, bilo je ukupno 6,7% pripadnika u tada još vladajućim strankama (DS i SPS) među pripadnicima ovog sloja, dok je u vreme vladavine Slobodana Miloševića, članstvo u vladajućoj koaliciji prijavilo 21,1% ispitanika. Iako sam kraj prošlog veka beleži prve godine „odblokirane transformacije“ (Lazić 2000), što je podra-

³ Do rezultata smo došli upoređivanjem podataka sakupljenih u okviru istraživanja „Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije“, koje je sprovedeno u okviru šireg projekta SEESP (South East European Social Survey Project) u periodu od novembra 2003. do januara 2004. na teritoriji šest zemalja Jugoistočne Evrope.

zumevalo veći stepen demokratije i liberalizaciju tržišta, ostaci socijalističkog uređenja oličeni u SPS-u i njoj srodnoj partiji JUL (čiji je predsednik bila Miloševićeva supruga) uticali su da i dalje ostane vrlo snažna svest o potrebi bliskosti vladajućoj političkoj eliti radi zaštite položaja, ali i dovršavanja započete konverzije organizacijskih/političkih resursa u ekonomski kapital. S druge strane, činjenica da su u ekonomiji još dominirala neprivatizovana preduzeća (čiji su predstavnici ušli u uzorak), otvarala je mogućnost masovnog i direktnog postavljanja članova vladajuće stranke na rukovodeća mesta.

Tabela 3. Članstvo u političkim partijama predstavnika ekonomski dominantnog sloja – uporedni prikaz rezultata istraživanja iz 1997, 2004. i 2012. godine – u %

Godina	DS	DSS	SPS	JUL	SNS	SRS	URS (G17+)	LDP	Ostalo	Ne želi da odgovori	Nije član
2012.	4,3	1,8	2,4	/	0,6	/	1,8	0,6	2,4	1,2	84,8
2004.											80,5
1997.	3,5	1,2	17,0	4,1	/	2,0	/	/	6,1	/	66,1

Situacija u pogledu jedinstva slojeva koji kontrolišu ekonomske i političke resurse, prema istraživanju iz 2012. godine, znatno je drugačija. Identifikacija predstavnika ekonomski dominantnog sloja sa političkim partijama, u smislu aktivnog angažovanja u njima, vidno je manja. Pored toga, zapažamo da su njegovi pripadnici rasuti gotovo po svim strankama, sa blagom prednošću tada još vladajuće koalicije. Na osnovu ovih podataka možemo tvrditi ne samo da je jedinstvo dva dominantna sloja nastajuće kapitalističke klase fragmentisano, s obzirom na veliki broj stranaka, već da ga formalno gotovo i nema, s obzirom na veliki broj politički neangažovanih predstavnika ekonomski dominantnog sloja. Međutim, kako članstvo u partijama nije jedini kriterijum postojanja i prirode njihove povezanosti, ne želimo odmah da donosimo zaključak o njegovom nepostojanju u našem društvu.

Da sumiramo: na osnovu uporednog prikaza podataka prikupljenih istraživanjima 1997, 2004. i 2012. godine, politička orijentacija predstavnika ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase, u smislu podrške, ili još više, članstva u, za taj period, aktuelnim političkim strankama, drastično opada. Iako se veliki broj ispitanika, čak 81% njih, ipak odlučio da podrži demokratsku proceduru i izađe na izbore 2012, svega 50% prepoznaje poli-

tičku stranku koja na najbolji način izražava njegove interese. Kada je reč o političkoj identifikaciji, u smislu članstva u strankama, kao najpouzdanijem kriterijumu orijentacije (da napomenemo da članovi stranaka, bez izuzetka, stranku kojoj pripadaju posmatraju kao zastupnika svojih interesa), situacija je slična: sve je manje predstavnika ovog sloja u redovima političkih partija. I dalje, drastično opada i orijentisanost, a naročito članstvo u vladajućim strankama. Koliku ulogu u tome ima sve veće osamostaljivanje privatnog sektora, ispitaćemo u narednom delu poglavlja. Uz to, u narednom delu ćemo razmotriti i druge moguće faktore političke (ne)orijentisanosti i njenog pravca predstavnika ovog sloja.

4. Uticaj nekih činilaca na političke orijentacije sloja koji kontroliše ekonomske resurse

Politička orijentacija obuhvata niz činilaca koji mogu da utiču na pojedince, ali i na čitave klase kojima pripadaju, da u programu i delovanju određene stranke vide odraz svojih interesa. Iako su opravdana upozorenja da ne postoje univerzalni modeli, da se različite grupacije ponašaju drugačije prilikom orijentisanja u političkom smislu, pa čak i da se jedan isti pojedinac usmerava ka različitim političkim opcijama zavisno od trenutne situacije, ipak se čine opravdanim pokušaji da se identifikuju modeli koji bi uz veliku verovatnoću predstavljali dominantne obrasce za objašnjenje političke orijentacije. Jedan od prvih modela tog tipa jeste objašnjenje političke orijentacije socio-demografskim modelom, kojega su oblikovali, krajem prve polovine prošlog veka, istraživači sa Kolumbija univerziteta u SAD (Lazarsfeld, Berelson i dr, vidi Atlagić 2007). U studiji *The people's choice* iz 1940. oni započinju jedan pravac mišljenja prema kojem klasna pripadnost, starost, pol, mesto stanovanja i sl. utiču na orijentisanost i krajnju odluku birača. Pošto je u našem uzorku bilo vrlo malo ispitanika koji ne žive u gradovima (svega 1,2%), kao i ispitanika koji nemaju visoko ili više obrazovanje (5,5%), nećemo se baviti uticajem ovih činilaca na političku opredeljenost. Pažnju ćemo usmeriti na uticaj pola, životne dobi i sektora vlasništva.

Prvo što možemo da primetimo u istraživačkim nalazima (Tabela 4) jeste da je procenat neopredeljenih žena niži od procenta neopredeljenih muškaraca. Ovakav podatak je u suprotnosti sa teorijama prema kojima su žene manje politički aktivne i opredeljene od pripadnika muškog pola. Počevši od Lipseta (Lipset 1969), faktor uticaja pola veliki broj autora (Blais et al. 2003, IDEA 2002) smatra relevantnim prilikom istraživanja opredeljenosti. Hipoteza o većoj političkoj opredeljenosti muškaraca počiva na

dokora drastično nižem stepenu obrazovanja žena, kao i na tradicionalnoj podeli na „muške“ i „ženske“ poslove. Međutim, usled specifičnih osobenosti populacije koju smo istraživali, čiji društveni položaj po pravilu zahteva visok stepen društvenog angažovanja, kao i visoko obrazovanje, mogli smo i da očekujemo da se neće pokazati nizak stepen opredeljenosti žena. Primećujemo, dakle, da su pripadnice ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase (u našem uzorku ih je ukupno bilo 18,3%) u nešto većem procentu opredeljene od svojih kolega, dok se veći stepen aktivnog članstva primećuje kod muškaraca. S druge strane, u pogledu stranačke orijentisanosti, muškarci su usmereni gotovo na sve političke partije, za razliku od žena čija je usmerenost koncentrisanija, dok je većinska podrška DS-u primećena kod predstavnika oba pola. Ipak, razlike u procentu opredeljenosti su suviše male da bismo zaključili o značajnom uticaju pola na političku opredeljenost naših ispitanika.

Tabela 4. Političke orijentacije ekonomski dominantnog sloja, prema polu – u %

pol																				
	DS		DSS		SPS		SNS		URS		LDP		Ostalo		Ne želi da odgo- vori		Ne zna		Nisu članovi	Ne postoji takva stranka
	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer		
ž.	/	16,7	/	6,7	/	/	/	6,7	/	3,3	/	6,7	6,6	2,4	/	8,4	/	3,3	93,3	46,7
m.	5,2	16,7	2,2	4,5	3	4,5	0,7	1,5	2,2	2,3	0,7	6,8	1,5	5,3	1,5	6,1	/	1,5	82,8	50,8

U pogledu razuđenosti stranačke orijentacije pripadnika ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase, donekle je slična situacija i sa uticajem njihove dobi (Tabela 5). Jedina razlika se primećuje kod najstarijih predstavnika: oni su članovi samo jedne – Demokratske – stranke. Da dodamo (uz ponovno upozorenje da je reč o malom broju ispitanika), ova grupa je pokazala najveću neopredeljenost i najmanji procenat aktivnog članstva, iako se od njih očekuje, pored već jasno postavljenih interesa, i izgrađena navika učešća u politici. Što se tiče partijske orijentacije, možemo primetiti da DS dobija najveću podršku kod pripadnika svih starosnih grupa, s tim da, što su ispitanici stariji, ta podrška opada. Pretpostavljamo da je ovakav rezultat posledica njihove pripadnosti i bliskosti SPS-u tokom 1990-ih i izgrađenih ideoloških orijentacija koje su u suprotnosti sa politikom DS-a.

Tabela 5. Političke orijentacije prema dobi – u %

Starost																				
	DS		DSS		SPS		SNS		URS		LDP		Ostalo		Ne želi da odgovori		Ne zna		Nisu članovi	Ne postoji takva stranka
	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer		
29-44	3,6	19,3	/	2,4	1,2	2,4	/	/	2,4	2,4	1,2	7,2	2,4	7,3	2,4	3,6	/	1,2	86,9	54,2
45-60	4,3	14,7	4,3	8,8	4,3	5,9	1,4	4,4	1,4	2,9	/	5,9	2,8	1,6	/	10,3	/	2,9	81,2	42,6
60+	9,1	9,1	/	/	/	/	/	9,1	/	/	/	9,1	/	/	/	9,1	/	/	90,9	63,6

Međutim, s obzirom da je u periodu istraživanja (kao i u višegodišnjem periodu pre njega) DS bila vladajuća partija, ne iznenađuje to što je najviše ispitanika bilo usmereno ka njoj. S druge strane, njen tada vladajući položaj objašnjava i to što je na nju orijentisan najveći broj najmlađih predstavnika ekonomski dominantnog sloja, koji se nalaze u periodu napredovanja u karijeri i još uvek su (ako su samostalni i njihov položaj nije nasleđen) zavisni od političke podrške. Dalje, primećuje se značajan procenat pristalica DSS u srednjoj starosnoj grupaciji. Parlamentarna zastupljenost ove stranke od 2000. pa do 2014. godine, uz nezanemarljiv broj godina njene vladavine, objašnjava visok procenat podrške. Položaj DSS-a do 2008. godine pogodio je boljem pozicioniranju njegovih simpatizera i članova u ekonomskoj sferi, odnosno produbljivanju veza sa već ustoličenim pripadnicima ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase. Tako nastalo stanje, bez obzira na slabljenje popularnosti DSS među pripadnicima ovog sloja, nije potpuno anulirano. DSS posle 2008. godine nije bio više interesno atraktivan za pripadnike mlađe generacije, pokretane karijerističkim pobudama, ali nisu svi oni koji su već ušli i opstali u redovima ovog sloja iz oportunističkih pobuda odbacivali usvojene političke stavove.

Primećujemo, dakle, da ispitivanje dobi kao mogućeg faktora političke orijentacije ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju ukazuje na neke pravilnosti koje se prvenstveno objašnjavaju političkim okolnostima u vremenu u kojem su ispitanici učvrstili svoj položaj. Iako se prepoznaju neke pravilnosti u orijentisanosti ispitanika s obzirom na godine i s obzirom na poziciju stranke, ipak uviđamo da partije koje dobijaju najveću podršku, tu podršku dobijaju kod svih starosnih grupa. Usled toga, ne možemo zaključiti da generalno postoji prevelik uticaj faktora starosti na političko opredeljenje.

Prednosti Demokratske stranke u pogledu političke orijentacije ekonomski dominantnog sloja, koju smo do sada samo uzgred pominjali, s obzirom da je ona u vreme istraživanja bila vladajuća stranka, treba sada posvetiti malo više pažnje. Objašnjenje za tu prednost (iako je ona smanjena u odnosu na prethodne godine), od više od 10% u odnosu na druge političke partije, zahteva odgovarajuće objašnjenje. Nalazimo ga u još uvek značajnoj ulozi države u ekonomiji, što implicira visok stepen, makar posredne, zavisnosti ekonomski dominantnog sloja od vladajuće partije. Smena vlasti, gotovo po pravilu, dovodi i do smene rukovodstva javnih preduzeća, tako da je najveća orijentisanost na DS u vreme njene vladavine „instrumentalno-racionalno motivisana“ (Slavujević 2005: 99). Predstavnici ovog sloja koji zauzimaju vodeće pozicije u javnim preduzećima umnogome su se orijentisali na tu partiju očekujući ličnu korist.

Situacija u privatnim firmama je nešto drugačija: smena vlasti ne implicira smenu njihovog rukovodstva. Međutim, politika (unutrašnja i spoljašnja) koju država vodi u velikoj meri određuje njihovo poslovanje. Dobri odnosi sa Evropskom unijom, na primer, ili Rusijom, otvorenost za saradnju sa međunarodnim kompanijama i sl. predstavlja povoljno tlo za uvećanje profita privatnih firmi. Stoga očekujemo da kod predstavnika privatnog sektora politička orijentisanost bude više usmerena na programe međunarodne saradnje političkih subjekata. S druge strane, izvesne olakšice i ustupci u konkurentskoj borbi s drugim, domaćim ili stranim kompanijama, ne samo da mogu „pomoći“ političkoj orijentaciji vlasnika i direktora privatnih preduzeća, već time oni mogu biti motivisani da pomognu dolasku odgovarajuće političke partije na vlast (to se kod nas čini uglavnom finansiranjem). Time se vraćamo na lični interes kao faktor smera političke orijentacije, s tom razlikom što kod privatnog sektora to ne mora biti u pravcu vladajuće stranke, već u pravcu partija sa kojima su već ostvareni povoljni poslovni odnosi. Tako nas prethodna analiza navodi na pretpostavku većeg stepena orijentisanosti rukovodstva neprivatizovanih firmi na vladajuću stranku, dok orijentisanost rukovodstva privatnih firmi ne mora da bude uslovljena sastavom vladajuće koalicije. Rezultate istraživanja prikazali smo u narednoj tabeli (Tabela 6).

Očekivano, primećujemo da je ubedljiva većina rukovodilaca u preduzećima javnog i mešovitog sektora vlasništva (ako izuzmemo neopredeljene) bila orijentisana ka vladajućoj koaliciji (DS, SPS i URS). S obzirom na to da je SPS ostao na vlasti i posle smene tadašnje vlade, procenjujemo da su njene pristalice, a naročito članovi, i dalje od toga imali koristi. Dalje, iako su i pripadnici ekonomski dominantnog sloja iz privatnog sektora najviše opredeljeni

za vladajuće stranke, ipak se to pokazuje u znatno manjoj meri. S druge strane, zapažamo da je vrlo mali broj tih pripadnika član neke političke stranke, što ponovo potvrđuje njihovu relativnu autonomiju od vladajuće partije.

Tabela 6. Političke orijentacije prema sektoru vlasništva firme (2012) – u %

Sektor																				
	DS		DSS		SPS		SNS		URS		LDP		Neka druga stranka		Ne želi da odgovori		Ne zna		Nisu članovi	Ne postoji takva stranka
	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer		
Javni/mešoviti	13,3	24,4	4,4	6,7	6,7	4,4	/	2,2	6,7	4,4	/	6,7	2,2	2,3	2,2	6,7	/	/	64,4	42,2
Privatni	0,8	13,7	0,8	4,3	0,8	3,4	0,8	2,6	/	1,7	0,8	6,8	2,5	5,1	0,8	6,8	/	/	92,4	53,0

Ove rezultate ćemo uporediti s podacima prikupljenim u istraživanjima iz ranijih godina, radi uporedne analize odnosa politički i ekonomski dominantnog sloja, u zavisnosti od vlasničkog sektora kojem ovi drugi pripadaju. Uporedni podaci su prikazani u Tabeli 7.

Tabela 7. Političke orijentacije pripadnika ekonomski dominantnog sloja prema sektoru vlasništva – uporedni prikaz podataka istraživanja iz 2012, 2004. i 1997. – u %⁴

sektor	2012.				2004.*				1997.			
	Vladajuće stranke		Opozicija		Vladajuće stranke		Opozicija		Vladajuće stranke		Opozicija	
	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer	član	simpatizer
Javni	26,7	33,2	8,8	17,9	/	2,1	/	69,3	87,5	54,1	12,5	40,6
Privatni	1,6	17,3	4,9	20,5	/	2,2	/	71,3	39,3	25,2	45,7	67,9

* Odnosi se na izbore 2000.

⁴ U tabelu, u slučaju istraživanja iz 2012, nije unet procenat ispitanika koji smatraju da ne postoji stranka koja na najbolji način izražava njihove interese, odnosno ne znaju ili ne žele da odgovore. Ispitanici koji su svrstani pod „ostalo“ našli su se u kategoriji orijentisanih prema opozicionim strankama, iz razloga što su navodili partije koje su tada bile u opoziciji (Pokret socijalista, Srpski pokret obnove i Nova Srbija). Takođe, u tabelu nije unet ni procenat pristalica ili članova stranaka koji su uvršteni u kategoriju „ostalo“ u upitnicima iz 2004. i 1997. godine, iz razloga što nemamo podatak o tome koje su tačno stranke navodili. I na kraju, nije unet procenat članova partija iz 2004. usled nepostojanja takvih podataka.

Uporedni podaci potvrđuju naše tumačenje ponuđeno u okviru prikaza odnosa slojeva koji kontrolišu političke i ekonomske resurse (prvi deo ovog poglavlja). Naime, devedesetih godina, za vreme vladavine SPS-a i JUL-a, ekonomska elita se čvrsto držala vladajuće političke opcije (koja joj je u to vreme omogućavala konverziju resursa), kako bi učvrstila svoje položaje. To se naročito primećuje kod rukovodilaca javnog i mešovitog sektora, gde uviđamo veliku razliku u procentu orijentisanih u korist vladajuće koalicije, naročito članova stranaka. U privatnom sektoru razlika je nešto blaža, ali ponovo preteže u korist vlasti. Krajem prošlog veka, a u isto vreme i krajem Miloševićeve vladavine, politička elita koja je pomogla nastanku nove kapitalističke klase, postaje prepreka učvršćivanju njenog položaja, pa ekonomska elita ubedljivom većinom staje na stranu opozicije, što je, uz pomoć Zapada, umnogome i dovelo do smene vlasti. Ipak, rezultati poslednjeg istraživanja ne ukazuju na raspad jedinstva interesa pripadnika ovih slojeva, naročito u državnom sektoru, već, naprotiv, navode na zaključak njihovog ponovnog postepenog približavanja.

Pre nego što konačno presudimo kako se interesi pripadnika ekonomski dominantnog sloja povezuju s njihovim političkim orijentacijama, preostaje da se ispita „najčistiji“ mogući faktor uticaja na smer te orijentacije, „ciljno-racionalni motiv“ (Slavujević 2005: 99), koji prepoznamo kada pojedinac opšte ciljeve i politiku političkog subjekta smatra ispravnim i prihvatljivim, pa u skladu s tim i deluje. Ovaj motiv pronalazimo u političko-ideološkoj identifikaciji pojedinaca, izraženoj njihovim samoodređenjem na skali „levo-desno“.

5. Političko-ideološki identitet predstavnika ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase

Političko-ideološki identitet iskazan kroz samoprocenu naklonosti „levici“ ili „desnici“ postavili smo kao najčistiji motiv političkog opredeljenja, uz pretpostavku poklapanja stavova pojedinaca o suštinskim državno-političkim pitanjima sa programima stranaka za koje se opredeljuju. Sredinom sedamdesetih godina prošlog veka, niz autora dokazuje presudni značaj ove ideološke dimenzije u određenju političkog ponašanja. C. J. Fleury i M. S. Lewis-Beck ukazuju na nalaze R. Ingleharta i H. D. Klingemana, po kojima je ideologija bila osnovna determinanta političkog usmerenja građana u Francuskoj (Atlagić 2007: 56). Međutim, analiza uticaja ovog faktora u našem društvu (kako na čitavu populaciju, tako i na predstavnike ekonomski dominantnog sloja), na samom početku susreće se sa problemima koji mogu narušiti pouzda-

nost zaključivanja. Prvo, postoje nejasnoće i promenljivost samog značenja pojmova „levice“ i „desnice“ i drugo, evidentna je haotičnost na našoj (i ne samo našoj) političkoj sceni u pogledu razvrstavanja partija na ovoj lestvici. Zbog toga, pre nego što testiramo uticaj ideološko-političke identifikacije predstavnika ovog sloja, razmotrićemo ukratko pojmovno značenje „levice“ i „desnice“ i pokušati da političke partije Srbije razvrstamo na toj lestvici.

Pojmovi levice i desnice nastali su u Francuskoj krajem 18. veka i od tada, do prve decenije 21. veka, oni su evoluirali tako da njihovo značenje danas u velikom stepenu odstupa od izvornog. Usled toga, kada o njima govorimo, moramo da imamo na umu da su to pojmovi „temporalnog karaktera“ (Mihajlović 2007: 205), u smislu različitog sadržaja u različitim istorijskim periodima. Tokom prvog stoleća od svog nastanka, ovi pojmovi su bili relativno jasno razgraničeni u odnosu na stav prema više pitanja, koja bi se sumarno mogla svesti na odnos prema kulturnom, političkom, nacionalnom i društveno-ekonomskom pitanju.

Desna pozicija je, uopšteno rečeno, podrazumevala naglašeno zalaganje za privatnu svojinu i liberalni tržišni sistem, dok je leva pozicija – uz postojanje izuzetaka kakvi su na primer bili francuski jakobinci, koji su spajali levu društveno-ekonomsku poziciju sa nacionalizmom – po pravilu bila rezervisana za pobornike primata klasnog u odnosu na nacionalno pitanje, državne svojine i redistributivne pravde. U domenu kulturne dimenzije, levičare je obeležavalo insistiranje na slobodi misli, a desničare privrženost tradiciji i crkvenom autoritetu. Međutim, ovi pojmovi tokom vremena u velikoj meri gube izvorno značenje, a naročito su se transformisali od osamdesetih godina prošlog veka.

Nakon 1989. godine, usled urušavanja evropskih socijalističkih sistema i nestanka primenjene alternative kapitalizmu, dolazi do drastičnog pomeranja ideološko-političkog spektra udesno. Neoliberalni koncept kapitalističkog uređenja društva postaje gotovo unisono prihvaćen, a levičarske stranke, u skladu s takvim kretanjima, napuštaju ideju jednakosti i redistribucije i zalažu se, pre simbolički nego realno, za više jednakosti u okviru društvenog poretka koji sam po sebi podrazumeva nejednakost. S druge strane, „savremene desničarske partije se zalažu za tržišni liberalizam utemeljen na privatnoj svojini, za restrikciju svih vrsta socijalnih davanja, za restriktivnu imigracionu politiku, za globalizam kao ideološku platformu i hegemonizam u međunarodnim odnosima... One nemaju više otvoreni klasni pristup, već kao i levičarske stranke, odnosno kao i sve partije uopšte, nastupaju sa pozicije da interese, ciljeve i vrednosti kojima teže, prikažu što opširnijim, odnosno globalnijim“ (Šuvaković 2010: 41).

Došlo je do promena i na kulturnom planu. U doba opšte sekularizacije, kako na nekadašnjem socijalističkom Istoku, tako i na Zapadu, u prošlosti izražena suprotnost između poštovanja crkvenog autoriteta i opredeljenosti za slobodu mišljenja, u kontekstu desno-levih podela, izgubila je veliki deo nekadašnjeg značaja. Doduše, stara podela je neko vreme bila kompenzovana novom, tj. insistiranjem leve na zaštiti manjina (po raznim kriterijumima) i pravu na izbor sopstvenog životnog stila, dok je desnica bila privržena poštovanju običaja i društvenoj monolitnosti u tradicionalnim okvirima. No, danas je i tu ono po čemu se nekada prepoznavala levica postalo široko prihvaćeno od strane desnice. Sve u svemu, kao što je na društveno-ekonomskom planu došlo do pomeranja klatna nadesno, pa je levica tek nešto umerenija u tom domenu od desnice, pri čemu se, manje-više, sve odvija u nekadašnjim ideološkim odrednicama desnice, isto to se, samo u suprotnom smeru, tj. u smislu preovlađivanja levičarskih vrednosti, desilo sa onim što u širem smislu svrstavamo u domen kulture.

Ovakva „mutacija“ izvornog značenja ovih pojmova, uz pobedu kapitalizma i neoliberalizma na globalnom nivou, stvorila je zbrku u razvrstavanju političkih subjekata na ovoj lestvici. Rezultat jeste nestanak suprotnosti ovih pojmova i uvođenje „pomirljivog“ centra u koji se svrstava apsolutna većina političkih subjekata. Uz to, u zemljama koje nisu imale diskontinuitet u pogledu demokratskog razvoja, leva-desna (samo)identifikacija je umnogome pitanje tradicije. I tu je levo-desno forma u mnogo čemu iznad suštine, ali kod nas je situacija još haotičnija, jer nema ni odgovarajućeg odnosa prema stranačkim manifestacijama levog-desnog opredeljenja (kod nas se na individualnom nivou stav prema desnici ili levisi još umnogome definiše na osnovu simpatija i antipatija prema gerilskim pokretima iz Drugog svetskog rata, poratnom sistemu, raspadu Jugoslavije i ratovima koji su usledili, itd).

Što se tiče stranaka, dugotrajna kriza i sve izraženije siromaštvo, globalni neoliberalni kontekst, redistributivna očekivanja nemalog dela građana proizašla iz ranije stečenih navika, učinili su da gotovo sve relevantne partije u Srbiji insistiraju na socijalnim pitanjima, uz podržavanje neoliberalnog koncepta uređenja. Radi se o često shizofrenoj, demagoškoj programskoj mešavini u društveno-ekonomskom domenu, koju bismo, možda pre eufemistički i kao kontrast prema krajnostima, nego na smisaono zaokružen način, mogli da svrstavamo u centar. Uz to, konstantna aktuelnost nacionalnog pitanja, od vremena raspada SFRJ, utiče na zalaganje političkih subjekata (uz izuzetke, naravno) za očuvanje nacionalnih interesa Srbije i srpskog naroda.

U narednoj tabeli (Tabela 8), za naše potrebe i uz svest o nemogućnosti da se ovde bude potpuno precizan, pokušaćemo da, na osnovu programskih

načela i retorike njihovih funkcionera, razvrstamo aktuelne političke stranke na lestvici „desno-levo“, uz kriterijum odnosa prema nacionalno-državnom i društveno-ekonomskom pitanju. Uslovno rečeno, levicu i desnicu u savremenoj Srbiji možemo da sagledavamo tako što kao karakteristike desnice određujemo naglašeno nacionalan i suverenistički kurs, te izrazito neoliberalan ekonomski koncept, dok, kao kontrast tome, levicu obeležava internacionalistički (ili, već zavisno od vrednosnog okvira za ocenu, mondijalistički), pa i anacionalni stav i redistributivni odnos prema socijalno-ekonomskoj sferi. Polazeći od toga, možemo da primetimo da u Srbiji postoji mnogo stranaka sa izrazitim unutrašnjim desno-levim suprotnostima, zavisno od toga da li se radi o nacionalno-državnom ili pak društveno-ekonomskom kriterijumu (na stranu to što je i ekonomska komponenta, kao što smo videli, često, uslovno rečeno, tek centristički amalgam socijalne demagogije i neoliberalizma). Neretko postoje partije koje su u jednom pogledu desnica, a u drugom levica, mada ipak preovlađuje zaokruženo, uslovno rečeno, centrističko opredeljenje, ili pak odstupanje od njega, po jednom kriterijumu, na desnu ili levu stranu.

Tabela 8. Položaj političkih stranaka na osi levo-desno

Ideološko-politička identifikacija	Odnos političkih stranaka prema nacionalno-državnom i društveno-ekonomskom pitanju																			
	DS		DSS		SPS		SNS		URS		LDP		PS		Dveri		SRS		LS	
	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.	nacionalno	društveno-ek.
levica											x			x						x
centar	x	x		x		x	x	x	x	x						x		x		x
desnica			x		x							x	x			x		x		

Dve partije s najboljim rezultatom na izborima 2012, DS i SNS, spadaju u centar, dok bi treća relativno velika partija, SPS, u pogledu odnosa prema nacionalno-državnim pitanjima, mogla da bude svrstana na desnicu, a kada se radi o društveno-ekonomskim, na levicu. No, kako se radilo o partiji vlasti, sudeći po njenom praktičnom delovanju, to je sve vrlo uslovno, te bi pre moglo da se kaže da je u nacionalno-državnom pitanju predstavljala desni, a u društveno-ekonomskom u još većoj meri levi centar (pa je u poslednjem pogledu i svrstana u centar). Što se tiče tada vladajućeg URS-a, tj. G-17 plus (bez obzira na to što je lider stranke bio lično izbačen iz vlade), ta partija je u nacionalnom pogledu bila centar, a u ekonomskom, sudeći po programu, desnica, što je opet bilo u direktnoj koliziji sa demagoškom, u mnogo čemu

redistributivnom retorikom njenog vođstva. Otuda, i tu bismo se opredelili za njeno centrističko (kao i kod većine partija, pre amorfno, nego ideološki jasno profilisano) pozicioniranje.

Među opozicionim partijama, koje svoju teorijsku opredeljenost nisu morale da koriguju delovanjem sa pozicija vlasti, primetna su veća odstupanja ka desnom i levom, i to često na dve suprotstavljene strane u vezi sa istom partijom (sudeći po različitim kriterijumima). Tako, na primer, u programu Pokreta socijalista (a naveli smo ga zbog političke orijentacije nekih naših, doduše malobrojnih, ispitanika upravo prema ovoj partiji), pronalazimo zastupanje izrazito nacionalističkog opredeljenja i krajnje levičarske ideologije u pogledu društveno-ekonomskog pitanja. Ova partija nije jedina u tom pogledu. Na drugi način, u ekstremnom raskoraku je i LDP, koji, kada se radi o nacionalnom, spada u izrazito anacionalnu levicu, a imao je, možda i najčistiji, desničarski programsko-retorički pristup u pogledu društveno-ekonomskih pitanja. Druge relevantne opozicione partije, a to su SRS, DSS i Dveri, imale su, uz izvesne nijanse, naglašeno nacionalnu, desničarsku orijentaciju, dok su u ekonomskom pogledu predstavljale odraz, za našu političku scenu karakterističnog, prilično konfuznog, uslovno rečeno centrističkog, konglomerata stavova.

Zbrkanost o kojoj smo govorili, odnosno u velikoj meri tek marketinško, a često i suštinski konfuzno, ideološko profilisanje stranaka, otežava, dakle, njihovo svrstavanje na levicu ili desnicu. No, s obzirom da pripadnici ekonomski dominantnog sloja koji su se opredelili za određene stranke (kao uostalom i drugi građani), sa značajnim stepenom sigurnosti sebe svrstavaju u levi ili desni tabor, odnosno da stranke i u domenu komunikacije s biračima toj podeli pridaju značaj, nužno je ovom pitanju posvetiti dužnu pažnju (Tabela 9). To je utoliko potrebnije što je sklonost ka desno-levom određivanju stranaka karakteristična i za one pripadnike ovog sloja koji nisu partijski opredeljeni.

Tabela 9. Uticaj političko-ideološke identifikacije na političke orijentacije – u %

Ideol.-polit. identifikacija		DS	DSS	SPS	URS	SNS	LDP	Ostalo	Ne želi da se izjasni	Ne zna	Ne postoji takva stranka
	Ukupno										
levo	17,3	3,7	7,4	14,8	7,4	3,7	7,4	7,5	3,7	/	44,4
centar	69,9	20,6	2,8	0,9	0,9	1,9	6,5	2,8	7,5	2,8	53,3
desno	12,8	15,0	10,0	5,0	5,0	5,0	10,0	10,0	10,0	/	30,0

Velika većina ispitanika sebe vidi na poziciji centra. Što se tiče partijskih opredeljenja onih pripadnika ekonomski dominantnog sloja koji svoje stavove lociraju u zonu centra, ona su dominantno usmerena ka Demokratskoj stranci, koja i jeste na poziciji, uz sva ograničenja o kojima smo govorili, levog centra. Ispitanici koji sebe vide na levisi, uz činjenicu da su u najvećem procentu neopredeljeni u partijskom pogledu, kada se opredeljuju, to najpre čine u pravcu politike SPS-a. Međutim, u opredeljenju ovih ispitanika, naizgled, iznenađuje podrška koju su u jednakoj meri dobili DSS, LDP i URS, s obzirom na izrazitu nacionalističku ideologiju prve stranke, ali i naglašeno propagiranje liberalnog tržišnog sistema druge dve stranke.

Stvar je u tome što samoidentifikovani levičari kao osnov svog opredeljenja vrednuju različite stvari. Za jedne je u prvom planu, verovatno, nekadašnja ljubav prema „bratstvu i jedinstvu“, a te vrednosti prepoznaju u LDP-u. Kod drugih je sinonim za levo jaka država iz socijalističkog perioda, kakvom mnogi doživljavaju Titovu Jugoslaviju, pa, bez obzira na druge ideološke tonove te stranke, u nacionalno-državnom kursu DSS-a prepoznaju mogući put ka njoj. Slične „kreativno upakovane“ ideološke varijacije važe i za one koji se prepoznaju kao desničari, a raspoređeni su po raznim strankama.

Da sumiramo: promena u značenju pojmova leve i desnice, zatim uvođenje centra kao pomirljive pozicije, naglašena partijska demagogija uz zaista težak položaj građana, za šta, pokazalo se prilikom ispitivanja njihovih vrednosnih orijentacija, predstavnici ekonomski dominantnog sloja imaju osećaj (Lazić 2011: 197), ali i značaj nacionalnog pitanja, kao i političko-ideološke promene samih partija, učinili su da političko-ideološka orijentacija ispitanika ne može u potpunosti objasniti njihove partijske orijentacije. Iako se pokazuje izvesna pravilnost, ipak se primećuje i da su skoro sve partije podržane od strane izvesnog broja stranački opredeljenih ispitanika, nezavisno od toga gde su sebe svrstali na liniji podele levo-desno. Svaka stranka uz sebe ima bar ponekog, u levom ili desnom smislu, (samo)deklarisanog ispitanika. To slikovito demonstrira u kojoj meri vlada konfuzija kada se radi o desnici i levisi u kontekstu srpskih stranačkih podela, odnosno kada se radi o njihovom biračkom telu, uključujući čak i ekonomski dominantan sloj kapitalističke klase u nastajanju.

6. Zaključak

Rezultati istraživanja u znatnoj meri odstupaju od početne hipoteze o jedinstvu ekonomski i politički dominantnih slojeva kapitalističke klase

u nastajanju. Da je ona u potpunosti potvrđena, ispitanici ne bi pokazali stranačku neopredeljenost u tolikoj meri. Drugo, na osnovu rezultata ne možemo zaključiti ni o jedinstvu vrhova vladajućih struktura. Da ono postoji, dobili bismo apsolutnu većinu politički opredeljenih predstavnika ekonomski dominantnog sloja koji su orijentisani ka tada još uvek vladajućim partijama, DS-u i SPS-u.

Naša analiza pokazuje da je politička orijentacija nastajuće kapitalističke klase u velikoj meri neuhvatljiva i da na političkoj sceni našeg društva ne postoji stranka koja je, generalno gledano, isključiva zastupnica njihovih interesa, što dalje postavlja pitanje održivosti teze o postojanju političkog rascepa na temelju klasnih podela. Usled male zavisnosti od pripadnosti polu i starosti, kao i ideološko-političke identifikacije, političke orijentacije srpske kapitalističke klase u nastajanju deluju vrlo fluidno i nekonzistentno. Jedino se uticaj vlasničke strukture firme pokazao kao donekle značajan činilac političke orijentacije. Rukovodeći kadar javnih i mešovitih preduzeća velikom većinom je stao na stranu vladajućih partija, s izuzetkom podrške na izborima 2000, kada su i rukovodioci javnih preduzeća stali na stranu opozicije režimu Slobodana Miloševića. Međutim, kako su oni ispitivani 2004, kada je politička elita i stranački i personalno izmenjena, ne bi bilo ispravno donositi zaključak o nezavisnosti ekonomski dominantnog sloja od vladajuće političke strukture.

Veliki broj politički neopredeljenih (ali ne i apstinenata), znatna rasutost podrške aktuelnim političkim partijama i mali procenat članstva u strankama, jeste ono što karakteriše ekonomski dominantan sloj u Srbiji. Čini se da, osim velike izlaznosti na izbore, ne postoji nijedan segment određenije političke orijentisanosti nastajuće kapitalističke klase, u odnosu na pripadnike nižih društvenih slojeva.

Sudeći prema podacima i analizama u ovom poglavlju, mogli bismo slobodno reći da se nazire relativno odvajanje ekonomskog i političkog pod-sistema, koje ima šanse da bude dovršeno u isto vreme kada i privatizacija. Javni i mešoviti sektor i dalje su pod velikim uticajem vladajućih političkih krugova, o čemu svedoče i svakodnevni izveštaji o smeni i postavljanju pripadnika starog i novog ekonomski dominantnog sloja na položaje u državnim preduzećima. S druge strane, na osnovu iznetih podataka i njihovog poređenja s daljim tokom dešavanja (mala podrška SNS-u koji je postao glavni faktor vlasti), mogli bismo zaključiti da ovaj sloj nastajuće kapitalističke klase nije imao veći uticaj na formiranje vlasti. No, takav zaključak je ipak relativan, jer treba imati u vidu asimetriju moći u njegovim redovima, odnosno činjenicu da najbogatiji pojedinci često igraju mnogo veću ulogu u

formiranju vlasti od ostalih pripadnika sloja, što se ne može videti na osnovu anketnog istraživanja, ma koliko uzorak bio reprezentativan.

Na osnovu iscrpnog izveštavanja medija, kao i dešavanja na političkoj sceni (neizvesnost izjašnjavanja SPS-a o budućoj koaliciji, pa i njegovo učešće u najnovijoj vladi, iako nije bilo neophodno da bi se dobila parlamentarna većina), možemo da zaključimo o značajnijoj ulozi spoljnih faktora – u poređenju s domaćim ekonomski dominantnim slojem – na formiranje vlasti (koja se, to ne treba isključiti, manifestovala i preko nekih naših najvećih vlasnika kapitala, koji i sami zavise od stranih faktora, odnosno koji u sprezi sa njima pokušavaju da zaštite svoje interese). Na ovaj način se ponavlja scenario iz 2000, kao i 2008. godine, s tom razlikom što izostaje masovnija podrška ekonomske elite koja je na prelazu vekova bila vidna. Čini se da su danas, posle tranzicione preraspodele moći i bogatstva, uz strane političke i ekonomske faktore, samo naši krupni kapitalisti značajni igrači na političkoj sceni (o čemu ponovo saznajemo samo iz medija), koji različitim donacijama i na druge načine podržavaju partije. Veza između ekonomski i politički dominantnih slojeva u Srbiji je, dakle, nesumnjivo značajna, ali, prema našim analizama, pripadnici prve grupacije, sami po sebi, bez tesne veze sa stranim faktorima, nemaju presudnu ulogu na obrazovanje i kurs vlasti, dok oni drugi više ne mogu drastično da utiču na prekomponovanje ekonomski dominantnog sloja (bar u privatnim preduzećima). Naravno, sveukupno gledano, između pripadnika dva sloja se odvija intenzivna i raznovrsna interakcija, koja je, nažalost, sa društvenog stanovišta često neproduktivna.

Literatura:

- Atlagić, S. 2007. *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije: teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung; Fakultet političkih nauka.
- Blais, A., L. Massicotte and A. Dobrzynska. 2003. Why is Turnout Higher in Some Countries than in Others?. *Elections Canada*. www.elections.ca.
- International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA). 2002. *Voter turnout since 1945: A global report*. Stocholm: International IDEA. <http://www.idea.int/vt/survey>.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prir. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lipset, M. S. 1969. *Politički čovek*. Beograd: Rad.

- Mihajlović, S. 1997. Političke stranke u izborima za politički parlament, u V. Goati, prir. *Partijski mozaik Srbije*. Beograd: Beogradski krug; AKAPIT.
- Mihajlović, S. 2007. Levi i desni ekstremizam u Srbiji, u Z. Lutovac, prir. *Ideologija i političke stranke u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung; Fakultet političkih nauka; Institut društvenih nauka.
- Mils, R. 1998. *Elita vlasti*. Beograd: Plato.
- Northmore-Ball, K. 2012. *Increasing turnout inequality in Post-Communist Eastern Europe: economic disengagement or a progression to normality*. Paper presented at the EPOP Conference in Oxford. www.sociology.ox.ac.uk.
- Republička izborna komisija. www.rik.parlament.gov.rs.
- Slavujević, Z. 2005. *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Šuvaković, U. 2010. Dileme tradicionalne dijalektičke dihotomije političkih partija na levicu i desnicu u savremenom društvu. *Srpska politička misao*, Vol. 17, br. 4.

Dragan Stanojević
Jelisaveta Vukelić

OBJEKTIVNI ČINIOCI DELATNOG POTENCIJALA EKONOMSKE ELITE

Autori se u radu bave objektivnim činiocima delatnog potencijala ekonomske elite u Srbiji, u periodu od poznog socijalizma do početka druge decenije novog milenijuma. U tom periodu se položaj ove grupacije menjao od utopljenosti u kolektivno-vlasničku klasu tokom socijalizma, preko visokog stepena zavisnosti od političkog sloja u ranoj postsocijalističkoj transformaciji, do konstituisanja kao (relativno) samostalnog kolektivnog aktera čiji interesi značajno oblikuju društvene odnose. Osnovni analitički pojam koji autori koriste u radu je pojam kolektivnog delanja/delatnog potencijala, koji se na empirijskom nivou posmatra kao izraz (strukturnih) mogućnosti društvene grupe (klase) da ostvari sopstvene interese i verovatnoće da se pojedinci koji se nalaze u sličnim strukturnim okolnostima povežu i delaju kao kolektivni akter. Na osnovu četiri dimenzije (homogenosti grupe, materijalnih resursa, organizacionih resursa i spremnosti na delanje) autori potvrđuju hipoteze o relativno uspešnom konstituisanju novih klasnih odnosa.

1. Uvod

Ovo poglavlje studije, kao i naredno, posvećeni su razmatranju objektivnih, odnosno subjektivnih činilaca delatnog potencijala ekonomske elite. Namera nam je da ispitamo načine na koje su povezani klasa i kolektivno delanje u tri istorijska perioda: socijalizma, postsocijalističke transformacije i kapitalizma u nastajanju.

Najširi teorijski okvir kojim ćemo se voditi u ovom delu studije prikazan je u *Uvodu*, te ga nećemo detaljnije razmatrati. Osnovne pojmove kojima se analiziraju procesi stvaranja novih društvenih odnosa razvio je Mladen Lazić u radovima koji se bave postsocijalističkom transformacijom i konstituisanjem novih klasnih odnosa u Srbiji (Lazić 2011). U najkraćim crtama, od sredine 20. veka do danas, srpsko društvo je prošlo kroz tri faze koje se značajno razlikuju, kako po dominantnom

tipu društvenih odnosa, tako i po delatnim grupama koje su učestvovala u njegovoj reprodukciji. Tokom socijalizma, celokupan društveni život (njegova tri podsistema: politički, ekonomski i kulturni) kontrolisala je i neposredno učestvovala u njegovoj reprodukciji kolektivno-vlasnička klasa, odnosno *nomenklatura*. Novo poglavlje otvara proces postsocijalističke transformacije, do kojeg su dovele kako promene koje su se dogodile na globalnom planu, tako i unutrašnji, sistemski problemi generisani tokom socijalizma. Za razliku od iskustava većine drugih socijalističkih društava, čiji se proces transformacije odvijao manje-više nesmetano, u Srbiji je republička nomenklatura, koristeći se unutrašnjim napetostima (međuetničkim sukobima), uspela da ostane na vlasti i zadobije legitimitet i legalitet na prvim višestranačkim izborima. Široka podrška javnosti u kontekstu ratnih sukoba, sankcija, ekonomske krize i društvenog kolapsa, pružila je mogućnost ovoj grupaciji da započne proces konverzije kolektivnih resursa u privatno vlasništvo. Vladajuće elite su svesno usporavale i kočile (blokirale) institucionalne promene tokom prve polovine devedesetih, kako bi obezbedile da proces pretvaranja društvenog/državnog vlasništva u privatno bude realizovan u njihovom najboljem interesu. U ovom periodu, ekonomsku elitu čine uglavnom pripadnici bivše nomenklature ili osobe s kojima su oni u rodbinskim ili prijateljskim vezama, kao i izvestan broj ratnih profitera. Istovremeno se stvara i sloj uspešnih preduzetnika koji su na manje ili više legalan način došli do početnog kapitala (videti više u Lazić, 1994).

Do *deblokade* institucionalnih reformi dolazi u drugoj polovini devedesetih, dok se transformacijski procesi posebno ubrzavaju nakon *petooktobarskih promena 2000. godine*. U ovom periodu, ekonomska elita se sve više osamostaljuje (u odnosu na političku elitu) i postaje jedan od stožera stvaranja nove kapitalističke klase (uz političku elitu). Razvojni put ove grupacije je, dakle, vodio od utopljenosti (zapravo nediferenciranosti) u kolektivno-vlasničku klasu tokom socijalizma, preko visokog stepena zavisnosti u ranoj postsocijalističkoj transformaciji od političkog sloja (iz kog se jednim delom i regrutuje), do konstituisanja kao (relativno) samostalnog kolektivnog aktera čiji interesi značajno oblikuju društvene odnose. Pokazatelji njene konstituisanosti su vidljivi i u dijahronoj i u sinhronoj ravni. U prvom slučaju, važan indikator njene samostalnosti je postepeno smanjenje upućenosti na drugi (politički) vladajući sloj tokom vremena, a u drugom, veći delatni potencijal u odnosu na druge društvene grupe (u prvom redu klase).

2. Delatni potencijal društvene grupe

Predmet analize ovog rada su objektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite u Srbiji od perioda poznog socijalizma (kraja osamdesetih) do perioda *kapitalizma u nastajanju* (početka druge decenije novog milenijuma). U analizi polazimo od konceptualnog okvira, a pre svega od pojma kolektivnog delanja koji je razvio Lazić (Lazić 2011, Lazić and Pešić 2014). Klasno/kolektivno delanje je na najapstraktnijem nivou određeno kao „usklađen niz aktivnosti usmerenih ka reprodukciji ili ukidanju dominantnih obrazaca društvene reprodukcije“ (Lazić and Pešić 2014: 2-3). Na konkretnom, empirijskom nivou, koji nas ovde zanima, delanje se posmatra kao izraz (strukturnih) mogućnosti društvene grupe (klase) da ostvari sopstvene interese i verovatnoće da se pojedinci koji se nalaze u sličnim strukturnim okolnostima povežu i delaju kao kolektivni akter (Lazić and Pešić 2014: 3). Sama strukturna pozicija ograničava spektar mogućeg delanja, a grupe, svojim delanjem (u najvećem broju slučajeva), dovode do reprodukcije sopstvene pozicije. Dakle, pod delatnim potencijalom prepoznavamo nejednake mogućnosti pojedinih grupa (u našem istraživanju, društvenih klasa) da kolektivno delaju na zaštiti sopstvenih interesa. Kakav će oblik kolektivno delanje poprimiti i kakve će efekte imati, s jedne strane, zavisi od pomenutog potencijala same grupe, a sa druge, od složenog sadejstva spoljnih činilaca koji mogu olakšavati ili, pak, otežavati kolektivni poduhvat.

Predloženi pristup je akterski i dinamički i polazi od pretpostavke da delatni potencijal grupe zavisi od većeg broja objektivnih i subjektivnih činilaca. U radu ćemo se fokusirati na uticaj četiri objektivna činioca delatnog potencijala: grupe homogenosti, materijalne osnove, organizovanosti i spremnosti da se dela.

- a. *Homogenost* podrazumeva sličnost/istovetnost uslova u kojima se članovi grupe nalaze. Homogenost je važna iz dva razloga. S jedne strane, međusobna strukturalna sličnost pripadnika grupe olakšava prepoznavanje, a zatim i zaštitu zajedničkih interesa. Pored toga, ona je značajna jer će od njenog stepena zavisiti i nivo unutrašnjih sukoba. Što je grupa homogenija, može se očekivati da će unutargrupnih sukoba biti manje (što joj daje komparativnu prednost u odnosu na heterogenije grupe). Sociološki relevantni aspekti homogenosti grupe su ujednačenost njenih pripadnika prema materijalnom položaju, kulturnom miljeu iz kojeg potiču (obrazovanje) i tipičnim obrascima socijalne interakcije.

- b. *Materijalni resursi* (novac i imovina) predstavljaju neophodnu osnovu delanja. Pored toga, značajni su i zato što se relativno lako mogu konvertovati u druge neophodne resurse (političku moć, socijalni, kulturni, simbolički kapital i sl) i iskoristiti za ostvarivanje/zaštitu kolektivnih interesa.
- c. Postojanje *organizacionih struktura* omogućava kanalisanje grupnih interesa, mobilizaciju potrebnih resursa (finansijskih sredstava, znanja, ljudi) i obezbeđuje kontinuitet u kolektivnom delanju (za koje je neophodno planiranje i koordinacija). Pretpostavka od koje se polazi je da, što je razvijenija *organizaciona osnova*, akcioni potencijal grupe će biti veći. Može se očekivati da će organizacije koje stoje na raspolaganju dominantnim klasama (profesionalna udruženja, lobi grupe, političke partije, pa čak i državni aparat) biti uticajnije od onih kroz koje se organizuju pripadnici drugih društvenih slojeva (sindikalne organizacije, udruženja građana i sl; videti McCarthy and Zald 1973, 1977).
- d. Naglašavanje značaja strukturalnih činilaca ne bi trebalo da iz analize potisne uticaj *individualno-psiholoških činilaca* od kojih zavisi spremnost pojedinaca da uzmu učešće u kolektivnom delanju. Ovde je stavljen naglasak na pojedinačnu motivaciju za delanje bez koje, u krajnjoj liniji, nema ni kolektivne akcije. *Spremnost da se dela* predstavlja rezultantu individualne računice troškova i dobiti od učešća u kolektivnom poduhvatu.¹

Istražujući kapacitet za kolektivno delanje nastajuće kapitalističke klase u Srbiji, zadržaćemo se na pomenuta četiri činioca. Neki drugi važni preduslovi kolektivnog delanja biće predmet bavljenja drugih radova u ovoj studiji (vidi naredni tekst: Poleti, Lazić).

Analiza činilaca delatnog potencijala, u dijahronoj perspektivi, trebalo bi da nam, posredno, ukaže na stepen konstituisanosti kapitalističke klase kroz promene koje su se dogodile u delatnom potencijalu ekonomske elite, od perioda socijalizma do vremena *kapitalizma u nastajanju*. Pored toga, istraživanje delatnog potencijala trebalo bi da nam kaže i nešto više o tome da li kapitalistička klasa u nastajanju, u poređenju sa drugim klasama, raspolaže neophodnim kapacitetima da nametne svoje interese celini društva (odnosno, da obezbedi reprodukciju sistema u skladu s njenim interesima).

¹ Na tom putu stoji niz faktora koji se na mikro planu očitavaju kao „dilema kolektivne akcije“, „problem besplatne vožnje“ (*free riding* – Olson 1965), odnosno „jaz između vrednosti i akcije“ (*value-action gap* – Blake 1999). Spremnost da se dela, iako nije dovoljan, predstavlja nužan uslov (spontanog, dobrovoljnog) delanja.

2.1. Grupna homogenost i materijalni resursi

S obzirom na međusobnu isprepletanost, grupnu homogenost i raspoloživost materijalnih resursa posmatraćemo zajedno. Materijalni resursi čine osnovu na kojoj počiva povlašćeni položaj vladajuće klase. Potencijal društvene grupe da dela razlikuje se u odnosu na količinu materijalnih resursa koje ona poseduje. Značaj materijalnih resursa može da se izrazi kao vrednost sredstava za proizvodnju (vlasništvo nad kapitalom koji omogućuje stvaranje profita), ali i kao lično bogatstvo pojedinaca mereno stepenom materijalnog standarda. I dok prvi direktnije ukazuje na delatni potencijal (mogućnost direktnog ili indirektnog uticaja kompanija), drugi ukazuje na materijalne mogućnosti koje stoje na raspolaganju pojedincima da ih upotrebe u određene svrhe (finansiranje, uključivanje u određene klubove, oslobođenost brige o egzistenciji i sl).

Tabela 1. Materijalni položaj društvenih grupa u Srbiji, 2012. godine

	Materijalni položaj – indeks ²		
	M	SD	KV (%)
Ekonomska elita	4,94	0,24	4,59
Sitni preduzetnici	3,04	0,99	32,56
Stručnjaci	2,77	0,98	35,38
Službenici i tehničari	2,32	0,84	36,27
VKV i KV radnici	1,99	0,83	41,71
PKV i NKV radnici	1,61	0,65	40,31
Poljoprivrednici	1,81	0,75	41,44

M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, KV – koeficijent varijacije

Prema materijalnom položaju, ekonomska elita zauzima najvišu poziciju među društvenim grupama i istovremeno je najhomogenija među njima (stepen varijacija je najniži)³. Slični uslovi života stvaraju mogućnost prepoznavanja zajedničkih interesa i jačaju unutargrupnu solidarnost. S nižom pozicijom na društvenoj lestvici dolazi ne samo do nižeg nivoa materijalnog standarda, već i do sve većih varijacija unutar grupa, čime je njihov potencijal

² Indeks je formiran na osnovu tri podindeksa: potrošnje, imovine i prihoda (detaljnije o ovim elementima videti u tekstu Manić, Mirkov u ovoj studiji). U analizi su korišćeni podaci za radno aktivno stanovništvo (isključeni su neaktivni).

³ Viši stepen varijacija unutar grupe otvara mogućnost da za probleme koji su generisani strukturalno uslovljenim materijalnim i društvenim položajem grupe u celini može biti okrivljena frakcija unutar sopstvene grupe koja se percipira kao konkurent koji profitira.

za identifikovanje sebe kao jedinstvene grupe pretpostavljeno niži, čime je i njen akcioni potencijal manji.

Pored materijalnog položaja, ostali elementi homogenosti grupe (koji su često u veoma bliskoj vezi sa materijalnim standardom) – nivo obrazovanja, porodično nasleđe (mereno učešćem slojne samoreprodukcije) i blizina političkom i administrativnom centru zemlje – imaju sledeću distribuciju.

Tabela 2. Homogenost grupa prema obrazovanju, poreklu i mestu prebivališta, Srbija 2012. godine

	Godine obrazovanja (aproksimacija)			Slojni položaj kao i otac (%)	Mesto stanovanja (%)		
	M	SD	KV (%)		BG	Grad	Selo
Ekonomska elita	16,15	1,36	8,42	29,3 (31,3)	71,2	27,5	1,2
Sitni preduzetnici	12,47	2,63	21,09	7,4	27,4	40,3	32,3
Stručnjaci	15,37	1,58	10,28	30,3	42,2	39,7	18,2
Službenici i tehničari	11,94	1,14	9,55	20,7	26,8	42,5	30,7
VKV i KV radnici	11,38	1,29	11,34	39,9	20,5	38,1	41,3
PKV i NKV radnici	9,24	2,42	26,19	30,6	8,2	34,7	57,1
Poljoprivrednici	7,93	3,01	37,96	57,1	0,0	7,3	92,7

M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, KV – koeficijent varijacije

Pripadnici ekonomske elite imaju u proseku najviše godina formalno provedenih u sistemu obrazovanja i najniži stepen unutargrupnih varijacija. Čak 94,5% pripadnika elite ima završen fakultet (ili višu školu), a 21,5% ima i neki od postdiplomskih nivoa (magistarski ili doktorski nivo). Nivo obrazovanja je bitan kao *ulaznica* u svet rada i za otvaranje većih mogućnosti za zauzimanje upravljačkih i nerutinskih položaja u zanimanju, sa većom slobodom u radu i odlučivanju. Ljudi sa sličnim nivoom obrazovanja formiraju slične ukuse i stilove života, što im omogućava prepoznavanje i bliskost na kulturnom planu. Ukoliko je u kulturnom smislu homogenija, unutar nje jača potreba da uspostavi distinktivnost na simboličkom nivou u odnosu na druge društvene grupe (Bourdieu 1984). Kada je reč o međugeneracijskoj pokretljivosti, među pripadnicima elite je 29,3% onih čiji su očevi zauzimali neki od elitnih položaja i dodatnih 31,3% čiji su očevi pripadali sloju stručnjaka, što ukazuje na elitno i srednjoklasno poreklo gotovo dve trećine pripadnika ekonomske elite. U poređenju s ranijim istraživanjima, uočljivo je značajnije zatvaranje elitnih položaja za pripadnike nižih slojeva i naglašenija reprodukcija unutar grupe, kao i oslanjanje na stručnjake kao glavnu regrutacionu bazu (videti tekst M. Lazića o regrutaciji elite u ovoj

studiji). Iako je i među drugim slojevima stepen samoreprodukcije prilično visok (čak i viši nego unutar elite), ovakvi pokazatelji ukazuju na generalni trend klasnog/slojnog zatvaranja. Indikator značajne zatvorenosti ovog sloja je i međugeneracijska obrazovna pokretljivost. Očevi pripadnika elite u proseku imaju završenih 13,8 godina formalnog obrazovanja, a gotovo polovina je stekla diplomu više škole ili fakulteta.

Kao poslednji kriterijum homogenosti grupe koristili smo mesto stanovanja. Gotovo tri četvrtine pripadnika ekonomske elite iz uzorka živi i radi u glavnom gradu, stručnjaci su, takođe, uglavnom koncentrisani u prestonici, dok su pripadnici ostalih društvenih grupa češće prisutni u manjim naseljima. Geografska koncentracija i povezanost je još jedan od činilaca koji može doprineti lakšem prepoznavanju zajedničkih problema i interesa i stvoriti uslove za kolektivnu akciju. Protestno delanje je karakteristika urbanih miljea, pogotovo velikih gradova u kojima su smeštene najvažnije državne institucije i u kojima postoji ostala neophodna infrastruktura. Takođe, gradski prostori su pogodni za razvijanje neformalnog povezivanja, gde npr. kafane i restorani igraju značajnu ulogu poluprofesionalnih prostora u kojima se dogovaraju poslovi i formiraju neformalne mreže (Stanojevic and Stokanic 2014a).

2.2. Organizacioni resursi

Za delatni potencijal grupe formalna organizovanost je jedan od najznačajnijih uslova. Stepenn uključenosti u rad bilo kakvih organizacija u Srbiji je na prilično niskom nivou, u poređenju s drugim evropskim zemljama (Stanojević i Stokanić 2014b) i među stanovništvom dominira članstvo u političkim partijama. Od stepena u kom su pripadnici grupa uključeni u rad određenih organizacija zavisiće i mogućnost da preko njih izvrše pritisak na donosiocne odluka. Još više od same uključenosti u rad organizacija, na količinu delatnog potencijala utiče učestvovanje u najužim strukturama odlučivanja unutar organizacija, jer ove pozicije omogućavaju direktan pristup organizacionim i materijalnim resursima. Za operacionalizaciju organizovanosti koristili smo podelu na uključenost u rad tzv. O i P grupa (Knack 2003). Prve pokazuju stepen pripadanja tradicionalnim organizacijama – političkim partijama, sindikalnim i profesionalnim organizacijama, odnosno organizacijama koje direktno zastupaju interese grupe unutar političkog polja, dok druge izražavaju pripadanje oblicima građanskog udruživanja, koji imaju u širem smislu shvaćen politički potencijal i koje su istovremeno pokazatelj tzv. *nove političnosti* (Norris 2002). Pripadnost ovim organizacijama nema

veliki direktan uticaj na politiku, ali one mogu predstavljati značajan generator socijalnog kapitala pojedinca (Bourdieu 1986) i zajednice (Putnam et al. 1993). Unutar njih se stvaraju i šire socijalne neformalne mreže podrške i razmene (u prvom redu informacija).

Za ispitivanje dijahronih promena (od perioda kasnog socijalizma do perioda *kapitalizma u nastajanju*) u načinu delanja ekonomske elite oslonili smo se na dostupne podatke iz ranijih istraživanja (istraživanja ekonomske elite sprovedenih u četiri talasa: 1989, 1997, 2004. i 2013. godine). Oni koje koristimo kao indikatore njenog delanja su: 1. članstvo u organizacijama i 2. glasanje na izborima. Prvi niz indikatora podrazumeva dva tipa organizovanja: uže interesne – O grupe (politička partija, sindikat i profesionalna udruženja) i organizacije civilnog društva – P grupe (iz oblasti kulture, sporta, humanitarnog rada i sl). Ovi pokazatelji nas (najšire) upućuju na resursnu osnovu delanja ekonomske elite i stepen njene samostalnosti (autonomnosti u delanju), odnosno upućenosti na drugi sloj kapitalističke klase u konstituisanju – političku elitu. Drugi indikator se odnosi na prepoznavanje sopstvenih interesa (putem glasanja na izborima) preko političkog polja. Ovaj indikator posredno upućuje na izbor aktera (i promene tokom vremena) koji će omogućiti dovršavanje konstituisanja kapitalističke klase i omogućiti ekonomskoj eliti veći stepen samostalnog delanja.

Tabela 3. Učešće ekonomske elite u radu organizacija, Srbija 1989-2012. godine – u %

Članstvo	Partija	Sindikat	Profesionalno udruženje	Kultura	Sport	Drugo
	O – grupe			P – grupe		
1989.	76,0	-	21,0	7,0	20,5	40,6
1997.	34,3	19,8	35,4	12,6	29,6	14,8
2004.	19,5	-	-	-	-	-
2012.	14,3	7,2	36,8	4,9	24,5	18,4

Članstvo u partiji je bio veoma značajan uslov imenovanja na položaje unutar ekonomskog polja, čak i u periodu duboke krize socijalizma. Tokom 1989. godine tri četvrtine direktora su bili članovi Saveza komunista (čemu treba dodati da je još 11,8% njih u prošlosti bilo deo članstva, ali u trenutku istraživanja više ne). Ovako visoko učešće ukazuje na veoma visok stepen formalne zavisnosti ovog dela kolektivno-vlasničke klase od partijske strukture. Konstituisanje novih ekonomskih aktera je zato i bilo moguće samo iznutra. Već do sredine devedesetih godina, članstvo ekonomske elite u političkim partijama se prepolovilo i diversifikovalo, što je predstavljalo

prvi korak ka konstituisanju kapitalističke klase. Od ranijeg pripadanja samo jednoj partiji, do 1997. godine deo elite činio je članstvo desetak najvećih partija na vlasti i u opoziciji (od onih koji su bili članovi neke stranke, u SPS-u ih je bilo 50%, u JUL-u, 11,6%, u DS-u 10,5, u SRS-u, 8,1%, u DSS-u 7%, u SPO-u 4%, a u ostalim partijama 8,1%). U prvoj polovini novog milenijuma, članstvo u partijama se dodatno prepolovilo, tako da je sada tek svaki peti pripadnik elite bio član neke partije. Nove društveno-političke okolnosti nakon petooktobarske revolucije stvorile su uslove da se nakon prvog talasa privatizacije i ekonomskog otvaranja otvori i prostor za određeni broj novih aktera, ali i mogućnost da se već postojeći akteri unutar ekonomske elite *izvuku* iz partijskih krugova i dodatno osamostale.⁴ Početkom druge decenije drugog milenijuma, članstvo u političkim partijama još više opada i gotovo da je na proseku opšte populacije. Struktura članstva u partijama odgovara dominaciji određenih partija na republičkom/saveznom nivou, što upućuje na obrazac zadržavanja bliskih veza sa političkim partijama na vlasti, ali i na opadanje značaja formalizovanja ove veze.

Tabela 4. Udeo ekonomske elite u članstvu partija u odnosu na sektor vlasništva firme, Srbija 1997-2012. godine – u %

Članstvo u političkim partijama		Sektor vlasništva		Ukupno
		Državno i mešovito	Privatno	
2012.	unutar stranaka	65,2	34,8	100,0
	unutar sektora	34,1	6,8	14,3
2004.	unutar stranaka	77,5	22,5	100,0
	unutar sektora	34,1	7,9	19,5
1997.	unutar stranaka	46,5	53,5	100,0
	unutar sektora	44,4	28,6	34,3

Poslednje zapažanje potvrđuje i značaj političkih i ekonomskih veza u zavisnosti od sektora vlasništva (Tabela 4). S obzirom na to da određeni broj direktora (javnih preduzeća) imenuju instance vlasti i da političke partije imaju mogućnost da imenuju na direktorske pozicije i svoje članstvo, očekivano je njihovo značajnije prisustvo u onim kompanijama koje su u državnom (i mešovitom) vlasništvu nego u privatnom. U periodu od 15 godina udeo direktora koji su istovremeno i članovi partija je više nego dvostruko

⁴ Te godine je čak 36,3% članova ekonomske elite izjavilo da je na izborima koji su označili preokret 2000. godine glasalo za DS, 22,5% za DSS, 9,9% za G17, dok je u to vreme vladajuću partiju (SPS) podržalo svega 1,6% pripadnika ekonomske elite (iako je u uzorku bilo 23,6% onih koji su odbili da se izjasne).

opao. Ukoliko posmatramo učešće direktora sa partijskom knjižicom u odnosu na sektor vlasništva firme, u privatnom sektoru je došlo do značajnog smanjenja njihovog učešća (sa 28,6% na 6,8%), dok je u javnom sektoru to učešće opalo sa nešto manje od polovine na jednu trećinu direktora. Kada posmatramo odnos partijskih članova kao direktora u privatnom i javnom sektoru, tokom devedesetih su u ukupnom broju dominirali direktori privatnog sektora (više od polovine – 53,5%), dok u 2004. godini njihovo učešće opada na 22,5%, a u 2012. raste na jednu trećinu.⁵ Na osnovu navedenih podataka moguće je ocrtati sledeći generalni trend odnosa ekonomske elite prema političkom polju. U ranijim fazama transformacije, veza između ekonomije i politike je intenzivnija u oba sektora, što potvrđuje tezu o konvertovanju kolektivnih dobara u privatna preko političkih kanala i stvaranju kapitalizma bez kapitalističke klase, ali i njeno postepeno konstituisanje i osamostaljivanje ispod političkog krila.

U skladu sa već postavljenim tezama o konvertovanju političkog u ekonomski kapital tokom perioda blokirane transformacije (Lazić 1994, 2011), veze između ekonomske elite u nastajanju i političkih partija su intenzivne, o čemu svedoči još uvek veoma visok nivo članstva i veoma bliske veze između privatnog sektora i političkih partija. U ovom periodu (blokirane transformacije) preko polovine direktora privatnih firmi su i članovi neke od političkih partija (većinski onih koje su na vlasti), što može predstavljati indikator partijskih kanala preko kojih je konverzija kapitala izvršena. S opštim trendom opadanja učešća partijskih članova među ekonomskom elitom, dolazi sve više i do opadanja njihovog učešća u državnim, a naročito u privatnim kompanijama. Ovaj proces svedoči o kidanju neposrednih formalnih veza između dva sloja kapitalističke klase i početku institucionalizovanja odnosa između njih, ali i dominacije neformalnih institucija i veza između tih slojeva (Ledeneva 2009). Osamostaljivanje ekonomske elite ne znači istovremeno i uvođenje tržišnih mehanizama u legalne tokove i uspostavljanje institucionalnih aranžmana između dva sloja vladajuće klase. Ova dva sloja se mogu posmatrati kao međusobno komplementarna, ali i u međusobnoj kompeticiji (u prvom redu oko ekonomskih resursa), gde aranžmani i u prvom i u drugom slučaju mogu biti vaninstitucionalni/neformalni (Helmke and Levitsky 2004).

⁵ Poslednji podatak otvara mogućnost tumačenja da su nakon otpočinjanja ekonomske krize veze između političke i ekonomske elite postale intenzivnije interesno zavisne i to tako što su političke veze za ekonomsku elitu značajne za dobijanje i osiguravanje poslova (posebno javnih radova), a to na drugoj strani omogućuje finansiranje političkih partija.

Pored opadanja članstva u političkim organizacijama, o konstituisanju partikularnih interesa svedoči i izraziti pad članstva u sindikalnim organizacijama, kojih je u 2012. godini među elitom u privatnom sektoru 4% (u javnim preduzećima oko 15%). Ali značaj organizovanja i artikuliisanja klasnih interesa je vidljiv prema značaju koji dobijaju profesionalna udruženja. Iako su i tokom socijalizma bila značajan oblik organizovanja, u periodu postsocijalističke transformacije dobijaju na još većem značaju. Stručna udruženja, komore, klubovi predstavljaju značajnu organizacionu formu zaštite interesa i grupe za pritisak.

Kad je reč o članstvu u P grupama, ono je među elitom od perioda socijalizma značajno opalo. Reč je, zapravo, o raspadu i ponovnom uspostavljanju sistema građanskih udruženja. Tokom socijalizma, šire uključivanje građana u organizacije bilo je omogućeno *odozgo*, odnosno kroz kanale organizacija čije je formiranje u najvećem broju slučajeva inicirala država, poput društveno-političkih organizacija, KUD-ova i sl. Sa uspostavljanjem demokratskog sistema, najveći deo ove mreže je nestao, a uspostavljanje nove je u ovo polje građanskog angažmana uvelo i aktuelne društvene (političke) teme – ženska i manjinska prava, ekologiju, ljudska prava, dobročinstvo i sl. – i organizacije koje ih artikulišu. Kroz prizmu raspada ove mreže i njenog novog konstituisanja, kao i postepenog konstituisanja nove kapitalističke klase, posmatramo i stepen uključenosti pripadnika ekonomske elite u nju. Od 1989. godine, kada je dvoje od petoro pripadnika elite pripadalo nekoj od ovih organizacija, taj broj je opao sredinom devedesetih na 14,8%, da bi se ovo učešće povećalo na 18,4% nekoliko godina kasnije.

Da bismo prepoznali da li danas – kada je došlo do izvesnog konstituisanja novih klasnih odnosa – organizacioni potencijali variraju između društvenih slojeva, tako da potvrđuju tezu o višem delatnom potencijalu vladajuće klase, uporedili smo slojeve prema stepenu uključenosti u rad organizacija.

Tabela 5. Članstvo u O organizacijama, Srbija 2012. godine

	Pripada (%)	M	SD	KV (%)
Ekonomska elita	36,8	0,55	0,93	168,56
Sitni preduzetnici	25,0	0,43	0,93	216,74
Stručnjaci	31,5	0,49	0,90	185,57
Službenici i tehničari	15,6	0,23	0,64	278,75
VKV i KV radnici	13,7	0,16	0,44	275,88
PKV i NKV radnici	13,0	0,22	0,79	355,66
Poljoprivrednici	10,5	0,18	0,66	376,25

M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, KV – koeficijent varijacije

Distribucija stepena angažovanosti pokazuje značajne nesrazmere uključenosti u rad organizacija. Kod tradicionalnih O grupa najaktivniji su pripadnici elite, od kojih je gotovo svaki treći član najmanje jedne organizacije. Pripadnici elite su češće članovi ovih organizacija i češće članovi više organizacija, na šta ukazuje visok nivo standardne devijacije. Posmatrano po pojedinim organizacijama, elita se izdvaja po značajno nižem stepenu ulaska u sindikalne organizacije (svega 7,2%, nasuprot 22,7% stručnjaka i 22,5% službenika), ali i značajno češćem pripadanju profesionalnim organizacijama (36,8%; iza njih su stručnjaci sa 22,1% i sitni preduzetnici sa 12,8%) i nešto iznadprosečnom stepenu angažovanosti u političkim partijama (gde su i dalje na prvom mestu, sa 14,3%).

Tabela 6. Članstvo u P organizacijama, Srbija 2012. godine

	Pripada (%)	M	SD	KV (%)
Ekonomska elita	48,5	0,58	0,68	117,24
Sitni preduzetnici	20,7	0,25	0,52	212,41
Stručnjaci	44,8	0,57	0,70	122,87
Službenici i tehničari	31,9	0,38	0,61	159,48
VKV i KV radnici	24,3	0,29	0,55	192,70
PKV i NKV radnici	27,3	0,27	0,45	165,42
Poljoprivrednici	9,8	0,09	0,29	310,23

M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, KV – koeficijent varijacije

Gotovo identična situacija je i sa pripadnošću organizacijama civilnog društva. Rezultati ukazuju na značajniji stepen uključenosti elite u članstvo i aktivnosti ovih organizacija. Svaki drugi pripadnik elite je član makar jedne od njih, dok je to npr. tek svaki deseti poljoprivrednik. Posmatrano prema tipu organizacije, pripadnici elite najčešći su članovi sportskih (24,5%), humanitarnih (9,2%) i nevladinih organizacija (11,7%). Najslbližnji eliti su stručnjaci. Učestvovanje u ovim organizacijama može predstavljati okvir stvaranja ličnog socijalnog kapitala, koji po potrebi može biti konvertovan u ekonomski.

Pripadnici elite su i značajno aktivniji u radu konkretnih organizacija,⁶ poput profesionalnih (23,3% njih su aktivni, za razliku od 14,5% stručnjaka i 8,7% sitnih preduzetnika), humanitarnih (6,1%, za razliku od 4,3% sitnih preduzetnika i 2,1% stručnjaka), drugih građanskih organizacija (9,2%, za razliku od 3,6% stručnjaka i 2,4% sitnih preduzetnika), sportskih (19,6%,

⁶ Stepem aktivnosti je meren u odnosu na to da li je pripadnik samo član, ili je aktivan član, za osam tipova organizacija, ali ne i za političke partije, gde je mereno samo formalno članstvo, a ne i aktivnost.

nasuprot 8,8% sitnih preduzetnika i 8,2% stručnjaka). Njihov delokrug i mogućnost delanja kroz ove organizacije je viši, a potencijal angažovanja resursa je značajniji nego kod ostalih društvenih grupa.

2.3. Individualno-psihološki činioci

2.3.1. Spremnost da se dela

Svi oblici delanja elite (verovatno i oni najznačajniji) teško da mogu biti prepoznati kroz anketno istraživanje. S obzirom na to da se značajan deo aktivnosti unutar političkog polja odvija unutar neformalnih miljea (kroz direktne neinstitucionalne dogovore političara, privrednika, pripadnika policije, vojske i dr), učestvovanje u različitim aktivnostima (poput skupova koje organizuju različite organizacije) i spremnost da se u njima učestvuje otkriva tek jedan deo delanja i potencijala za delanje pripadnika elite. Ipak, i takve informacije omogućavaju stvaranje određene slike. Posmatrano prema učestvovanju u javnim okupljanjima koja su organizovana od strane različitih aktera (Tabela 7), jedine statistički značajne razlike između društvenih slojeva se pojavljuju kada je organizator neka od sindikalnih organizacija. Nosioci ovih aktivnosti su oni na sredini društvene lestvice, a aktivnost opada ka polovima, tako da je najniža među elitom. Elita se pojavljuje (uz stručnjake) kao nešto češće uključena u okupljanja koje organizuju političke partije, što već otvara pitanje o upućenosti jednog dela ekonomske elite na političku.

Tabela 7. Učestvovanje u skupovima u poslednje dve godine,
Srbija 2012. godine – u %

Da li su učestvovali u skupu u organizaciji	Državne institucije	Političke partije	Nevladine organizacije	Sindikati	Drugi organizator
Ekonomska elita	3,1	9,8	3,1	1,8	2,5
Sitni preduzetnici	4,3	6,6	1,1	4,4	1,9
Stručnjaci	4,8	11,0	4,1	9,6	3,6
Službenici i tehničari	3,6	5,8	1,8	9,9	0,8
VKV i KV radnici	1,3	5,6	0,9	4,3	1,3
PKV i NKV radnici	1,9	3,7	1,9	3,7	0,0
Poljoprivrednici	2,3	5,4	0,0	1,5	0,0

Na osnovu podataka iz naredne, Tabele 8, možemo zaključiti kako se odnos prema delanju ispoljava s obzirom na spremnost pripadnika društvenih slojeva da se u budućnosti uključe u javne skupove. Stvarna aktivnost često zavisi od situacionih faktora i društvenog konteksta. Ukoliko nije bilo većih političkih/društvenih potresa i aktuelizovana aktivnost je niža.

Međutim, tek pitanje o tome da li su spremni da se u budućnosti uključe u skupove koje bi neko organizovao, otkriva samoisključenost ili prisutnost u političkom polju. Ekonomska elita izražava najviši stepen spremnosti da se u pomenuto polje uključi (59,5% njih bi podržalo makar jedan oblik okupljanja, za razliku od 53,4% stručnjaka, 44% službenika, 36,9% radnika i 22,1% poljoprivrednika), bez obzira na organizatora (osim kada se radi o sindikatu). Značajnije je veća spremnost elite da podrži skupove koje bi organizovale određene nevladine organizacije i političke partije.

Tabela 8. Spremnost da se učestvuje u javnim aktivnostima, Srbija 2012. godine – u %

Da li bi učestvovali ako bi organizator bio	Državne institucije	Političke partije	Nevladine organizacije	Sindikati	Drugi organizator
Ekonomska elita	36,8	31,9	42,3	25,2	24,5
Sitni preduzetnici	23,9	14,4	17,6	13,3	14,6
Stručnjaci	33,6	26,9	29,0	30,8	15,7
Službenici i tehničari	28,3	18,0	14,8	29,3	9,6
VKV i KV radnici	20,9	14,5	14,0	19,2	6,2
PKV i NKV radnici	30,2	18,9	15,1	27,8	12,0
Poljoprivrednici	13,0	10,0	6,2	9,2	6,7

Spremnost da se dela zavisi od percipiranog odnosa troškova i dobiti od delanja (Oberschall 1973, Klandermands 1984). Za one pojedince koji imaju na raspolaganju veću količinu materijalnih resursa, više slobodnog vremena i bolji organizacioni potencijal, relativna cena učešća u kolektivnom delanju je niža, u poređenju sa onima koji raspolažu skromnijim resursima. Kada je u pitanju dobit od angažovanja, faktor koji se mora uzeti u obzir je percipirana verovatnoća da će delanje rezultovati željenim ishodom. U ovoj percepciji značajno posreduju socio-psihološke varijable, kao što su nivo samopoštovanja i lokus kontrole, odnosno lični osećaj moći da se na nešto utiče (Cohen et al. 2001). Rezultati većeg broja istraživanja ukazuju da što se pojedinac nalazi na višem klasnom položaju, to je osećaj lične mogućnosti da nešto bitnije promeni snažniji (Verba and Nie 1972; Verba et al. 1995). Oni koji veruju da će njihov angažman uroditi plodom, biće i spremniji da delaju, a samim tim je i njihovo stvarno aktiviranje izglednije.

2.3.2. Preferencije načina zaštite interesa pripadnika društvenih slojeva

Na pitanje koja organizacija ili institucija najbolje može da zaštiti interese građana, preko tri četvrtine svih ispitanika je dalo odgovor da su

to oni sami, odnosno njihova porodica. Ovakav stepen oslanjanja na sopstvene snage svedoči o veoma niskom poverenju u institucije i organizacije koje su deo vlasti (iako je i generalno poverenje u ljude veoma nisko; videti Stanojević i Stokanić 2014b), i o izrazito individualizovanim (atomizovanim) političkim i socijalnim strategijama. Ipak, blage razlike se pojavljuju između pripadnika ekonomske elite i ostalih društvenih slojeva. Pripadnici elite nešto češće optiraju za institucije i različite organizacije kao garante opšteg dobra. Možemo pretpostaviti da oni sami percipiraju institucionalne kanale kao značajniji oblik zaštite opštih, ali i sopstvenih interesa, usled izraženije potrebe za predvidljivim okruženjem u kome funkcionišu, i/ili usled prepoznavanja organizovanog i institucionalizovanog oblika delanja (partija, profesija, sindikat) za ostvarenje interesa. Ovakav rezultat dodatno upućuje na odmakli proces konstituisanja kapitalističke klase, koja u institucionalnim aranžmanima prepoznaje svoje uporište (kroz institucije može jasnije i zadobiti legitimitet).

Tabela 9. Sredstva za zaštitu interesa građana, Srbija 2012. godine – u %

Koja organizacija/ustanova danas najbolje štiti opšte interese građana Srbije?					Ukupno
	Država i partije	Sindikati, profesija	Institucije i organizacije	Porodica, pojedinac	
Ekonomska elita	10,3	6,4	16,7	83,3	100,0
Sitni preduzetnici	9,1	5,7	14,8	85,2	100,0
Stručnjaci	8,6	2,9	11,5	88,6	100,0
Službenici i tehničari	7,4	5,1	12,5	87,4	100,0
VKV i KV radnici	9,6	3,9	13,5	86,4	100,0
PKV i NKV radnici	9,3	3,7	13	87,0	100,0
Poljoprivrednici	10,9	0,8	11,7	88,4	100,0

Zaključak sličan poslednjoj konstataciji može se izvući i iz naredne, Tabele 10. Većina ispitanika smatra da se u najvećoj meri treba oslanjati na sopstveni rad i zalaganje prilikom zaštite interesa, ali i u ovome prednjači elita. Ovakva situacija može predstavljati i racionalizaciju uspešnih, u smislu da su za sopstvenu poziciju sami zaslužni. S druge strane, neformalne mreže zaštite interesa su kod elite najmanje prisutne. Iako je u više navrata prepoznat visok značaj neformalnih veza u sferi politike i ekonomije (Ledeneva 1998, 2009, Protsyk and Wilson 2003, Roper 2002, Stanojevic and Stokanic 2014a), značajno niži stepen prepoznavanja ličnih veza kod elite ukazuje na već strukturisane oblike neformalnog ponašanja – kroz *neformalne institucije* (Helmke and Levitsky 2004), koje ne zavise isključivo od ličnih veza, već

podrazumevaju opšteprihvaćene norme ponašanja koje su pripadnicima elite poznate i percipiraju se pre kao regularan rad nego kao pomoć koja može da se dobije od prijatelja i rođaka, na koje se u svakodnevnom funkcionisanju u mnogo većoj meri oslanjaju niži društveni slojevi (Tomanović 2006, 2008).

Tabela 10. Način delanja kojim se danas najbolje mogu zaštititi opšti interesi građana, Srbija 2012. godine – u %

	Izbori	Akcija i protest	Lične veze	Rad	Ukupno
Ekonomska elita	25,5	10,8	10,2	53,5	100,0
Sitni preduzetnici	20,0	15,3	17,6	47,1	100,0
Stručnjaci	16,9	15,4	22,1	45,6	100,0
Službenici i tehničari	17,9	14,7	20,6	46,8	100,0
VKV i KV radnici	17,7	18,6	22,1	41,6	100,0
PKV i NKV radnici	22,2	13,0	16,7	48,1	100,0
Poljoprivrednici	25,4	14,3	18,3	42,1	100,0

Ekonomska elita više od ostalih preferira institucionalne aranžmane (putem izbora) delanja, a manje od ostalih vaninstitucionalne (protesti i sl), prilikom zaštite opštih interesa građana. Zaštiti opštih interesa se prilazi iz sopstvene (privilegovane) strukturne pozicije, tako da postojeći institucionalni okviri pre predstavljaju sredstvo zaštite sopstvenog položaja nego njegovo ugrožavanje. S obzirom na viši stepen bliskosti sa političkim akterima i uticaja na njih, institucionalni aranžmani su prihvatljiviji i predvidljiviji za delanje.

2.4. Ko dela unutar elite

Kada je reč o učešću u različitim okupljanjima u prethodnom periodu, pripadnici elite nisu homogeni. Oni se međusobno razlikuju jedino onda kada se kao organizator javlja državna institucija ili neka od političkih partija. U oba slučaja, dominantni deo aktivista u ovim okupljanjima predstavljaju oni pripadnici elite koji su inače članovi političkih partija. Kada je organizator država, nijedan od ne-članova partije ne učestvuje u događaju, dok istovremeno učestvuje 21,7% članova ($X^2(1,161)=30,96$, $p<,001$). Takođe, kada se radi o političkoj partiji kao organizatoru, polovina onih koji su članovi su učestvovali (52,2%) nasuprot 2,2% onih koji nisu ($X^2(1,161)=58,36$, $p<,001$).

Slična je situacija i kada je reč o spremnosti da se uzme učešće u okupljanjima. Da bismo proverili verovatnoću da bi se pripadnici elite u budućnosti uključili u neki od skupova koje organizuju različiti akteri, sproveli smo niz logističkih regresija (Tabela 11). Kada je reč o potencijalnom angažmanu u slučaju da skup organizuje država, verovatnoća učešća je 3,2 puta veća ukoliko pripadnik elite poseduje partijsku knjižicu. Takođe, verovatnoća da će se naći na skupu koji organizuje neka od partija je veća skoro tri puta ukoliko je iz Beograda, i čak 15,4 puta ukoliko je član partije. Iako model koji uključuje samo pol pripadnika političke elite pokazuje značajno češće angažovanje muškaraca tokom partijskih okupljanja (39,1% muškaraca nasuprot 20,0% žena), ova veza je posredovana partijskom pripadnošću, jer su muškarci na elitnim položajima daleko češće članovi partija od žena (16,0% prema 6,7%). Iako dosadašnji podaci ukazuju na to da je došlo do značajnog osamostaljenja ekonomske od političke elite, njeni odnosi sa državom i političkim partijama su i dalje veoma bliski (i bliži od bilo kojeg drugog sloja/klese), čime se dodatno potvrđuje teza o jedinstvenoj kapitalističkoj klasi (koja je formulisana u Lazić 2011).

Tabela 11. Činioci delanja ekonomske elite – modeli logističke regresije, Srbija 2012. godine

	Državne institucije		Političke partije		NVO		Sindikati		Neko drugi	
	B	Exp (B)	B	Exp (B)	B	Exp (B)	B	Exp (B)	B	Exp (B)
Pol	,351	1,420	,899	2,458	-,307	,736	,731	2,077	,693	1,999
Sektor	-,511	,600	-,016	,984	-,499	,607	-,495	,610	,392	1,480
Vlasništvo	,415	1,515	,132	1,141	,898*	2,455	,601	1,824	,394	1,483
Naselje	,516	1,675	1,086*	2,961	,359	1,432	-,093	,911	,808	2,243
Član stranke	1,17*	3,210	2,735**	15,405	1,075*	2,931	,397	1,488	,215	1,240

I kada je reč o skupovima koje organizuju nevladine organizacije, članovi političkih partija ih češće vide kao one kojima bi prisustvovali, ali interesantno, to čine i oni pripadnici elite čije su firme u mešovitom i stranom vlasništvu. Usmerenost ka nevladinim organizacijama za jedan deo ekonomske elite predstavlja političko (društveno) delanje u širem smislu, kroz koje kanalise svoj uticaj i utiče na reprodukciju (kapitalističkog) sistema. Model privatno-javnog partnerstva kojim se, između ostalog, povezuje i privatni i nevladin sektor (kroz mehanizam finansiranja jednog dela društveno odgovornih aktivnosti, za šta se dobija oslobađanje od poreza), čvršće vezuje ove aktere, s ciljem rasterećenja direktnih troškova države za socijalno staranje, što dodatno učvršćuje položaj ekonomskih aktera i omogućava veću slobodu u delanju.

3. Zaključak

U skladu sa postavljenim istraživačkim pitanjima i hipotezama, možemo da sumiramo svoje nalaze. Pripadnici ekonomske frakcije kapitalističke klase u nastajanju u Srbiji su najhomogenija grupacija, koju karakteriše i najviši nivo materijalnih resursa – od imovine, prihoda, mogućnosti potrošnje, obrazovanja i sl. Takve materijalne mogućnosti predstavljaju pokazatelj, uslov i posledicu delanja u pravcu reprodukcije kapitalističkog sistema i sopstvene uloge u njemu. Pripadnici srednje klase (stručnjaci) su posle njih najhomogeniji, dok su pripadnici najnižih klasa najmanje homogeni. U kontekstu visokog stepena nezaposlenosti, značajne uloge države u reprodukciji privrednog života i ogromnog udela socijalnih davanja u budžetu, baza direktno i indirektno zavisnih od javnih resursa je prilično široka i heterogena, tako da takva situacija i ne predstavlja povoljno tlo za kolektivnu akciju nižih slojeva (Lazić and Pešić 2014). Rezultati jasno potvrđuju tezu (Lazić 2011) o izdvajanju, konsolidovanju i formiranju kapitalističke klase i njene ekonomske frakcije, kao posebne delatne grupe, od perioda krize socijalizma do danas. Ova grupa se izdvojila iz bivše nomenklature i, koristeći partijske kanale, uspela je da konvertuje jedan deo javnih resursa u privatne. Nakon izvršene konverzije, dolazi do njenog postepenog osamostaljivanja od drugog sloja (političkog) i stvaranja distinktivne resursne osnove koja počiva na vlasništvu, ali i specifičnih oblika organizovanja njenih pripadnika, koji će joj omogućiti zasebnu ulogu u reprodukciji društva. Iako se može govoriti o značajnom stepenu autonomije ovog sloja, to ne znači i odsustvo zajedničkih interesa i saradnje sa političkim akterima. Rezultati ukazuju na češće preferencije institucionalnih aranžmana i češću podršku državnim i partijskim aktivnostima, što ukazuje na to da i dalje postoje značajne veze između ova dva sloja, koje određuju smer, stepen i karakter društvene reprodukcije. Međutim, pomenuto odvajanje može ukazivati i na specifičnu promenu međusobne zavisnosti između njih. S obzirom da politička utakmica stvara mogućnost da stranka kojoj se pripada ostane van izvršne vlasti, direktna pripadnost stranci može biti dobra kratkoročna strategija, ali ne i na duže staze, što može voditi jačanju neformalnih, klijentelističkih odnosa i patronaže.

Literatura:

- Blake, J. 1999. Overcoming the “value–action gap” in environmental policy: tensions between national policy and local experience. *Local Environment*, 4(3).

- Bourdieu, P. 1984. *Distinction*. Harvard, Cambridge; MA.
- Bourdieu, P. 1986. The forms of capital, in A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A. S. Wells, eds. *Education: Culture, Economy, Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, A., E. Vigoda and A. Samorly. 2001. Analysis of the Mediating Effect of Personal-psychological Variables on the Relationship between Socioeconomic Status and Political Participation: A Structure Equations Framework. *Political Psychology*, Vol. 22, No. 4.
- Helmke, G. and S. Levitsky. 2004. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, 2 (4).
- Klandermans, B. 1984. Mobilization and Participation: Social Psychological Expansion of Resource Mobilization Theory. *American Sociological Review*, 49.
- Knack, S. 2003. Groups, growth and trust: Cross-country evidence on the Olson and Putnam hypotheses. *Public Choice*, 117: 341-355.
- Lazić, M. 1994. Preobražaj ekonomske elite, u M. Lazić, ur. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. and J. Pešić. 2014. *Some elements of action potential of social groups in Serbia*, draft.
- Ledeneva, A. V. 1998. *Russia's Economy of Favors. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ledeneva, A. V. 2009. From Russia with Blat: Can Informal Networks Help Modernize Russia?. *Social Research*, 76 (1).
- McCarthy, J. D. and M. N. Zald. 1973. *The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization*. Morristown, NJ: General Learning Corporation.
- McCarthy, J. D. and M. N. Zald. 1977. Resource Mobilization and Social Movements. *American Journal of Sociology*, 82.
- Norris, P. 2002. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. New York: Cambridge University Press.
- Oberschall, Anthony. 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Olson, M. 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Protsyk, O. and A. Wilson. 2003. Centre Politics in Russia and Ukraine: Patronage, Power and Virtuality. *Party Politics*, 9.
- Putnam, R., R. Leonardi and R. Nanetti. 1993. *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- Roper, S. 2002. The Influence of Romanian Campaign Finance Laws on Party System Development and Corruption. *Party Politics*, 8.

- Stanojevic, D. and D. Stokanic. 2014a. The Importance of Clientelism and Informal Practices for Employment Among Political Party Members After 2000s – An Explorative Enquiry, in P. Cveticanin, I. Mangova and N. Markovikj, eds. *A Life for Tomorrow – Social Transformations in South-East Europe*. Skopje (Macedonia): Institute for Democracy “Societas Civilis”.
- Stanojević, D. i D. Stokanić. 2014b. Između Sicilije i Lombardije, Odnos poverenja, građanskih normi i društvene participacije među građanima Srbije. Rad prezentovan na konferenciji *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*. Beograd: ISI FF, 13. 12. 2013. (u štampi).
- Tomanović, S. 2006. Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji, u M. Nemanjić i I. Spasić, ur. *Nasleđe Pijera Burdijea*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Tomanović, S. 2008. Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy. *Sociologija*, L, 1: 1-16.
- Verba, S. and N. H. Nie. 1972. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.
- Verba, S, K. L. Schlozman and H. Brady. 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Selena Lazić
Dunja Poleti

SUBJEKTIVNI ČINIOCI DELATNOG POTENCIJALA EKONOMSKE ELITE

U radu se analiziraju subjektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite u Srbiji. Pod tim prvenstveno mislimo na samoidentifikaciju ove grupe i njenu percepciju međugrupnih odnosa, ali i na rasprostranjenost dominantnih vrednosnih orijentacija među njenim pripadnicima. U tekstu se polazi od pretpostavke da strukturni položaj proučavane grupacije stvara preduslove za jačanje elemenata njenog delatnog potencijala, te da ona u odnosu na druge društvene slojeve poseduje najveću sposobnost mobilizacije kolektivne akcije svojih pripadnika i, u tom smislu, ima najviše mogućnosti da ostvaruje i štiti svoje interese. Pored poređenja ove grupe sa ostalim društvenim slojevima u Srbiji, pokušaćemo da utvrdimo i da li postoje neke linije diferencijacije unutar nje. Interesuje nas u kojoj meri je sloj koji kontroliše ekonomske resurse kapitalističke klase u nastajanju homogen po ovom pitanju, te da li se mogu uočiti zasebne grupe u njegovom okrilju. U tom smislu, analiziraće se razlike u pogledu subjektivnih faktora delatnog potencijala u odnosu na socio-demografske karakteristike ispitanika, njihov (strukturni) položaj u okviru sloja, te na pokazatelje koji su vezani za unutargeneracijsku i međugeneracijsku pokretljivost.

1. Uvod

U proučavanju postsocijalističke transformacije, mnogi autori ističu ključnu ulogu elita (političke, ekonomske i kulturne), kao glavnih nosilaca ovog procesa, od čijih karakteristika umnogome zavisi način odvijanja transformacije, njene osnovne odlike, kao i pravci promene (Adam and Tomšič 2002, Machonin et al. 2006). Proces promene bivših socijalističkih društava prvobitno je označavan pojmom *tranzicija*, koji je podrazumevao postojanje jednog univerzalnog puta od socijalizma ka kapitalizmu. Kada je postalo jasno da ne postoji jedinstveni model koji sve bivše socijalističke zemlje mogu slediti na svom putu u kapitalizam, kao i da ne postoji samo jedan tip kapitalizma i demokratije koji se mogu uspostaviti, prvobitno

jednolinearno evolucionističko shvatanje društvene tranzicije odbačeno je u korist fleksibilnijeg pojma *postsocijalističke transformacije*. Ovaj pojam odražava otklon od krutog istorijskog determinizma i teleološkog pristupa i njime se ističe upravo neizvesnost i varijabilnost procesa društvene promene, u čemu veliku ulogu ima i karakter elita u pojedinačnim zemljama.

Ne ulazeći u teorijske debate o primarnosti aktera društvenih promena (kolektivni nasuprot individualnim akterima i, u okviru prvog pristupa, naglasak na klasama, odnosno elitama; šire o ovome videti u Lazić 2011, Pešić 2012), ovde ćemo prihvatiti stanovište da su, u konkretnom slučaju postsocijalističke transformacije Srbije, elite¹ (koje se vremenom konstituišu kao ekonomski i politički dominantan sloj kapitalističke klase) odigrale značajnu ulogu i stoga smatramo da je njihovo proučavanje izuzetno važno. U radu se pretpostavlja da ekonomska frakcija kapitalističke klase u nastajanju² ima veći delatni potencijal u odnosu na ostale društvene slojeve, odnosno najveću mogućnost da, kroz različite aktivnosti i kanale uticaja, promoviše i zaštititi svoje interese. Da bi do toga došlo, neophodno je da postoji i razvijena kolektivna svest, odnosno shvatanje o istovetnosti položaja i interesa sa ostalim pripadnicima grupe i to je ono što ćemo u ovom radu analizirati.

Osnovni predmet rada su subjektivni činioци delatnog potencijala ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju u Srbiji, tačnije njegova samoidentifikacija, percepcija međugrupnih odnosa i rasprostranjenost dominantnih vrednosnih orijentacija (politički i ekonomski liberalizam). Prvenstveni cilj je da proverimo da li su ovi činioци razvijeniji kod ove grupacije u odnosu na druge slojeve, odnosno da li ona ima „realniju“ sliku o svom strukturnom položaju i njime uslovljenim specifičnim grupnim interesima od ostalih društvenih slojeva, kao i da li konzistentnije prihvata dominantne društvene vrednosti. Pored toga, želimo da utvrdimo da li se u okviru ovog sloja izdvajaju neke podgrupe koje se međusobno razlikuju prema ovim činioциma, odnosno da li postoje neke linije diferencijacije unutar samog sloja. Iako teže samoočuvanju i zaštiti svojih interesa, vladajuće grupacije nisu statične i homogene kategorije, već se nalaze u procesu stalne, iako spore transformacije. U tom smislu, izuzetno je važno pratiti šta se dešava unutar njih: koliko su otvorene za nove članove i nove ideje,

¹ Kada je reč o korišćenju termina u ovom tekstu, kao što je u *Uvodu* studije navedeno, pod elitama će se podrazumevati dominantne grupacije u uslovima sistemskih promena, kada se stara vladajuća klasa raspada, dok nova još nije u potpunosti konstituisana. S druge strane, kada govorimo o dominantnoj grupaciji danas, nazivamo je kapitalističkom klasom u nastajanju, dok je predmet ove studije njen ekonomski dominantan sloj.

² Smatramo da data teza važi i za sloj kapitalističke klase u nastajanju koji kontroliše organizacijske/političke resurse, ali njena provera ostaje za neka buduća istraživanja.

kao i kakva se vrsta odnosa uspostavlja između njihovih različitih slojeva (Adam and Tomšič 2002: 1).

2. Pojemno-teorijski okvir

Pojam delatnog potencijala polazi od shvatanja da su društvene grupe, uključujući klase, delatni entiteti, odnosno da je njihova kolektivna akcija od suštinskog značaja za društvenu reprodukciju ili izmenu bazičnih društvenih odnosa.

Klasa se, dakle, vidi kao realno postojeća društvena grupa, koja pod određenim okolnostima može stupiti u kolektivnu akciju. Klase su društvene grupe koje zauzimaju različita mesta u društvenoj strukturi, s obzirom na svoju ulogu u procesu reprodukcije datih društvenih odnosa. Klase čine društvenu hijerarhiju zasnovanu na razlikama u posedovanju ili kontroli različitih resursa (ekonomskih, organizacionih i kulturnih), a iznutra su složene i podeljene na podgrupe koje čine pojedinci koje karakterišu isti ili slični životni uslovi (Lazic and Cvejic 2007: 62).

Ekonomske dominantne slojeve kapitalističke klase u nastajanju je, u istraživanju na kom će biti zasnovani naši nalazi, definisan kao društvena grupa koja poseduje kontrolu nad akumuliranim ekonomskim resursima koji su neophodni za reprodukciju društvenog sistema, a operacionalizovan je položajno, preko trenutnog socio-ekonomskog statusa (radnog mesta ili vlasničkog statusa).

Kada govorimo o (kolektivnom) klasnom delanju, ono se, na najapstraktnijem analitičkom nivou, može odrediti kao „unutrašnje povezan niz aktivnosti klase kao celine, usmeren na održavanje ili ukidanje dominantnog načina proizvodnje društvenog života, kao globalnog sistema datih odnosa dominacije/potčinjenosti“ (Lazić 2011: 36). Na empirijskom nivou ovaj koncept se mora redefinisati, tako da odgovori na dva pitanja: na koji način određene društvene okolnosti zajedničke pripadnicima jedne grupe uslovljavaju njihove individualne akcije i koji su mehanizmi koji omogućavaju da se izolovane individualne ili manje grupne akcije ujedine u jedinstvenu kolektivnu akciju (Lazic and Pesic 2014: 3).

Odnos strukture i akcije je jedan od najkompleksnijih socioloških problema i ovde se na njemu nećemo duže zadržavati. Mnogi autori su nastojali da prevaziđu dihotomiju struktura – akcija, pa bi se moglo reći da je trend ka sintezi akterskog i strukturnog pristupa uzeo maha u prethodnih nekoliko decenija, te da se shvatanje o uzajamnom odnosu između strukture i akcije uvrežilo u savremenoj sociološkoj teoriji. Ukoliko prihvatimo već uobičajenu

jeno stanovište prema kom društvena struktura³ diferencijalno oblikuje i ograničava aktere („...kako u pogledu ciljno-racionalne akcije, međusobne socijalne sličnosti, tako i u pogledu izbora alternativnih akcija i sposobnosti njihovog preduzimanja“ – Burt 1982, preuzeto iz Babović 2005: 353), potpuno je jasno da društvena struktura može olakšavati ili ograničavati individualno i/ili grupno delanje. To delanje (u okviru strukture), sa druge strane, može reprodukovati, ali i dovesti do promene društvene strukture. Kolektivna akcija, međutim, ne proizlazi neposredno iz strukturalnih preduslova, odnosno nije determinisana samo njima. U tom smislu, kada govorimo o delatnom potencijalu određene društvene grupe, moramo imati u vidu činioce koji deluju na nivou aktera, kako objektivne, tako i subjektivne. Objektivni činioci delatnog potencijala čine preduslove za akciju, ali moraju biti praćeni i subjektivnim, pa su stoga i oni izuzetno važni za proučavanje delatnog potencijala, odnosno mogućnosti za kolektivnu akciju. Ukoliko je svest članova grupe o strukturnim preduslovima formiranja interesa grupe razvijenija, jači će biti i delatni potencijal i sposobnost grupe da štiti i promoviše svoje interese (Lazić and Pešić 2014: 19).

Delatni potencijal se definiše kao „stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarivanja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, odnosno da se suprotstavi takvoj akciji neke konkurentske (suprotstavljene) grupe“ (Lazić 1996: 272) i predstavlja osnovnu dimenziju kolektivne akcije. Osnovni *elementi* delatnog potencijala su: *samoidentifikacija grupe*, *percepcija međugrupnih odnosa*, *resursi* (od kojih je najvažnija organizacija, ali i materijalni resursi, kontrola medija, itd) i *spremnost na grupnu akciju*. Ukoliko se usmerimo na konkretniji nivo analize, možemo prepoznati različite činioce (subjektivne, objektivne i relacione) koji utiču na jačinu delatnog potencijala.

Objektivni činioci, ukratko, podrazumevaju nivo homogenosti grupe (npr. konzistentnost ekonomskog položaja), stepen otvorenosti grupe, kao i postojanje organizacija koje predstavljaju specifične grupne interese, brojnost njihovog članstva, a na kraju i spremnost pripadnika grupe da se uključe u kolektivnu akciju.⁴ Opravdano je pretpostaviti da će sa smanjivanjem stepena homogenosti grupe, odnosno sa rastom unutrašnje interesne diferencijacije, rasti prepreke za kolektivnu akciju. Takođe, povećana unutargeneracijska i međugeneracijska vertikalna pokretljivost, putem koje u društvenu grupu

³ U najširem smislu, strukture su istorijski formirani društveni uslovi (stvoreni ljudskom delatnošću), u okviru kojih deluju individualni i kolektivni akteri, reprodukujući postojeće ili stvarajući nove društvene strukture (Lazić 2011: 52).

⁴ Vidi više u prethodnom prilogu ove studije.

pristižu pripadnici drugih (posebno hijerarhijski udaljenih) grupa, verovatno će oslabiti svest o zajedničkim interesima i tako umanjiti delatni potencijal. Kada su u pitanju organizacije koje zastupaju grupne interese, može se tvrditi da, što ih ima više i što im je članstvo brojnije, to će veći biti i delatni potencijal grupe (Lazic and Pesic 2014: 7).

Prelazimo, najzad, na subjektivne činioce delatnog potencijala, koji su i osnovni predmet ovog rada. Samoidentifikacija grupe podrazumeva sposobnost njenih članova da prepoznaju specifičan strukturni položaj grupe u društvu i činjenicu da joj pripadaju. Klasna samoidentifikacija je osnovni oblik svesti koji se tiče društvene stratifikacije. Budući da su međusobni odnosi klasa hijerarhijski uređeni na temelju nejednakog raspolaganja ekonomskim, organizacijskim (političko-ekonomskim) i kulturnim resursima, razvijaju se specifični klasni interesi koji čine međusobne odnose klasa potencijalno konfliktnim (Lazić 2011: 132). Dakle, pored samoidentifikacije, preduslov za kolektivnu akciju je i prepoznavanje specifičnog interesa sopstvene grupe i razumevanje odnosa između interesa sopstvene i interesa drugih grupa, koji se može kretati od istovetnosti, preko komplementarne i konkurentske različitosti, do potpune suprotstavljenosti (Lazić 1996: 284). U subjektivne činioce, takođe, možemo svrstati i rasprostranjenost dominantnih vrednosnih orijentacija i vrednosnu konzistenciju, koje mogu ojačati ili oslabiti delatni potencijal grupe. Što su u nekom društvu dominantne vrednosti prihvaćenije, to će dominantna grupa imati jači, a potčinjene slabiji delatni potencijal. Takođe, ukoliko u okviru grupe vlada vrednosna konfuzija (rasprostranjenost elemenata različitih ili suprotstavljenih vrednosnih sistema), njen delatni potencijal će biti slabiji.

U kapitalističkom sistemu, koji počiva na privatnom vlasništvu i tržišnim mehanizmima, čije poštovanje svim svojim aparatima osigurava država, proces samoidentifikacije vladajuće klase (odnosno svest o sopstvenom privilegovanom položaju, specifičnim interesima i razlici u odnosu na druge društvene grupe) odvija se konstantno, na svakodnevnom nivou reprodukcije. S druge strane, ovaj proces kod ostalih grupa nije sistemski utemeljen, već se postiže samo delimično, na mikro nivou, a ređe u širem društvenom okruženju (Lazic and Pesic 2014: 5). U skladu sa tim, osnovni cilj rada je da proverimo da li u Srbiji ekonomski dominantan sloj kapitalističke klase u nastajanju ima razvijenije subjektivne činioce delatnog potencijala u odnosu na ostale društvene grupe.⁵

⁵ Pretpostavljamo, takođe, da i objektivni činioci idu u prilog jačem delatnom potencijalu elite u odnosu na ostale društvene grupe, ali se time nećemo baviti u ovom radu, budući da su ih obradili Stanojević i Vukelić u prethodnom tekstu u ovoj studiji. Pomenućemo samo

Kao što je već navedeno, drugi specifičan cilj rada je da se proverí da li se u okviru ekonomski dominantnog dela vladajuće klase u Srbiji danas javljaju unutrašnje podele prema ovim faktorima. Naime, frakcije u okviru kapitalističke klase su uočene kako u zapadnim kapitalističkim društvima (Offe and Wiesenthal 1980: 83)⁶, tako i u bivšim socijalističkim zemljama.

Pojedini autori smatraju da je u postsocijalističkim zemljama politička elita češće fragmentisana, ili čak podeljena, nego sporazumno ujedinjena, a da je stvar slična i kod ekonomske elite. Dati autori naglašavaju da ekonomski dominantna grupacija mora da bude spremna da odgovori na svaku mogućnost promene odnosa snaga na svetskom nivou i/ili promenu njihovih strateških orijentacija. Različite frakcije u okviru ove grupe vezane su za jednu ili više međunarodnih snaga koje utiču na tok transformacije. Većina ovih podela je geopolitičke prirode i one obuhvataju nekoliko interesnih sfera, poput uticaja međunarodnih ekonomskih institucija i transnacionalnih korporacija, američkog kapitala i administracije, Evropske unije sa širokom mrežom ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih institucija, ali i Rusije, iako u nešto manjoj meri. Takođe, pojedini segmenti ekonomske elite u evropskim postsocijalističkim društvima imaju tendenciju da budu usko povezani sa različitim interesima društvenih grupa, kao što su različiti slojevi, etničke grupe, ekonomski sektori, regioni, tipovi naselja, verske grupe ili generacije. Ovakve podele mogu biti rezultat tradicije, ideologije ili društvenog sastava njenih pripadnika (Machonin et al. 2006: 540-541).

Ovde će se analizirati razvijenost subjektivnih činilaca delatnog potencijala kod ispitanika koji se razlikuju prema socio-demografskim karakteristikama, položaju u okviru elitne strukture,⁷ iskustvu unutargeneracijske i međugeneracijske pokretljivosti i dužini zauzimanja elitnog položaja. Bez obzira na to što različiti autori nalaze dokaze za homogenost ekonomske elite u Srbiji (Vuletić i Stanojević 2013, Lazić and Pešić 2014), čini se da ovo njeno osnovno obeležje ne isključuje postojanje unutrašnjih podela. Kada govorimo o ekonomskoj eliti u Srbiji, može se očekivati da će socio-demografske linije podele biti manje značajne od druga dva elementa (položaja u

da elita poseduje više resursa, organizacije su joj efikasnije i uticajnije, a takođe je u poziciji da se služi brojnim neformalnim kanalima uticaja. Više o razlikama između organizacija rada i organizacija kapitala, videti u Offe and Wiesenthal 1980.

⁶ Recimo, interesi malih i velikih firmi su različiti, kao i firmi orijentisanih na izvoz, odnosno uvoz, firmi koje su međusobno konkurentne, itd. To, naravno, ne znači da kapitalu nije lakše da osigura pretpostavke svoje reprodukcije, tj. da se ujediní u odnosu na neka ključna pitanja, u poređenju sa, recimo, organizacijama radnika.

⁷ Ovaj položaj meren je preko materijalnog položaja, položaja u okviru direktorskog/menadžerskog ili vlasničkog nivoa, sektora vlasništva firme i njene vlasničke strukture.

okviru elitne strukture i pokretljivosti), jer oni pružaju jači osnov za formiranje interesnih razlika. Pretpostavlja se da možemo govoriti o razlikama između onih koji zauzimaju niže, srednje i više položaje u okviru vladajuće grupe, onih sa višim srednjim i višim materijalnim položajem, onih koji su vezani za državna i privatna preduzeća, onih koji dolaze iz firme gde postoji ili ne postoji strano vlasništvo, te onih koji nisu menjali klasni položaj tokom svoje karijere, kao i u odnosu na očeve, naspram onih koji su imali iskustvo unutargeneracijske i međugeneracijske pokretljivosti.

3. Metodologija istraživanja

Subjektivni činioci delatnog potencijala biće posmatrani na osnovu podataka dobijenih anketnim istraživanjem predstavnika ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju tokom 2012. godine. Ova grupacija je operacionalizovana preko položaja, odnosno trenutnog socio-ekonomskog statusa (radnog mesta ili vlasničkog statusa). Ispitanici su prema direktorskom/menadžerskom, odnosno vlasničkom nivou rangirani na niže, srednje i više položaje,⁸ a uzorak je činilo 163 ispitanika.

Samoidentifikacija grupe merena je preko pitanja u kome je od ispitanika traženo da se svrstaju u određenu klasu (vidi Upitnik u prilogu studije). Ponuđeni odgovori u Upitniku za ekonomsku elitu su bili: viša, viša srednja, srednja, niža srednja i radnička klasa, dok su u Upitniku za opštu populaciju figurirale još dve kategorije – niža klasa i neka druga. Percepcija međugrupnih odnosa operacionalizovana je preko seta pitanja o vrsti interesnih relacija između tri osnovne klase u društvu – više, srednje i niže, sa ponuđenim odgovorima koji pokrivaju spektar od interesne suprotstavljenosti do interesne istovetnosti (interesi su potpuno isti, veoma slični, donekle slični, uglavnom različiti, potpuno različiti). Radi boljeg razumevanja interesne povezanosti, analizirano je i pitanje u kom su se ispitanici opredeljivali za tri grupe sa kojima smatraju da imaju najviše zajedničkih interesa (ponuđene kategorije su bile: naselje, generacija, zanimanje, obrazovanje, klasa, vera, nacija). Na kraju su ukratko analizirani rasprostranjenost i konzistencija dominantnih vrednosti koje su definisane kao ekonomski i politički liberalizam.

Podaci za ekonomski dominantan sloj kapitalističke klase u nastajanju su upoređeni sa podacima koji se odnose na druge slojeve,⁹ kako bi se pored

⁸ Operacionalizacija ove podele razjašnjena je u *Uvodu*.

⁹ Ovi podaci su prikupljeni u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji“ tokom 2012. godine na reprezentativnom uzorku za Srbiju.

apsolutnog proverio i relativan stepen homogenosti dominantne grupacije prema ovim činiocima. Analiziran je isključivo kontingent zaposlenih osoba, koji obuhvata zaposlene ili samozaposlene i poljoprivrednike. Iz analize su isključeni neaktivni i izdržavani članovi domaćinstva (penzioneri, domaćice, studenti i učenici), jer je položajno definisanje klasa zahtevalo da se akcenat stavi na one građane koji na direktan način participiraju u bazičnim društveno-ekonomskim odnosima. Opšta populacija (bez pripadnika vladajućih slojeva) podeljena je na 4 klase: srednju, prelaznu, radničku i poljoprivrednike.¹⁰ Broj ispitanika iz opšte populacije uključenih u analizu iznosi 855.

U svim ranijim istraživanja elite (iz 1989, 1993, 1997. i 2003. godine) merene su dimenzije koje nas ovde interesuju. Međutim, imajući u vidu da u prethodnim godinama nisu korišćena pitanja koja mere samoidentifikaciju i percepciju međugrupnih odnosa na način na koji je to učinjeno u poslednjem istraživanju, nismo u mogućnosti da izvršimo komparativnu analizu subjektivnih faktora delatnog potencijala u vremenskom periodu od 1989. godine do danas. Direktno poređenje je moguće samo na uzorcima iz 2003. i 2012. godine i to na pitanju o samopercepciji.

Poređenje po različitim dimenzijama subjektivnih faktora delatnog potencijala vršeno je pomoću tabela kontingencije i neparametarskih testova (Men-Vitnejev i Kruskal-Valisov test).¹¹

4. Analiza podataka

4.1. Klasna samoidentifikacija

Na početku će se ispitati veza između „objektivne“ klasne pripadnosti ispitanika i njihove klasne samoidentifikacije, kako bi se utvrdilo da li se klase razlikuju u „realnom“ sagledavanju svog strukturnog položaja. Kod one klase čije je shvatanje vlastitog položaja realnije, može se pretpostaviti i jasnija svest o grupnim interesima i veće šanse za njihovu promociju i zaštitu.

Poređenje podataka o klasnoj samoidentifikaciji (Tabela 1) ukazuje na nekoliko bitnih nalaza. Prvo, većina članova različitih klasa se manje-više

¹⁰ Srednju klasu čine stručnjaci i niži rukovodioci sa višom i visokom stručnom spremom. U prelazni sloj se ubrajaju nemanuelni zaposleni (službenici i tehničari), niži rukovodioci i samozaposleni, svi sa srednjom stručnom spremom. Radnički sloj čine VKV, KV, PKV i NKV radnici, poljoprivredni radnici i nemanuelni radnici bez srednje stručne sprede, dok su u poljoprivrednički sloj ubrojani svi poljoprivrednici sa privatnim posedom zemlje, izuzev krupnih zemljoposjednika (Cvejić 2006: 37-38).

¹¹ Zbog neispunjenih pretpostavki za korišćenje T-testova, odnosno neujednačenih i malih distribucija ispitanika po grupama, sprovedeni su neparametarski testovi za poređenje razlika između grupa po pojedinim obeležjima.

svrstava u „ispravne“ kategorije. Kako se na „objektivnoj“ skali krećemo od vladajuće klase ka poljoprivrednicima, gotovo ravnomerno opada svrstavanje na hijerarhijski više položaje. Ovi podaci ukazuju na to da klasna samopercepcija naših ispitanika prati objektivnu hijerarhijsku strukturu društva, što može upućivati na zaključak da je prvi element delatnog potencijala razvijen kod svih društvenih grupa.

Tabela 1. Klasna samopercepcija pripadnika društvenih klasa

	Kojoj društvenoj klasi, po Vašem mišljenju, pripadate?							ukupno
	višoj klasi	višoj srednjoj klasi	srednjoj klasi	nižoj srednjoj klasi	radničkoj klasi	nižoj klasi	nekoj drugoj	
ekonomska elita	6,7%	45,4%	41,1%	4,9%	1,8%	0%	0%	100%
srednja klasa	2,1%	16,1%	53,8%	15,7%	8,5%	3,4%	0,4%	100%
prelazni sloj	0%	3,5%	47,8%	18,4%	25,9%	3,5%	0,9%	100%
radnička klasa	0%	0,3%	34,1%	14,6%	41,1%	9,4%	0,3%	100%
poljoprivrednici	0%	0%	25,2%	11,5%	33,6%	29,8%	0%	100%
ukupno	1,5%	11,6%	41,5%	13,8%	23,3%	7,8%	0,4%	100%

$\chi^2 = 508,860$, sig.=0,000, Kramerov V=0,349

Ovakav zaključak, međutim, ne bi bio ispravan ako bi se uzela u obzir činjenica da veliki broj građana, bez obzira na objektivni položaj, sebe doživljava kao pripadnike nekog od slojeva srednje klase, što je tendencija uočena i u mnogim drugim istraživanjima (Lazic and Pesic 2014: 19). Tako i naši podaci svedoče o potcenjivanju sopstvenog položaja ekonomski dominantne grupacije – tek 6,7% njih je sebe svrstalo u višu, a čak 41,1% u srednju klasu. S druge strane, lako se uočava i značajan procenat pripadnika hijerarhijski nižih društvenih grupa koji sebi pripisuju društveni položaj viši od realnog. Konkretno, 50% pripadnika prelaznog sloja sebe svrstava u višu srednju i srednju klasu, a gotovo isti procenat pripadnika radničke klase identifikuje se sa nekim od slojeva srednje klase.

Da bi se utvrdilo da li je u periodu nakon deblokiranja procesa postsocijalističke transformacije došlo do povećanja stepena samosvesti (klasne samopercepcije) ekonomski dominantne grupacije, u rad su uključeni i podaci iz istraživanja sprovedenog 2003. godine. Iz Tabele 2 može se zaključiti da je u periodu od deset godina došlo do promene u samopercepciji klasne pozicije kod ove grupe, i to u smeru opadanja njene realne procene: opao je broj onih koji su sami sebe svrstali u višu klasu (sa 8,9% na 6,7%) i višu srednju klasu (sa 48,8% na 45,4%), dok je u najvećoj meri porastao broj onih koji sebe vide kao nižu srednju klasu (sa 0,5% na 4,9%). Iako ove razlike jesu statistički značajne, one su jako male i ne moraju direktno da ukazuju

na smanjenje stepena konsolidacije ove grupacije, jer mogu biti posledica razlike u uzorcima (u uzorku iz 2012. godine ima nešto više ispitanika koji zauzimaju niže elitne položaje).¹²

Tabela 2. Poređenje klasne samopercepcije

	Kojoj društvenoj klasi, po Vašem mišljenju, pripadate?					ukupno
	višoj klasi	višoj srednjoj klasi	srednjoj klasi	nižoj srednjoj klasi	radničkoj klasi	
2003.	8,9%	48,8%	41,9%	0,5%	0%	100%
2012.	6,7%	45,4%	41,1%	4,9%	1,8%	100%

$\chi^2=11,646^a$, sig.=0,02, Kramerov V=0,179

Na kraju su ispitane i razlike u okviru samog ekonomski dominantnog društvenog sloja (Tabela 3). Poređenja aritmetičkih sredina rangova pokazala su da statistički značajne razlike postoje između grupa različitog materijalnog položaja ($Z=-2,166$, sig.=0,030, $r=0,169$), direktorskog/menadžerskog ili vlasničkog nivoa ($Z=-3,528$, sig.=0,000, $r=0,276$), sektora vlasništva ($Z=-2,654$, sig.=0,008, $r=0,207$), vlasničke strukture ($Z=-2,007$, sig.=0,045, $r=0,157$), te između grupa koje su na elitni položaj došle u različito vreme (sig.=0,024). Ovi podaci jasno ukazuju da u okviru ovog sloja vladajuće klase postoji blaga podela na dve grupacije. Prvu grupu čine ispitanici koji su sebe češće pozicionirali na više klasne položaje: oni višeg materijalnog statusa, koji zauzimaju i više elitne položaje, koji upravljaju firmama u privatnom sektoru, sa mešovitom i stranom vlasničkom strukturom, te ispitanici koji su na elitne položaje došli između 1992. i 2000. godine. S druge strane, jasno se izdvajaju ispitanici nižeg materijalnog i direktorskog/menadžerskog ili vlasničkog položaja, koji dolaze iz domaćih firmi sa državnim i mešovitim vlasništvom, koji su prvi put na elitni položaj došli posle 2000. godine. Uočene linije podele mogu predstavljati osnovu za razvoj podgrupa koje prate različite interese (recimo, interesi domaćeg naspram stranog, ili javnog naspram privatnog vlasništva), što ne mora isključiti njihovo jedinstveno delanje prema ostalim društvenim grupama.

¹² Komparacija sa ranijim godinama nije moguća, kako zbog izostanka ovog pitanja, tako i zbog odgovora koji su definisani na drugačiji način. Ovde se samo ilustrativno mogu izneti podaci iz istraživanja sprovedenog 1997. godine. Naime, tada je distribucija na skali klasne samopercepcije ekonomske elite izgledala ovako: u višu klasu se svrstalo 34,4% ispitanika, u srednju 64%, a u nižu 1,6%. Kako su odgovori znatno drugačiji od onih koji su ponuđeni u kasnijim istraživanjima, direktno donošenje zaključaka ne bi bilo ispravno.

Tabela 3. Poređenja u okviru elite

Varijabla		Aritmetičke sredine rangova				Aritmetičke sredine	
		Samo-percepcija viši rang označava nižu klasu	Viša i srednja viši rang označava različite interese	Viša i niža viši rang označava različite interese	Srednja i niža viši rang označava različite interese	Ekonomski liberalizam viši rang označava podršku liberalnim vrednostima	Politički liberalizam viši rang označava podršku liberalnim vrednostima
Pol	muški	78,95	77,66	74,21	88,30	82,37	69,00
	ženski	95,52	82,34	82,43	79,46	79,45	82,35
Starost	od 30 do 39	83,17	78,79	76,19	74,92	79,83	77,55
	od 40 do 49	84,23	81,84	82,81	83,28	86,05	80,06
	od 50 do 59	79,77	85,88	81,23	82,65	82,38	84,77
	preko 60	74,85	74,31	87,92	84,92	44,00*	71,54
Naselje	ostalo	86,51	89,25	82,06	84,98	77,19	57,64***
	Beograd	78,07	76,23	78,48	77,32	78,98	87,22***
Školska sprema	srednja škola	95,50	55,67	76,00	52,44*	102,81	47,67*
	fakultet	81,21	83,02	81,30	82,69*	78,79	81,94*
Materijalni položaj	viši srednji	110,65*	87,90	81,40	80,55	57,72	73,20
	viši	80,13*	81,08	80,97	81,03	81,34	80,46
Direktorski/ menadžerski ili vlasnički nivo	niži	90,99***	84,44	80,29	79,53	80,91	76,98
	srednji i viši	66,16***	76,36	82,27	83,61	78,41	85,41
Sektor vlasništva	državno i mešovito	96,53**	79,18	80,86	74,81	57,49***	81,78
	privatno	76,46**	82,36	81,05	83,33	88,61***	79,34
Vlasnička struktura	domaće	87,60*	83,62	83,02	78,30	73,80*	73,52*
	mešovito i strano	73,77*	78,42	78,02	84,99	88,97*	89,63*
Prvi ispitanikov posao	elitni	64,17	74,39	83,27	45,94**	66,78	82,78
	neelitni	83,04	81,92	80,87	83,08**	80,79	79,83
Zanimanje oca	elitni	83,65	75,08	77,67	75,42	84,50	88,34
	neelitni	81,43	83,75	82,18	82,79	78,38	77,10
Period uspona u elitu	do 1991.	74,00	81,20	75,08	64,87	63,55	97,12
	1992-2000.	67,88*	79,07	79,36	86,52	87,77	79,17
	2001-2013.	88,33*	80,99	81,25	80,07	78,53	75,75

*sig.=0,05, **sig.=0,01, ***sig.=0,000

Dosadašnja analiza, dakle, pokazuje široko rasprostranjenu sliku o hijerarhizovanom društvu, među pripadnicima svih slojeva i potencijalnu podelu u okviru ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase. Međutim, često netačno interpretiranje sopstvenog položaja od strane pripadnika prelaznog sloja i radničke klase upućuje na slabije razvijenu samoidentifikaciju

kod ovih grupacija. Da li ovo važi i za ostale subjektivne činioce delatnog potencijala, najpre je provereno na sledećem setu pitanja koja su merila percepciju međugrupnih odnosa, odnosno shvatanje o prirodi interesnih relacija između tri osnovne društvene klase.

4.2. Percepcija međugrupnih interesa

Već je pokazano da pripadnici svih klasa vide socijalne odnose kao vertikalno diferencirane. Međutim, u društvenoj strukturi odnosi između slojeva ili klasa mogu poprimiti različit karakter, od komplementarnih, preko konkurentskih, do suprotstavljenih. Realistična interpretacija karaktera tih odnosa predstavlja važan resurs u borbi za grupne interese (Lazić and Pešić 2014: 20), a ujedno i bitan element delatnog potencijala. Stoga je u narednom delu rada posmatrano kako pripadnici različitih klasa vide ekonomsko-političke interesne razlike između više, srednje i niže klase (podaci su prikazani u Tabelama 4, 5 i 6).

Najusklađenija slika je dobijena na pitanju koje meri odnose vrha i dna društvene lestvice (Tabela 4). Velika većina ispitanika svih klasa je na pitanje kako vide interese više i niže klase, odgovorila da su oni potpuno različiti.¹³ Na osnovu ove distribucije moglo bi se zaključiti da konfliktna slika društva preovlađuje među klasama, te da je ovaj element delatnog potencijala ravnomerno razvijen.

Tabela 4. Ekonomsko-politički interesi više i niže klase

	Ekonomsko-politički interesi više i niže klase u našem društvu su					ukupno
	potpuno isti	veoma slični	donekle slični	uglavnom različiti	potpuno različiti	
ekonomska elita	0%	3,1%	15,5%	42,2%	39,1%	100%
srednja klasa	2,2%	1,7%	12,1%	28,0%	56,0%	100%
prelazni sloj	1,8%	5,7%	10,1%	24,2%	58,1%	100%
radnička klasa	2,8%	1,7%	9,4%	24,5%	61,5%	100%
poljoprivrednici	0,8%	0,8%	9,2%	24,6%	64,6%	100%
ukupno	1,7%	2,7%	11,1%	28,0%	56,5%	100%

$\chi^2=47,427$, sig.=0,000, Kramerov V=0,107

¹³ Ovdje je jedini izuzetak ekonomski dominantan sloj vladajuće grupacije, čiji pripadnici, u skladu sa interesom grupe da se ideološki umanjí stepen društvenih nejednakosti, najčešće procenjuju kako su interesi dve grupacije „uglavnom različiti“.

Međutim, podaci iz druge dve tabele navode na drugačije zaključke. Pre svega, oko 57% pripadnika srednje i 50% onih iz radničke klase interese više i srednje klase ne vide kao različite (Tabela 5). Kod pripadnika ovih klasa, gotovo neizmenjena distribucija se javlja i kod pitanja o proceni interesa srednje i niže klase – 59% ispitanika srednje i 53% onih iz radničke klase ove interese ne vide kao različite (Tabela 6). Kada se ukrste ova dva pitanja, podaci pokazuju da čak 41% pripadnika srednje i 33% njih iz radničke klase istovremeno ne prave razliku između interesa više i srednje, odnosno srednje i niže klase (što ujedno predstavlja i daleko najzastupljenije odgovore u tabelama). Dakle, 4 od 10 pripadnika srednje, i svaki treći pripadnik radničke klase, srednju klasu ne diferencira kao zasebnu društvenu grupu.

Kod prelaznog sloja razlika je nešto uočljivija: 45% njih interese više i srednje klase ne vide kao različite, dok 53% ne vide razlike u interesima srednje i niže klase. Međutim, ako se na ovo doda prethodno iznet nalaz o tome da čak 70% predstavnika ovog sloja sebe svrstava u srednju klasu, može se doneti zaključak o nedovoljno jasno prepoznatim interesima sopstvene grupe.

Pojedinačno posmatrano, klasa poljoprivrednika je ta koja društvenu strukturu vidi kao potencijalno konfliktnu. S druge strane, u skladu sa sopstvenim položajem, pripadnici ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju društvo vide kao strukturu koja je najmanje potencijalno konfliktna. Imajući u vidu dominantni položaj ove grupacije, u njenom je interesu da društvenu strukturu predstavlja kao nekonfliktnu, kao i da takvu sliku usvoje i ostale društvene klase, jer se na taj način smanjuju mogućnosti međuklasnih sukoba.

Tabela 5. Ekonomsko-politički interesi više i srednje klase

	Ekonomsko-politički interesi više i srednje klase u našem društvu su					ukupno
	potpuno isti	veoma slični	donekle slični	uglavnom različiti	potpuno različiti	
ekonomska elita	1,9%	22,2%	45,1%	25,3%	5,6%	100%
srednja klasa	4,3%	18,5%	34,3%	26,2%	16,7%	100%
prelazni sloj	4,4%	17,1%	23,7%	32,9%	21,9%	100%
radnička klasa	3,9%	9,5%	37,0%	28,2%	21,5%	100%
poljoprivrednici	8,5%	11,5%	21,5%	25,4%	33,1%	100%
ukupno	4,3%	15,4%	32,8%	28,0%	19,5%	100%

$\chi^2=75,446$, sig.=0,000, Kramerov V=0,270

Tabela 6. Ekonomsko-politički interesi srednje i niže klase

	Ekonomsko-politički interesi srednje i niže klase u našem društvu su					ukupno
	potpuno isti	veoma slični	donekle slični	uglavnom različiti	potpuno različiti	
ekonomska elita	0,6%	16,8%	55,9%	21,7%	5,0%	100%
srednja klasa	3,0%	9,4%	46,8%	27,9%	12,9%	100%
prelazni sloj	4,0%	12,4%	36,7%	30,5%	16,4%	100%
radnička klasa	3,5%	6,7%	42,5%	29,5%	17,9%	100%
poljoprivrednici	0,8%	7,8%	37,2%	22,5%	31,8%	100%
ukupno	2,7%	10,3%	43,6%	27,3%	16,2%	100%

$\chi^2 = 66,917$, sig.=0,000, Kramerov V=0,127

U pogledu percepcije međugrupnih odnosa, unutar ekonomske elite ustanovljene su samo dve razlike, i to kod interpretacije odnosa između srednje i niže klase. Naime, oni ispitanici čiji prvi posao nije bio elitni, odnosno oni koji su tokom svoje karijere imali iskustvo unutargeneracijske pokretljivosti, skloniji su verovanju da su ovi interesi različiti ($Z=2,579$, sig.=0,01, $r=0,202$). Takođe, ispitanici koji imaju završen fakultet ili postdiplomski stepen vide više razlika između interesa srednje i niže klase u odnosu na one koji imaju srednju školu ($Z=2,101$, sig.=0,036, $r=0,164$).

Kao dodatni pokazatelj, analizirano je i pitanje u kome ispitanici biraju tri grupe sa kojima smatraju da imaju najviše zajedničkih interesa (Tabela 7). Izuzimajući generaciju, kao grupu koju su pripadnici svih klasa često birali, postoje jasne linije diferencijacije između ekonomske elite i srednje klase s jedne strane, te pripadnika grupa na nižim položajima s druge. Ekonomski dominantan sloj vladajuće klase najviše zajedničkih interesa deli sa ljudima istog zanimanja (čak 77% ispitanika je ovaj odgovor rangiralo kao jednu od tri najbližije veze), kao i sa ljudima istog obrazovnog nivoa (preko 50% ispitanika). I kod predstavnika srednje klase raspored je isti, s tim da ih ispitanici iz srednje klase biraju u nešto manjem procentu. Moglo bi se reći da ekonomski dominantna grupa i srednja klasa osećaju jaku identifikaciju sa onim grupama koje su (od svih ponuđenih odgovora) najviše vezane za strukturni položaj. Kod prelazne i radničke klase bitnu ulogu igraju zanimanje, ali i naselje, odnosno zavičaj, sukcesivno. Dakle, ovde već možemo govoriti o padu identifikacije sa grupama koje su vezane za položaj u društvenoj strukturi i porastu teritorijalne identifikacije. Na kraju, kod poljoprivrednika, najbitniju ulogu igraju zavičaj i naselje, što ukazuje na relativisanje značaja kojeg predstavnici ove klase pridaju identifikaciji vezanoj za strukturnu poziciju.

Tabela 7. Rangiranje interesa

	Sa pripadnicima koje od sledećih grupa Vas veže najviše zajedničkih interesa?								
	zavičaj	zanimanje	nacija	naselje	klasa	vera	obrazovanje	generacija	ukupno
ekonomska elita	26,5%	77,2%	12,3%	23,5%	25,3%	5,6%	54,9%	63,6%	288,9%
srednja klasa	34,8%	62,4%	14,6%	38,3%	16,6%	12,4%	48,1%	61,5%	288,7%
prelazni sloj	35,5%	65,9%	13,8%	54,3%	20,2%	7,8%	24,8%	60,9%	283,2%
radnička klasa	50,8%	60,0%	19,8%	50,7%	19,1%	12,2%	17,9%	60,6%	291,1%
poljoprivrednici	72,3%	52,4%	18,9%	60,2%	9,7%	17,5%	5,0%	50,4%	286,4%

Ukoliko sumiramo sve nalaze, možemo reći da ni kod jedne društvene klase, uključujući i ekonomski dominantan sloj kapitalističke klase u nastajanju, nije razvijena „realna“ slika međuklasnih odnosa, gde bi se tri osnovne klase videle kao jasno razgraničene. Iako je među svim grupama (osim ekonomske elite) najzastupljenije ono shvatanje koje interese vrha i dna društvene hijerarhije vidi kao međusobno potpuno različite, što bi moglo navesti na zaključak o rasprostranjenosti konfliktne vizije društva, ambivalentan odnos prema interesima srednje klase umnogome zamađuje takvu sliku. Ako se ovome doda i već pomenuta česta „pogrešna“ identifikacija prelaznog sloja i radničke klase sa srednjom, možemo zaključiti da je ovaj element delatnog potencijala slabo razvijen kod opšte populacije. Dakle, iako ni ekonomski dominantan sloj kapitalističke klase u nastajanju ne odlikuje „realno“ sagledavanje međugrupnih odnosa, ovakvo stanje kod ostalih klasa nesumnjivo ide u njegovu korist, odnosno pogoduje reprodukciji, a ne potencijalnoj promeni, vladajućeg kapitalističkog sistema društvenih odnosa.

4.3. Vrednosti

Jedan od preduslova za stabilno funkcionisanje institucija kroz koje se reprodukuje vladajući sistem društvenih odnosa jeste uspešno nametanje uslova sopstvene reprodukcije kao društveno poželjnih i ideološke interpretacije društvene realnosti vladajuće klase drugim društvenim grupama. Na taj način usvojeni vrednosni sistem predstavlja osnov lojalnosti datom ekonomskom i političkom sistemu (Inglehart 1997: 52, preuzeto iz Lazic and Cvejic 2007: 55). Navedeno shvatanje vodi do zaključka da, što su dominantne vrednosti (one koje proizlaze iz vladajućeg sistema društvenih odnosa) šire rasprostranjene u nekom društvu, bolje su zaštićeni vladajući društveni odnosi. Ovo posledično jača delatni potencijal više klase i to na račun drugih društvenih grupa (Lazic and Pesic 2014: 22). U ovom prilogu su analizirani politički i ekonomski liberalizam kao dominantne vrednosti kapitalističkog tipa proizvodnje društvenog života i na njemu zasnovanog institucionalno-normativnog poretka (Lazić

2011: 241).¹⁴ Nalazi o rasprostranjenosti ovih vrednosti među pripadnicima osnovnih društvenih grupa, u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji (2012. godine), izraženi kao aritmetičke sredine, standardne devijacije i koeficijenti varijacije, dati su u Tabelama 8 i 9.

S obzirom na to da se skala ekonomskog liberalizma kreće u intervalu između 3 i 15, podaci pokazuju relativno nisko prihvatanje liberalnih vrednosti (jedino je ekonomski dominantan sloj vladajuće klase premašio središnju tačku skale).¹⁵ Ovako niske vrednosti su delom i očekivane, stoga što se podrška neoliberalnoj ideologiji mogla smanjiti kao posledica turbulencija izazvanih aktuelnom ekonomskom krizom. Podaci pokazuju da viši položaji unutar klasne hijerarhije idu paralelno sa širim prihvatanjem dominantnih vrednosti i s manjim varijacijama unutar grupe. Iako na prvi pogled deluje da manjinsko prihvatanje ekonomskog liberalizma kod nižih klasa pruža mogućnosti za mobilizaciju na temeljima nekog alternativnog vrednosnog sistema, zasada su mali izgledi za takav scenario, budući da među pripadnicima ovih klasa možemo uočiti svojevrsnu vrednosnu konfuziju koja podrazumeva mešavinu kolektivizma i liberalizma.

Tabela 8. Ekonomski liberalizam

	Ekonomski liberalizam		
	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Koeficijent varijacije
ekonomska elita	9,72	2,663	27,40%
srednja klasa	8,55	2,673	31,26%
prelazni sloj	8,79	2,783	31,66%
radnička klasa	7,9	2,664	33,72%
poljoprivrednici	7,91	2,983	37,71%
ukupno	8,53	2,793	32,74%

Na osnovu analize razlika unutar ekonomske frakcije kapitalističke klase u nastajanju, ustanovljeno je da se te razlike javljaju samo u vezi sa tri obeležja: sektorom vlasništva ($Z=-3,839$, sig.=0,000, $r=0,301$), vlasničkom strukturom ($Z=-2,056$, sig.=0,04, $r=0,161$) i starošću (sig.=0,026). Podaci, naime, pokazuju da su pripadnici ispitivane grupacije koji rade u privatnom

¹⁴ Više o analizi ovih vrednosnih orijentacija, uključujući njihovu operacionalizaciju, vidi u prilogu Jelene Pešić u ovoj studiji.

¹⁵ Skalu ekonomskog liberalizma čine pitanja: „Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada“, „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“, „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“. Step (ne)slaganja je meren petostepenom Likertovom skalom.

sektoru, sa mešovitim i stranim vlasništvom, kao i ispitanici mlađi od 60 godina, skloniji podržavanju liberalnih ekonomskih vrednosti. Dobijene razlike se mogu objasniti različitim interesima koje sa sobom nose položaji u državnim ili domaćim firmama, naspram privatnih ili stranih kompanija. Jasno je da državno uplitanje u ekonomiju (kako u regulatornom, tako i u kadrovskom smislu) više odgovara grupnim i ličnim interesima rukovodećih kadrova u državnim, a često i domaćim preduzećima.

U Tabeli 9 dati su podaci za politički liberalizam (raspon skale se kreće od 7 do 30, a srednja tačka na skali je 18,5).¹⁶ Kao i kod prethodno analiziranog seta vrednosti, i ovde su uočene razlike u stepenu prihvatanja ove vrednosne orijentacije i varijacijama unutar grupa: što je klasa viša na hijerarhijskoj društvenoj lestvici, to je prihvatanje liberalnih političkih vrednosti među njenim članovima rasprostranjenije i manje varira. Pored ekonomski dominantne grupacije, i u okviru srednje klase politički liberalizam je široko prihvaćen (to su jedine dve klase čiji su rezultati premašili središnju tačku na skali). Ostale grupe pokazuju manje slaganje sa liberalnim stavovima. Iako bi u prvi mah delovalo da ovakav rezultat doprinosi jačanju delatnog potencijala grupa koje su niže na društvenoj hijerarhiji, dati zaključak bi bio pogrešan. Slabije prihvatanje političkog liberalizma praćeno je rasprostranjenim tradicionalističkim, autoritarnim i nacionalističkim vrednostima,¹⁷ a ove vrednosti su se pokazale pogodnim za održavanje dominacije vladajuće klase, između ostalog i tako što održavaju nedovoljno razvijenu participativnu političku kulturu.

Tabela 9. Politički liberalizam

	Politički liberalizam		
	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Koeficijent varijacije
ekonomska elita	21,82	3,654	16,74%
srednja klasa	18,92	3,981	21,04%
prelazni sloj	17,34	3,681	21,23%
radnička klasa	16,84	3,675	21,82%
poljoprivrednici	14,95	3,391	22,68%
ukupno	18,18	4,234	23,29%

¹⁶ Skala političkog liberalizma je sačinjena od sledećih tvrdnji: „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“, „Dve gu glavne vrste ljudi na svetu, jaki i slabi“, „Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima“, „Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva“, „Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast“, „Medije koji ne vode računa o nacionalnim interesima bi trebalo zabraniti“. I ova pitanja su merena petostepenom Likertovom skalom.

¹⁷ Videti više o tome u tekstu Irene Petrović u ovoj studiji.

Analiza pojedinačnih razlika unutar dominantne grupacije pokazuje da odnos prema političkom liberalizmu varira pre svega s obzirom na naselje u kojem ispitanici žive ($Z=-3,744$, $\text{sig.}=0,000$, $r=0,293$), na njihovu školsku spremu ($Z=-2,178$, $\text{sig.}=0,029$, $r=0,171$) i vlasničku strukturu ($Z=-2,172$, $\text{sig.}=0,03$, $r=0,170$). Stanovnici Beograda, te predstavnici elite koji imaju završen fakultet, kao i funkcije ili vlasničke udele u firmama sa mešovitim i stranim vlasništvom, češće prihvataju liberalne političke vrednosti. Dakle, kada je politički liberalizam u pitanju, linije podele više imaju veze sa strukturnim, nego sa socio-demografskim obeležjima.

Ako sumiramo sve analize vezane za vrednosne orijentacije, možemo zaključiti da hegemonne vrednosti nisu široko rasprostranjene ni kod jedne društvene grupe, iako su najzastupljenije kod predstavnika ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju, koja je ujedno i vrednosno najkonzistentnija. Bez obzira na date nalaze, nema osnova da se govori o jačanju delatnog potencijala drugih društvenih grupa, jer kod njihovih pripadnika postoji izrazita vrednosna konfuzija, što povratno utiče na učvršćivanje dominantnih društvenih odnosa. S druge strane, podaci za ekonomski i politički liberalizam pokazuju da strukturni položaj utiče na interese koje zastupaju ispitanici iz dominantne grupacije, što u budućnosti može predstavljati osnovu za diferenciranje unutar ove grupe.

5. Zaključak

Cilj ovog rada bio je da se analiziraju samoidentifikacija, percepcija međusobnih odnosa i vrednosne orijentacije ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju u Srbiji danas, kako bi se dala ocena o subjektivnim činiocima delatnog potencijala ove društvene grupe. Želele smo da utvrdimo da li su kod ispitivane grupacije ovi elementi razvijeniji nego kod drugih društvenih klasa, kao i da proverimo da li se može govoriti o, barem potencijalnim, podelama unutar ekonomski dominantne grupe.

Celokupna analiza subjektivnih činilaca delatnog potencijala sugerise nekoliko zaključaka. Pre svega, videli smo da identifikacija sa višim klasama skoro ravnomerno opada kako se spuštamo niz društvenu hijerarhiju, što upućuje na to da klasna samopercepcija naših ispitanika prati objektivnu hijerarhijsku strukturu društva. Takođe, analiza percepcije međugrupnih odnosa pokazuje da građani Srbije imaju u celini veoma rasprostranjenu sliku o polarizovanom društvu: većina pripadnika svih klasa (osim vladajuće) vidi interese vrha i dna društvene lestvice kao potpuno različite.

Međutim, i pored toga se ne može reći da su subjektivni činioci delatnog potencijala jasno razvijeni među društvenim klasama u Srbiji. Veliki procenat pripadnika svih društvenih klasa sebe svrstava u neki od slojeva srednje klase, što nije u skladu sa njihovim stvarnim društvenim položajem. Zatim, ni kod jedne društvene klase (uključujući i ekonomski dominantnu grupaciju) nije razvijena „realna“ slika međuklasnih odnosa, gde bi se tri osnovne klase videle kao jasno razgraničene. Ekonomski i politički liberalizam kao dominantne vrednosti kapitalističkog sistema društvenih odnosa nisu široko rasprostranjene, već vrednosne orijentacije najčešće predstavljaju mešavinu različitih, ponekad i međusobno neusklađenih stavova.

Ukoliko na osnovu dobijenih rezultata želimo da izvučemo zaključke o stepenu konsolidacije ekonomski dominantnog sloja kapitalističke klase u nastajanju u Srbiji, moramo ukazati na dve stvari. Najpre, u apsolutnom smislu ne možemo reći da postoji razvijena klasna samosvest i odgovarajuće razumevanje međugrupnih odnosa u okviru ove grupacije. Ovaj nedostatak se, međutim, „nadoknađuje“ još slabije razvijenim subjektivnim činiocima delatnog potencijala kod ostalih društvenih klasa, što nesumnjivo ide u korist dominantne grupe u kapitalističkom sistemu društvenih odnosa. Ako se ima u vidu da vladajuća (neoliberalna) ideologija, koja se temelji na individualizmu, upravo teži da relativizuje klasnu identifikaciju, a time i shvatanje strukturno uslovljenih međuklasnih razlika, čini se da će ova relativna prednost dodatno jačati.

Za kraj bi još trebalo napomenuti da, iako se pokazalo da je ekonomski dominantan sloj kapitalističke klase u nastajanju homogeniji u odnosu na ostale klase kada su subjektivni činioci delatnog potencijala u pitanju, to ne isključuje i postojanje unutrašnjih razlika. Analize pojedinačnih činilaca su pokazale da su, u tom smislu, veći uticaj ispoljili elementi strukturnog položaja nego socio-demografski, odnosno unutar i međugeneracijska pokretljivost. Uočene linije podele mogu predstavljati osnovu za razvoj podgrupa koje imaju različite interese, ali to ne mora isključiti njihovo jedinstveno delanje prema ostalim društvenim grupama.

Literatura:

- Adam, F. and M. Tomšič. 2002. Elites, Democracy and Development in Post-socialist Transition. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, Vol. 31, No. 1.
- Babović, M. 2005. Socijalne mreže – povezivanje društvenih aktera u sferi ekonomskih aktivnosti. *Sociologija*, Vol. XLVII, br. 4.

- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Lazic, M. and J. Pesic. 2014. Some elements of action potential of social groups in Serbia (unpublished manuscript).
- Lazic, M. and S. Cvejic. 2007. Class and Values in Post-Socialist Transformation in Serbia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Lazić, M. 1996. Delatni potencijal društvenih grupa. *Sociologija*, Vol. XXXVIII, br. 2.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Machonin, P., M. Tuček and M. Nekola. 2006. The Czech Economic Elite after Fifteen Years of Post-socialist Transformation. *Czech Sociological Review*, Vol. 42, No. 3.
- Offe, C. and H. Wiesensthal. 1980. Two logics of collective action: theoretical notes on social class and organizational form. *Political Power and Social Theory*, Vol. 1.
- Pešić, J. 2012. Rekonstrukcija pristupa Mladena Lazića društvenom strukturisanju. *Sociološki pregled*, Vol. XLVI, No. 2.
- Vuletić, V. i D. Stanojević. 2013. Socijalne mreže – mreža školskih drugara. *Kultura*, br. 1.

Jelena Pešić

PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA EKONOMSKE ELITE – EKONOMSKI I POLITIČKI LIBERALIZAM

Osnovni cilj rada je da se ispita dinamika promena vrednosnih orijentacija političkog i ekonomskog liberalizma pripadnika ekonomske elite Srbije u periodu postsocijalističke transformacije. Drugi cilj je da se utvrde specifični činioci koji određuju potencijalne linije diferenciranja analizirane grupacije u pogledu stepena pristajanja uz date vrednosti u periodu krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije. Teorijsko-hipotetički okvir analize izveden je iz teorije vrednosno-normativne disonance, dok je metodološki plan pretpostavljao poređenje empirijskih podataka dobijenih u tri vremenske tačke – pred slom socijalističkog sistema (1989), u periodu učvršćivanja kapitalističkih odnosa (2003) i u momentu kada neoliberalni oblik kapitalističke regulacije doživljava krizu na globalnom i lokalnom nivou (2012). Komparativni okvir analize pretpostavljao je značajna ograničenja koja su vodila redukciji raspoloživih dimenzija proučavanih vrednosnih orijentacija i korišćenje relativno jednostavnih metoda deskriptivne analize. Ispitivanje činilaca političkog i ekonomskog liberalizma u 2012. godini omogućilo je korišćenje nešto pouzdanijih indikatora i sofisticiranijih tehnika statističke obrade podataka.

1. Uvod

Iako ocena koju su svojevremeno izneli Kullberg, Higley i Pakulski – da se dinamika i putevi političkih promena postkomunističkih zemalja mogu gotovo u potpunosti objasniti strukturom i delanjem njihovih elita (Kullberg et al. 1998: 107) – danas deluje preterano, nije teško zaključiti zbog čega je akademsko proučavanje elita dobilo novi zamah upravo u kontekstu sloma socijalističkog sistema i postsocijalističke transformacije (Lane 2011). Još ranije je pokazano (Lazić 1994, Sekelj 1990) da je slom socijalističkog sistema u Jugoslaviji u velikoj meri bio oblikovan tenzijama i sukobima između suparničkih delova socijalističke nomenklature (o čijim uzrocima je takođe bilo reči u pomenutim studijama), grupacije koja se u datim istorijskim oklonostima pokazala kao jedini kolektivni akter koji je, uz podršku širih društvenih slojeva i koristeći nacionalističke ideologije (vidi Malešević

2004), bio u poziciji da aktivno učestvuje u razgradnji starog sistema i procesima izgradnje novih društvenih odnosa, sada na tržišno-demokratskim osnovama. Specifičan karakter ovih promena koji se vezuje za Srbiju, a koji je rezultirao jednom od najsporijih postsocijalističkih transformacija u Evropi, nije doneo radikalnu promenu u sastavu onih koji su zauzimali elitne položaje (cirkulaciju elita), već je, upravo suprotno, doveo do njene „adaptive rekonstrukcije“ (Lazić 2000), tokom koje, kako je to ranije Marks primetio, dolazi do saveza između društvenih slojeva u usponu (u ovom slučaju preduzetničke elite) sa članovima već ustanovljene (političke) elite (Botomor 2008: 68), koja je uspešno konvertovala ranije akumulisane organizacijske resurse u ekonomsku i političku dominaciju prilagođenu novom tipu društvenog poretka (Lazić 2000).

Pa ipak, ovaj relativni kontinuitet koji je karakterisao sastav vladajuće elite, naročito tokom prve dekade transformacije, nije nužno značio i odsustvo transformacije sistema, kao ni same elite (Lane 2011). Naime, da bi do strukturnih promena došlo, bilo je neophodno da promenama podlegnu i oni koji su najaktivnije usmeravali date procese, a svakako jedan od značajnih aspekata te promene jeste onaj koji se odnosi na način na koji se interpretira društvena realnost, u formi ideoloških predstava i vrednosnih orijentacija. Ova pretpostavljena promena vrednosno-ideoloških uverenja pripadnika elite počiva na hipotezi o njihovoj interesnoj zasnovanosti, gde promena interesa date grupacije (određenih novom strukturnom pozicijom, novim tipovima resursa, promenjenim normativno-institucionalnim okvirima, ali i drugačijom vrstom spoljašnjeg okruženja kojem se trebalo prilagoditi) nužno za sobom povlači i promenu u bazičnim predstavama na kojima počiva interpretacija društvene realnosti i njenih pozitivnih (poželjnih) aspekata. U tom smislu, praćenje promena vrednosnih orijentacija pripadnika (ekonomske) elite nameće se kao jedno od ključnih polja naučne analize, koje treba da doprinese pronalaženju jasnijih uvida u karakter i perspektive transformacije kroz koju je društvo Srbije prolazilo proteklih decenija, te da pomogne u donošenju zaključka o klasnom strukturisanju i homogenizaciji vladajuće grupacije.

2. Teorijsko-hipotetički okvir

U nastojanju da ispitamo promene u vrednosnim orijentacijama pripadnika ekonomske elite Srbije u (relativno široko shvaćenom) periodu postsocijalističke transformacije, oslonićemo se na nekoliko teorijsko-analitičkih pretpostavki. Najpre, pri definiciji ekonomske elite polazi se od

stanovišta da se radi o društvenoj grupi koja kontroliše ekonomske resurse neophodne za reprodukciju osnovnih pretpostavki na kojima počiva dati ili potencijalni način proizvodnje društvenog života, te koja ima aktivnu ulogu u reprodukciji tih pretpostavki (vidi Lazić 2000: 26). Ipak, treba naglasiti da je posedovanje ekonomskih resursa ovde izdvojeno samo u analitičke svrhe, jer se radi o primarnom resursu na osnovu kojeg vladajuća grupacija obezbeđuje održavanje sopstvene pozicije u dominantnom sistemu reprodukcije, kao i reprodukciju samog sistema, iako ona može posedovati i koristiti i druge resurse (političke, društvene i kulturne). Iz ovoga sledi da je analitička odvojenost ekonomske elite od ostalih (pre svega, političke) samo uslovna, jer upustimo li se, makar površno (u tekstu ovog obima, drugačije ne bi bilo ni moguće) u analizu na istorijsko-pojavnoj ravni, otkrivamo snažnu povezanost dve grupacije: u okviru socijalističkog, komandno-planskog sistema, radi se o grupama koje čine amalgamirane podskupove u okviru kolektivno-vlasničke klase (iako je u periodima krize dolazilo do diferenciranja dve grupe, oličenog kroz sukob tehnokratsko-menadžerskih struktura i politokratije (vidi Lazić 1987, 2011, Sekelj 1990), dok u okviru kapitalističkog poretka, kako je to mnogo puta empirijski dokazano na primeru američkog društva (Mils 1999, Domhoff 1970, Freitag 1975, Mintz 1975), postoji jasna interesna povezanost i položajna isprepletenost dve grupacije koje ih čine delom vladajuće klase, a koje su na takvim strukturalnim pozicijama moći da poseduju organizacione i ideološke mogućnosti da delaju u pravcu ostvarenja zajedničkih ciljeva koji nadilaze individualne ili partikularne užegrupne interese (Domhoff 1975). Konačno, empirijska povezanost dve grupe je pokazana i na transsistemskom nivou: značajan deo pripadnika ekonomske elite u Srbiji 2003. godine pripadao je nekadašnjoj socijalističkoj nomenklaturi (Lazić 2011: 173; pritom, sličan proces reprodukcije elita karakterisao je i druge postsocijalističke zemlje – vidi Lane 2011, Higley and Lengyel 2000: 10, Szelenyi and Szelenyi 1995), čiji su pripadnici, pomoću konverzije političkih i društvenih resursa u ekonomske, uspeali da zadrže pozicije moći u okviru tranzicionog i perioda stabilizacije kapitalističkih odnosa. Dakle, da rezimiramo, izdvajanje pripadnika ekonomske elite iz šireg korpusa vladajuće klase ovde je učinjeno iz analitičkih razloga, koji se ogledaju u postojanju određenog stepena autonomije ekonomskog podsistema (pre svega, u okviru kapitalističkog sistema društvenih odnosa), specifične determinacije ekonomskih resursa (kapitala) i grupacije koja ih kontroliše. S obzirom na ovu vrstu relativne autonomije ekonomskog podsistema i na interesnu specifičnost grupacije koja se formira kao vladajuća na osnovu posedovanja kapitala, treba pretpostaviti da će i oblici društvene akcije

(usmereni na očuvanje sopstvene pozicije) i načini interpretacije društvene realnosti (oličeni u okviru ideološko-vrednosnog sistema) takođe iskazivati specifičan karakter u odnosu na druge društvene grupe.

Stabilna reprodukcija vladajućeg sistema društvenih odnosa zavisi, između ostalog, i od toga koliko je vladajuća grupacija u stanju da nametne sopstvenu ideološku interpretaciju društvene realnosti kao hegemonu i na taj način obezbedi legitimnost sistema. Odnos normativnog-institucionalnog sistema (kojim se reguliše način funkcionisanja poretka) i dominantnog sistema vrednosti (koji određuje poželjne oblike individualnog ili kolektivnog delanja), koji je naročito značajan u situacijama velikih društvenih promena, objašnjen je pomoću teorije vrednosno-normativne disonance (Lazić and Cvejic 2007, Lazić 2011, Lazić i Pešić 2013), koja određuje uslove njihove nesaglašenosti. Iako ovde neće biti mesta za detaljniji prikaz ove teorije, ipak je neophodno istaći najvažnije pretpostavke na kojima se temelji. Polazna tačka teorije je opšti stav da su vrednosti dvostruko utemeljene: u aktuelnom sistemu društvene reprodukcije i njegovom normativno-institucionalnom poretku (i, u tom smislu, usaglašenost vrednosti i normi omogućava legitimaciju poretka, pri čemu promena u normativnom sistemu – sa ili bez promene samog sistema – povlači za sobom i potencijalnu promenu vrednosti); kao i u akumuliranom istorijskom iskustvu (pri čemu se vrednosti tada relativno sporije menjaju, imaju transsistemski karakter i određuju granice promene vrednosnih obrazaca koji su utemeljeni u dominantnom sistemu društvenih odnosa). U principu, da bi sistem mogao relativno stabilno da se reprodukuje, neophodno je da norme i vrednosti budu međusobno usaglašene. Međutim, ukoliko dođe do promene sistema društvenih odnosa (i njegovog normativno-institucionalnog okvira), tada, pod pretpostavkom sporije promene interiorizovanih vrednosti, dolazi do barem privremene nesaglasnosti između novih normi i vrednosti preživelih iz prethodnog sistema, odnosno vrednosno-normativne disonance. S obzirom na to da ova nesaglasnost ishodi iz promene dominantnog sistema društvenih odnosa, radi se o sistemskoj disonanci (Lazić i Pešić 2013). Drugi slučaj sistemske vrednosno-normativne disonance je onaj kada se određena društvena grupa profilise kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa i tada usvaja/uobličava vrednosti koje nisu u saglasnosti sa dominantnim normativnim poretkom, uz tendenciju postavljanja novih normi. U tom slučaju, promene na vrednosnom planu, koje u prvo vreme karakterišu samo određene društvene grupe, prethode sistemskim (normativno-institucionalnim) promenama. Ova dva analitički razdvojena slučaja, po pravilu, predstavljaju deo jednog procesa: u periodima krize određenog sistema proizvodnje društvenog života dolazi do

profilisanja alternativnog načina reprodukcije i njemu saobraženih vrednosti (koji su, u prvo vreme, ograničeni samo na određene društvene grupe), koji tendencijski vode promeni samog sistema. Promena sistema i njegovih normativno-institucionalnih okvira, uz istovremeno opstajanje starih vrednosti (koje, ponovo, ne karakteriše nužno sve društvene grupe), privremeno vodi neskladu između institucionalizovanih normi i dominantnih vrednosti, koje se, vremenom, usaglašavaju i međusobno saobražavaju, kako bi dati sistem društvenih odnosa mogao neometano da se reprodukuje (videti u Lazic and Cvejic 2007). Ipak, potpuni sklad između ova dva elementa predstavlja teorijski model, s obzirom na koji možemo pratiti manja ili veća odstupanja u društvenoj realnosti. Imajući to na umu, jasno je da se nesaglasnost između dominantnih normi i interiorizovanih vrednosti može desiti i usled unutrašnjih promena u okviru sistema, bez dovođenja u pitanje principa na kojima se temelji, kada različite, pa čak i kontradiktorne norme na kojima je sistem zasnovan, onemogućuju nedvosmisleno vrednosno utemeljenje i time proizvode unutarsistemsku vrednosno-normativnu disonancu (Lazić i Pešić 2013). Dok, u slučaju sistemski uslovljene disonance, promena vrednosne paradigme u okviru određene društvene grupacije potencijalno vodi promeni sistema društvenih odnosa i njegovih normativnih elemenata, u drugom slučaju vrednosno-normativna neusaglašenost ne samo da ne mora voditi sistemskim promenama, već može predstavljati integralnu (i relativno postojanu) karakteristiku sistema koja ishodi iz njegovog hibridnog karaktera (i u tom smislu je karakteristična za sve društvene grupe).

Kontekst proučavanja vrednosnih orijentacija ekonomske elite Srbije je proces postsocijalističke transformacije koji podrazumeva temeljnu promenu sistema društvenih odnosa (odnosno normativno-institucionalnu transformaciju), a koja se, na istorijsko-pojavnoj ravni, iskazuje kao razgradnja elemenata starog, socijalističkog sistema, odnosno postepena konsolidacija novog, kapitalističkog sistema društvenih odnosa. Ipak, specifičan karakter ovih promena u Srbiji u odnosu na ostala društva Centralne i Istočne Evrope (usporena transformacija tokom 1990-ih godina i njeno ubrzanje nakon 2000. godine, posredno ili neposredno učešće u regionalnim ratnim sukobima, dugotrajan proces demokratske konsolidacije, masovna konverzija resursa pripadnika kolektivno-vlasničke klase i zadržavanje elitnih pozicija, formiranje novog sloja preduzetničke elite na tržišnim ili kvazitržišnim osnovama, relativno spora i netransparentna vlasnička transformacija, opstajanje značajnog broja javnih kompanija koje nisu privatizovane itd; vidi Uvalić 2010, Lazić and Pešić 2012), vodio je uspostavljanju kapitalističkog sistema koji se u značajnoj meri oslanjao na državu, kao regulatora, ali i organizatora

ekonomskih aktivnosti (*državno-centrični kapitalizam* – Lazić and Pešić 2012). S obzirom na to da se proces razgradnje starog i uspostavljanja novog sistema društvenih odnosa odigravao postepeno, postaje jasno da su u Srbiji tokom perioda postsocijalističke transformacije opstajali elementi i jednog i drugog sistema, te da je vrednosno-normativna disonanca očekivani pratilac ovih promena (Lazić 2011).

Imajući u vidu dati teorijski okvir i društveno-istorijski kontekst promena, na ovom mestu će biti izložene istraživačke hipoteze na kojima se temeljila analiza promene ispitivanih vrednosnih orijentacija pripadnika ekonomske elite – političkog i ekonomskog liberalizma:¹

- Najpre, jasno je da je pred sam krah socijalističkog poretka vladajuća grupacija (kolektivno-vlasnička klasa) imala donekle kontradiktorno interesno utemeljenje. S jedne strane, kao vladajuća grupacija, ona se pojavljuje kao zainteresovana za održavanje dominantnog sistema društvenih odnosa i njegovih institucionalno-normativnih i vrednosnih pretpostavki. Međutim, s druge strane, ova grupa nastojala je da obezbedi trajniju (međugeneracijsku) reprodukciju sopstvenog (privilegovanog) položaja (koji je, na individualnom planu, bio privremenog i nenaslednog karaktera), i to u situaciji kada se dominantni (socijalistički) sistem društvenih odnosa nalazio u strukturnoj krizi, koja je generisala gubljenje jasnog legitimacijskog utemeljenja. S obzirom na to da se kriza reprodukcije na komandno-planskim osnovama pojavljivala i ranije, jugoslovenski socijalizam je karakterisalo uvođenje (i sukcesivno povlačenje) elemenata tržišne ekonomije, što je za posledicu imalo povremene sukobe između tehnokratsko-menadžerskih i politokratskih delova vladajuće grupacije, te procese teritorijalne i funkcionalne decentralizacije (Lazić 1987). S jedne strane, to znači da normativno utemeljenje jugoslovenskog socijalističkog sistema nije bilo jednoznačno: iako dominantno zasnovano na komandno-planskim osnovama, ono je sadržavalo elemente tržišne regulacije ekonomije i vlasništva baziranog na privatnoj svojini (doduše u marginalnim oblicima) i u tom smislu generisalo vrednosti karakteristične za socijalistički, ali i kapitalistički sistem društvenih odnosa (ovo je dodatno podržano specifičnom situacijom Jugoslavije na međunarodnom planu, koja je dovela do nešto snažnije ekonomske i kulturne otvorenosti prema Zapadu). S druge strane, vladajuća grupacija, zainteresovana za trajnije oču-

¹ O tesnoj isprepletenosti klasične liberalne ideologije (i njenih savremenih varijanti) i kapitalističkog sistema društvenih odnosa, videti u Heywood 2012.

vanje sopstvenih privilegija i njihovo transgeneracijsko prenošenje (koje bi bilo moguće tako što bi položaji dobili nasledni karakter, kao oblik privatne svojine), pojavljuje se kao nosilac alternativnog (kapitalističkog) sistema društvenih odnosa i na njemu zasnovanog vrednosnog sistema. Dakle, početna pretpostavka je da se vrednosno-normativna disonanca pojavljuje u suton socijalističkog sistema u okviru vladajuće grupacije, i to kao sistemski (i u tom smislu je karakteristična samo za one grupacije koje se pojavljuju kao nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa, odnosno prvenstveno za pripadnike vladajuće grupacije i delove srednjih slojeva), ali i kao unutarstemska (i kao takva karakteristična za sve društvene grupacije).

- Druga pretpostavka, koja sledi iz datog teorijskog okvira i istorijsko-društvenog konteksta, jeste da sa postepenom transformacijom sistema i jačanjem institucionalno-normativnih elemenata karakterističnih za kapitalistički sistem društvenih odnosa (tržišna privreda, privatno vlasništvo, mogućnost smenjivosti vlade na demokratskim izborima, nezavisnost sudske od izvršne vlasti, itd), koji nešto jači zamajac dobijaju nakon 2000. godine,² treba očekivati smanjenje vrednosno-normativne disonance, odnosno usaglašavanje vrednosnog i normativnog sistema. Ipak, kao što smo naglasili, proces transformacije bio je relativno spor, uz određene razvojne specifičnosti koje su se očitavale u snažnoj uključenosti države u ekonomske procese, bilo u pogledu (de)regulacije ekonomskih aktivnosti, bilo na planu njihovog organizovanja. Iako je ubrzana transformacija gotovo izvesno vodila čvršćem utemeljenju kapitalističkog sistema društvenih odnosa i njemu odgovarajućih normativno-institucionalnih rešenja, treba imati u vidu i to da je proces bio praćen opstajanjem elemenata tipičnih za socijalistički poredak (pre svega se misli na redistributivnu ulogu države i relativno glomazan javni sektor), dajući sistemu hibridni karakter. Dodamo li ovome činjenicu da se ni ekonomska elita više ne pojavljuje kao unutrašnje homogena grupacija (s obzirom da je čine krupni preduzetnici i direktori koji pripadaju narastajućem manje ili više tržišno orijentisanom privat-

² Ova godina je uzeta kao okvirni početak snažnije kapitalističke konsolidacije i bržeg uključivanja društva Srbije u svetski kapitalistički sistem (kroz postepeno uvođenje mera slobodne trgovine, slobodnog protoka kapitala, te garantovanja jednakih prava stranom i domaćem kapitalu). Ipak, treba napomenuti da neoliberalne reforme nisu bile isključivo produkt stranih pritisaka, već su, naprotiv, u značajnoj meri odražavale interese domaćeg krupnog kapitala (videti Lazić 2011, Panitch 2013).

- nom sektoru, naspram direktora javnih preduzeća čije je poslovanje vezano za potporu državnog ili lokalnih budžeta), treba očekivati manje ili više izraženo unutargrupno diferenciranje u pogledu prihvaćenih vrednosnih orijentacija, odnosno snažnije opadanje disonance kod prve grupacije i nešto blaže kod druge.
- Konačno, treća pretpostavka je da kriza neoliberalnog koncepta kapitalističke regulacije na globalnom planu (Chase-Dunn 2013, Berend 2012), praćena snažnom ekonomskom recesijom koja se odrazila i na privredu Srbije (od 2008. godine nadalje), dovodi, s jedne strane, do značajnog opadanja ekonomskih aktivnosti velikog broja preduzeća i neophodnosti snažnije državne intervencije (gotovo da ne treba reći da je ovo praćeno opadanjem životnog standarda znatnog dela stanovništva i porastom nezaposlenosti) i, sa druge strane, do njegove legitimacijske krize (videti Amin 2011). Međutim, čitav proces nije praćen formiranjem grupacije koja bi se profilisala kao nosilac kapitalizmu alternativnog sistema društvene reprodukcije (ponovo, kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou), tako da promene koje su išle u pravcu snažnijeg ideološkog zalaganja i konkretnih zahteva za državnu intervenciju u ekonomiji nisu označavale promenu sistema (s obzirom na to da osnove na kojima sistem počiva nisu dovedene u pitanje), već pre unutarsistemsku transformaciju dominantnog oblika regulacije (Lazić i Pešić 2013). Zaokret ka elementima državnog intervencionizma označavao je dalje jačanje relativno kontradiktornih normativnih elemenata, odnosno nemogućnost nedvosmislenog vrednosnog utemeljenja. Ovo vodi pretpostavci da će se vrednosno-normativna disonanca (u odnosu na prethodni period, u kojem se jasno prepoznaje nastojanje da se kapitalistički odnosi stabilizuju na neoliberalnim osnovama) sada pojačavati, i to kao: 1) do tada prisutna (iako u opadanju) sistemski uslovljena nesaglasnost između dominantnih vrednosti i normativnih rešenja (gde određeni normativno-institucionalni elementi karakteristični za socijalistički poredak preživljavaju, bivajući, barem privremeno, ugrađeni u novi, kapitalistički sistem i na taj način oblikuju njegov hibridni karakter³ odnosno onemogućavaju utemeljenje jednoznačnog vrednosnog sistema), i 2) unutarsistemski

³ Specifična priroda novouspostavljenog kapitalizma u postsocijalističkim društvima označena je terminima političkog (Antonić 2006, Arandarenko 1995), državocentričnog (Lazić and Pešić 2012), divljeg (Golubović 2004) ili poluperiferijskog kapitalizma (Lazić 2011), zavisno od teorijskog polazišta i aspekta koji je u fokusu interesovanja.

uslovljena disonanca, koja ishodi iz globalne krize neoliberalnog oblika akumulacije kapitala i njoj saobražene regulacije, odnosno snažnijeg zaokreta ka državnom intervencionizmu u okviru kapitalističke privrede (gde, ponovo, kontradiktorna normativno-institucionalna rešenja otežavaju formiranje vrednosnih obrazaca koji bi bili saobraženi kapitalističkom tipu društvenih odnosa u njegovom idealnotipskom obliku). Pritom, (globalna) kriza neoliberalnog oblika regulacije i orijentacija ka snažnijim elementima državnog intervencionizma predstavlja osnov za hipotezu da pretpostavljena diferencijacija u pogledu prihvaćenih vrednosti između različitih frakcija unutar same grupacije koja kontroliše ekonomske resurse, u periodu učvršćivanja kapitalističkih odnosa, sada opada i vodi vrednosnoj konvergenciji. U tom smislu, pretpostavićemo da se glavne linije (de)diferenciranja protežu duž ose javni/privatni sektor vlasništva, kao i s obzirom na (ne)posedovanje položaja pripadnika nastajuće kapitalističke klase nekadašnjoj kolektivno-vlasničkoj klasi.

3. Metodologija i podaci

S obzirom na izneti teorijsko-hipotetički okvir, interesovala nas je prvenstveno rasprostranjenost i dinamika promene dve vrednosne orijentacije pripadnika ekonomske elite tokom perioda postsocijalističke transformacije, političkog i ekonomskog liberalizma, za koje smo pretpostavili da su utemeljene u normativno-institucionalnom okviru kapitalističkog sistema društvenih odnosa, odnosno njihovih antipoda, autoritarnog kolektivismu i redistributivnog etatizma, karakterističnih za socijalistički komandno-plan-ski sistem društvenih odnosa. Ipak, treba napomenuti da je, usled ograničenog broja empirijskih iskaza koji su nam bili na raspolaganju i sledstvene nemogućnosti dosledne operacionalizacije, analiza ograničena samo na određene dimenzije pomenutih vrednosnih orijentacija.

Druga vrsta ograničenja, koja je ishodila iz nedovoljnog broja uporedivih empirijskih iskaza, značila je dalju redukciju dimenzija i indikatora ispitivanih vrednosnih orijentacija na svega nekoliko pojedinačnih empirijskih iskaza (o čemu će kasnije biti detaljnije reči) i upotrebu relativno jednostavnih analitičkih postupaka (deskriptivnih tehnika statističke analize), pri ispitivanju dinamike njihove promene. Na taj način, iako uskraćeni za donošenje pouzdanih zaključaka o dinamici promena ispitivanih vrednosnih orijentacija kod pripadnika ekonomske elite, moći ćemo da steknemo

uvid u osnovne tendencije njihovog kretanja. Ipak, podaci za 2012. godinu nudili su nešto bogatiju empirijsku građu koja nam je omogućila da analiziramo pomenute vrednosne orijentacije na širem setu podataka (primenom faktorske analize, ovi empirijski iskazi su redukovani na latentne strukture i predstavljeni putem standardizovanih faktorskih skorova) i time zasnujemo analizu na nešto pouzdanijim indikatorima, te da utvrdimo eventualne činioce koji predstavljaju osnov diferenciranja pripadnika grupe koja kontroliše ekonomske resurse u pogledu stepena njihove rasprostranjenosti (primenom Hi-kvadrat testa i odgovarajućih mera asocijacije). Ipak, treba i ovo reći, usled relativno malog uzorka u 2012. godini (koji je brojao 163 pripadnika ekonomske elite), nešto sofisticiranije analitičke tehnike nije bilo moguće primeniti.

S obzirom da je teorijsko-hipotetički okvir od kojeg smo krenuli pretpostavljao analizu promene vrednosnih orijentacija u tri vremenska perioda – period socijalizma, potom period snažnijeg prodora i učvršćivanja kapitalističkih društvenih odnosa, te konačno period (globalne) krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije – empirijski podaci koje smo koristili nužno su morali da im vremenski korespondiraju. Analiza je, dakle, rađena na podacima koji predstavljaju poduzorke pripadnika grupacije koja kontroliše ekonomske resurse u tri velika istraživačka projekta: 1. „Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ“, iz 1989. godine, kojim je obuhvaćeno 229 pripadnika ovog sloja (opširnije o samom istraživanju vidi u Hodžić 1991); 2. „South-Eastern European Social Survey Project“, iz 2003. godine (Simkus 2007), u kojem je uzorak brojao 205 ispitanika i 3. „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, iz 2012. godine, u kojem je, kao što je već rečeno, uzorak brojao 163 pripadnika ovog sloja.

4. Promene u stepenu pristajanja uz politički liberalizam

U nastojanju da testiramo iznete hipoteze, najpre ćemo analizirati stepen pristajanja uz pojedinačne iskaze koji mere orijentaciju ka političkom liberalizmu u sve tri ispitivane godine. U dva slučaja je bilo moguće pratiti promene u stepenu pristajanja uz dati iskaz u sve tri godine („Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva“ i „Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca“), dok smo kod dva iskaza podatke imali samo za dve krajnje godine, 1989. i 2012. („Sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi interesima vlasti“ i „Višestranački sistem garantuje poštovanje prava svih društvenih grupa“) (Tabela 1). Ukoliko pratimo prosečne rezultate, jasno je da je kod svih iskaza (izuzev: „Interesi kolektiva uvek moraju

biti važniji od interesa pojedinaca“) već 1989. godine bila prisutna većinska liberalna orijentacija, pa su tako empirijske vrednosti proseka u sve tri vremenske tačke veće od teorijskog (3,0). Ovaj nalaz je u skladu s početnom hipotezom o pripadnicima sloja koji kontroliše ekonomske resurse kao delu vladajuće klase koja se profilise kao nosilac alternativnog sistema društvenih vrednosti u okviru socijalističkog komandno-planskog sistema. Ujedno, to znači da je, barem kada je reč o političkom liberalizmu, vrednosno-normativna disonanca uveliko karakterisala ovu društvenu grupaciju, čije vrednosti nisu bile u skladu s vladajućom, komandno-planskom, normativnom regulacijom društva, odnosno političkog sistema. Ne treba podsećati da je krajem 1980-ih godina socijalizam, na globalnom i lokalnom planu, uveliko potresala kriza legitimacije, te da je prodor liberalnih vrednosti u javnu sferu bio najavljen promenom politike sovjetskog rukovodstva na čelu sa Gorbačovom (Lazić 2011: 190), s jedne strane, odnosno nešto blažom kontrolom države nad kulturnom sferom u jugoslovenskom socijalizmu (naročito nakon Titove smrti), s druge strane. Uporedimo li ove rezultate s onima dobijenim na uzorku cele populacije Srbije (videti u Lazić i Pešić 2013: 292), jasno je da su, pored pripadnika ekonomske elite, jedino još pripadnici srednje klase i političke elite pretežno iskazivali liberalnu orijentaciju, odnosno da se nije radilo o opšteriprivaćenom vrednosno-ideološkom obrascu.

Tabela 1. Pojedinačni iskazi koji mere politički liberalizam u 1989, 2003. i 2012. godini – u %

	Sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi interesima vlasti			Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva			Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca			Višestranački sistem garantuje poštovanje prava svih društvenih grupa		
	1989.	2003.	2012.	1989.	2003.	2012.	1989.	2003.	2012.	1989.	2003.	2012.
Potpuno slaganje	20,1	-	0,6	10,9	2,5	2,5	59,8	18,6	46,0	65,1	-	17,3
Umereno slaganje	16,6	-	1,2	19,2	12,4	11,0	16,6	37,3	39,9	18,3	-	32,1
Neodlučni	2,6	-	5,5	3,5	6,9	16,0	5,2	18,1	10,4	6,6	-	17,3
Umereno neslaganje	4,8	-	35,0	10,0	55,9	41,7	6,6	21,6	2,5	5,7	-	25,9
Potpuno neslaganje	55,9	-	57,7	56,3	22,3	28,8	11,8	4,4	1,2	4,4	-	7,4
Prosečni skor	3,60	-	4,48	3,82	3,83	3,83	1,94	2,56	1,73	4,34*	-	3,26*

*Viši prosečni skorovi označavaju liberalnu orijentaciju

S druge strane, izrazito nizak prosečni skor na iskazu koji se odnosi na individualističku orijentaciju, sa 75,4% delimično ili potpuno kolektivistički orijentisanih ispitanika u 1989. godini, jasno svedoči u prilog druge hipoteze koju smo izneli: jugoslovenski socijalizam nije bio jednoznačno normativno utemeljen. Naime, kao što smo videli na prethodnom primeru, radilo se o sistemu u kojem su, usled krize rasta i to u okruženju i dalje ekspanzivnog

kapitalizma, pored elemenata komandno-planske reprodukcije, povremeno uvođeni i oblici normativne regulacije koji su karakterisali kapitalistički sistem (pre svega, elementi tržišnog poslovanja). Ova nekonzistentnost na normativnom planu bila je potencijalni izvor neusaglašenosti kada se radi o vrednostima. Izrazito jakom utemeljenju socijalističke kolektivističke ideologije (koja, doduše, ima nešto dužu istorijsku tradiciju) nisu odoleli ni oni slojevi koji su, u principu, bili otvoreni za prodor vrednosti sa Zapada. Ovome treba dodati i činjenicu koja se nadovezuje na prethodno iznetu tvrdnju o legitimacijskoj krizi sistema. Naime, kao što je u literaturi pokazano (Lazić 1987), socijalistički sistem je proizvodio dve vrste decentralizacijskih tendencija – funkcionalnu (na čijem temelju je dolazilo do povremenih sukoba politokratije i tehnokratije) i teritorijalnu (koja je imala za posledicu sukob republičkih partijskih elita oko federalnih resursa). S obzirom da je ova druga vrsta rascepa dovela do diferenciranja unutar vladajuće klase, koje se, barem delimično, poklapalo sa etničkim podelama u državi, ovaj element je iskorišćen za snažnu nacionalnu mobilizaciju stanovništva na kolektivističkim osnovama. Imajući ovo na umu, postaje jasna vrednosna nekonzistentnost vladajuće grupacije: naime, ona se javlja kao nosilac alternativnog društvenog poretka, koji se oslanja na pluralistički politički sistem (i tržišnu privredu), s tim da se kolektivistički obrazac mobilizacije javlja kao ključan za promenu sistema i postavljanja novih osnova legitimizacije sopstvene pozicije (nacionalna na mesto nekadašnje klasne).

Osvrnemo li se sada na dinamiku promena u pogledu stepena pristajanja uz politički liberalizam pripadnika ekonomske elite, treba odmah reći da, kada se radi o 2003. godini, koju vezujemo za period učvršćivanja kapitalističkih odnosa, ne možemo donositi sasvim pouzdane zaključke, jer je ovde merenje date orijentacije redukovano na samo dva empirijska iskaza. Na iskazu koji se odnosi na slobodu govora nisu zabeležene promene u prosečnom rezultatu u odnosu na 1989. godinu,⁴ pa većinska orijentacija u 2003. godini ostaje i dalje liberalna (Tabela 1). S druge strane, zabeležena su pomeranja u strukturi odgovora ka sredini skale, odnosno, nešto niža sklonost ka čvrstom pristajanju uz jedan ili drugi pol skale. Kod iskaza „Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca“, prosečni skorovi svedoče o većinskom odbacivanju političkog liberalizma (empirijski prosek je i dalje ispod teorijske aritmetičke sredine), iako je jasno da je period stabilizacije kapitalističkih odnosa doveo do određenih pomeranja ka snažnijem prihvatanju ove dimenzije (pritom, ove promene su vidljive kroz

⁴ Analizom varijanse je utvrđeno da ne postoji statistički značajna razlika u prosečnim rezultatima na datom iskazu u tri ispitivane godine ($F = 0,012$, $Sig. = 0,998$).

nešto drugačiju strukturu odgovora u odnosu na 1989. godinu, ali i kada se radi o prosečnim rezultatima⁵). Sumirajući ova dva nalaza, postaje jasno da period stabilizacije kapitalističkih odnosa nije doveo do nedvosmislenog utemeljivanja političkog liberalizma kao dominantne ideologije među pripadnicima ekonomske elite, iako je prisutno smanjenje stepena vrednosne nekonzistencije u odnosu na prethodni ispitivani period.

Konačno, ni podaci koje smo dobili u 2012. godini, kada se analiziraju preko pojedinačnih iskaza, ne dozvoljavaju nam da donesemo jednoznačne zaključke u pogledu opstajanja/smanjenja vrednosno-normativne disonance pripadnika grupe koja kontroliše ekonomske resurse. Naime, pogledamo li prosečne skorove, na iskazu koji se odnosi na slobodu govora i dalje beležimo stagnaciju (u odnosu na 1989. i 2003), uz prisutnu većinsku liberalnu orijentaciju. Kod iskaza koji se odnosi na nezavisnost sudstva od vlasti beleži se jasan porast (u odnosu na 1989)⁶ i nedvosmislena podrška ideji o neophodnosti podele vlasti (pritom, svega 1,8% ispitanika u potpunosti ili delimično podržava stav da sudstvo treba da služi interesima vlasti). Dok je na dva preostala iskaza jasan pad stepena pristajanja uz politički liberalizam (u oba slučaja su prosečni skorovi u 2012. niži i od onih u 1989. godini, s tim da je kod iskaza koji se odnosi na višestranački sistem većinska orijentacija i dalje liberalna⁷).

Ukoliko pokušamo da damo objašnjenje za ovako kontradiktorne nalaze, neminovno se moramo vratiti širem kontekstu u kojem je rađeno istraživanje – globalnoj krizi neoliberalne doktrine i kapitalističkog sistema – s jedne strane, ali i samoj prirodi kapitalističkog sistema koji se uspostavlja u okviru društva Srbije, a koji u velikoj meri poprma hibridne odlike preplitanja i koegzistencije normativnih i institucionalnih rešenja karakterističnih za različite sisteme društvenih odnosa. Specifičan tok postsocijalističke transformacije u Srbiji, zakasnelo uključivanje u svetski kapitalistički sistem (u odnosu na ostala društva Istočne Evrope), žilavo tradicionalističko istorijsko nasleđe, te opstajanje egalitarističkih obrazaca, u velikoj meri su odredili način konstituisanja kapitalističkih odnosa, odnosno mogućnost njihovog jednoznačnog utemeljenja. U skladu sa tim, gotovo da ne čude dobijeni na-

⁵ Analiza varijanse je pokazala postojanje statistički značajne razlike između barem dva rezultata dobijena u tri ispitivane godine ($F = 25,318$; $\text{Sig.} = 0,000$), a *post-hoc* Tukijevim (Tukey's) testom je utvrđeno da se ova razlika odnosi upravo na prosečni skor postignut 2003. godine, koji statistički značajno odstupa od proseka dobijenih u 1989. i 2012. godini.

⁶ T testom je utvrđeno postojanje statistički značajne razlike u pogledu prosečnih rezultata u dve ispitivane godine ($t = 54,215$; $\text{Sig.} = 0,000$).

⁷ I kod ovog iskaza je t testom utvrđeno postojanje statistički značajne razlike između prosečnih rezultata postignutih u dve godine ($t = 60,393$; $\text{Sig.} = 0,000$).

lazi o vrednosnoj nekonzistenciji, svedočeći o tome da, kada se radi o ovoj vrednosno-ideološkoj dimenziji, još uvek nije došlo do jasne konsolidacije kapitalističke društvene klase.

5. Promene u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam

Praćenje promena u stepenu pristajanja pripadnika sloja koji kontroliše ekonomske resurse uz ekonomski liberalizam tokom perioda postsocijalističke transformacije bilo je znatno teže usled nedostatka uporedivih empirijskih iskaza. Tačnije, samo jedan iskaz se ponavlja u sva tri istraživanja („Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“), te je kod njega moguće relativno pouzdano zaključivanje o dinamici promena ispitivane vrednosne orijentacije. Kod druge dve dimenzije (uopštene državne intervencije u ekonomiji i mešanju države u rad preduzeća), poređenje je vršeno na iskazima koji su sadržinski slični, ali ne i identični⁸ (videti Tabelu 2), te u tom smislu treba imati na umu da zaključci koje budemo donosili nisu izvedeni na potpuno uporedivim iskazima.

Počnimo analizu iskazom koji se odnosi na privatno vlasništvo kao osnov društvenog napretka. U sve tri posmatrane godine dominira orijentacija ka ekonomskom liberalizmu (prosečni empirijski rezultati su veći od teorijskog proseka). Ipak, primetne su i određene promene, koje su indikativne:⁹ visok stepen pristajanja uz iskaz koji meri ekonomski liberalizam prisutan je 1989. godine, svedočeći u prilog našoj hipotezi o prisustvu vrednosno-normativne disonance u osvit sloma socijalističkog sistema društvenih odnosa (ipak, za razliku od iskaza koji se odnose na politički liberalizam, ovde je stepen pristajanja uz analizirani iskaz visok i kod opšte populacije – uz

⁸ Ipak, u cilju povećanja pouzdanosti poređenja sadržinski sličnih, ali ne i identičnih iskaza u tri ispitivane godine, uradili smo faktorsku analizu na reprezentativnim uzorcima za celokupnu populaciju (koji su brojali znatno više jedinica nego poduzorci ekonomske elite), gde smo testirali da li se dati empirijski iskazi okupljaju oko istog faktora. Eksplorativna faktorska analiza (metod ekstrakcije: *Maximum likelihood*, metod rotacije: *Varimax*) je u sva tri uzorka pokazala da iskaze koje smo ispitivali možemo redukovati na jednu latentnu dimenziju. Vrednosti latentnog korena bile su 1,445 (48,180% objašnjenosti varijanse) za 1989. godinu, 1,173 (39,104% objašnjenosti varijanse) za 2003. godinu i 1,434 (47,79% objašnjenosti varijanse) za 2012. godinu.

⁹ Analizom varijanse utvrđeno je da su razlike u prosečnim rezultatima na ovom iskazu u barem dve godine statistički značajne ($F = 6,179$; $\text{Sig.} = 0,002$), dok je Tukijev test pokazao da između prosečnih vrednosti za 1989. i 2012. nema razlike, ali su odstupanja u varijacijama značajna kod rezultata iz 2003. godine. To znači da, ako posmatramo rezultate prema vremenskom sledu, svaka (ispitivana) godina donosi statistički značajnu promenu u odnosu na prethodnu.

prosečni rezultat od 3,40). U periodu učvršćivanja kapitalističkog sistema društvenih odnosa dolazi do daljeg jačanja stepena pristajanja uz dati iskaz (uz 75,7% ispitanika koji iskazuju potpuno ili delimično slaganje), odnosno do smanjenja vrednosno-normativne disonance, da bi period krize doneo i pretpostavljeni pad u pogledu čvrstine uverenja da je osnova društvenog napretka privatno vlasništvo (takođe, treba napomenuti da je prosečni rezultat u 2012. godini niži od onog iz 1989).

Tabela 2. Pojedinačni iskazi koji mere ekonomski liberalizam u 1989, 2003. i 2012. godini – u%

	Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu			Država mora danas imati veću ulogu u upravljanju privredom	Što vlada manje interveniše u ekonomiji to bolje za Srbiju			Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države je uslov privrednog rasta	Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontrolise, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme	
	1989.	2003.	2012.		1989.	2003.	2012.		1989.	2003.
Potpuno slaganje	33,2	20,3	14,2	14,8	15,7	16,0	58,1	19,8	21,2	
Umereno slaganje	28,8	55,4	40,1	15,7	35,8	25,9	21,0	33,7	38,8	
Neodlučni	7,0	11,4	20,4	3,1	12,7	20,4	3,1	11,9	13,1	
Umereno neslaganje	12,7	9,9	21,0	12,7	26,0	26,5	9,6	30,2	19,4	
Potpuno neslaganje	18,3	3,0	4,3	53,7	9,8	11,1	8,3	4,5	7,5	
Prosečni skor*	3.46	3.80	3.39	3.75	3.21	3.10	4.11	3.34	3.47	

*Viši prosečni skorovi označavaju liberalnu orijentaciju

Sledeća dimenzija na osnovu koje smo pratili promene u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam odnosi se na državnu intervenciju u ekonomiji uopšte. Ovde smo poredili dobijene odgovore na dva iskaza – „Država mora danas imati veću ulogu u upravljanju privredom“, za 1989. godinu i „Što vlada manje interveniše u ekonomiji to bolje za Srbiju“, za 2003. i 2012. godinu. Najsnažniji stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam zabeležen je 1989, pa je tako 66,4% pripadnika ekonomske elite (delimično ili potpuno) odbacivalo navedeni iskaz. Ipak, kod ovog iskaza je prisutna znatno jača diskrepanca između odgovora pripadnika ekonomske elite i opšte populacije nego kod prethodne tvrdnje (uz prosečni skor od 3,75 kod ekonomske elite, naspram 2,89 u uzorku opšte populacije), svedočeći o tome da je vrednosno-normativna disonanca u poslednjoj deceniji socijalističkog poretka karakterisala samo one društvene grupe koje su se nalazile na vrhu društvene hijerarhije. Period učvršćivanja kapitalističkih društvenih odnosa nije doneo pretpostavljeno jačanje ekonomskog liberalizma, kada je o ovoj dimenziji reč, već, naprotiv, do njegovog opadanja,

iako dominacija ove orijentacije nije dovedena u pitanje (sa empirijskim prosekom koji je i dalje iznad teorijskog – 3,21).¹⁰ Rezultati iz 2012. godine ukazuju da dolazi do stagnacije, odnosno do stabilizacije podrške ovoj dimenziji ekonomskog liberalizma na relativno niskom (gotovo graničnom) nivou. Obratimo li pažnju na strukturu odgovora u 2012. godini i gotovo podjednako raspoređivanje ispitanika na oba pola skale, postaje jasno da, ni kada se radi o ovoj vrednosno-ideološkoj dimenziji, predstavnici sloja koji kontroliše ekonomske resurse ne uspevaju da se jednoznačno konsoliduju u kapitalističku klasu, pa tako 41,9% njih odbacuje državnu intervenciju u ekonomiji, uz sličan procenat onih koji je prihvataju (37,6%). Dok je 1989. godine ova grupacija predstavljala nosioca novih vrednosti karakterističnih za kapitalistički sistem, u periodu krize oni se, sudeći prema prosečnim rezultatima, gotovo u potpunosti izjednačavaju sa opštom populacijom (uz prosečni skor od 3,10 za pripadnike elite, naspram 3,12 za opštu populaciju), otvarajući, na taj način, prostor za potencijalnu (unutarsistemsku, doduše) vrednosno-normativnu disonancu u budućnosti.

Konačno, na trećoj dimenziji koju smo ispitivali – konkretizacija državnog intervencionizma putem mešanja države/vlade u rad privrednih subjekata – ponovo smo poređenje vršili na sličnim, ali ne i identičnim iskazima (videti Tabelu 2). Takođe, ponovo je najviši prosečni skor zabeležen 1989. godine, potvrđujući našu hipotezu o vladajućoj kolektivno-vlasničkoj klasi kao grupaciji koja je bila nosilac alternativnog (kapitalističkog) društvenog poretka u okviru socijalističkog sistema, odnosno koja je imala najznačajnije resurse (objektivne i subjektivne) da aktivno učestvuje u uspostavljanju novog poretka. S obzirom da se radi o grupaciji koja je na svim analiziranim empirijskim iskazima, već u osamdesetim godinama, iskazivala jaku liberalnu orijentaciju, nije teško zaključiti da je vrednosno-ideološko, a time i interesno utemeljenje ove grupe ukazivalo na predstojeću sistemsku promenu i uspostavljanje kapitalističkih društvenih odnosa. Imajući u vidu iznete nalaze, gotovo da ne treba podsećati da se i kod ovog iskaza potvrdila početna hipoteza o postojanju vrednosno-normativne disonance u osvit raspada socijalističkog sistema (ovog puta ne samo kod pripadnika ekonomske elite, već i na nivou opšte populacije).

Ipak, suprotno našoj pretpostavci, period konsolidacije kapitalističkih odnosa i neoliberalne regulacije ekonomije nije doneo snažnije učvršćivanje

¹⁰ Analizom varijanse i Tukijevim testom utvrđeno je statistički značajno odstupanje prosečnih rezultata u 1989. i 2003. godini, dok pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam na ovoj dimenziji, zabeležen 2012. godine u odnosu na 2003, nije pokazao statističku značajnost.

ekonomskog liberalizma, ni kada je o ovoj dimenziji reč, pa tako svega 53,5% ispitanika podržava iskaz da vlada ne bi trebalo da se meša u rad privatnih preduzeća (naspram 79,1% ispitanika u 1989. godini koji su podržavali nezavisnost preduzeća od države¹¹). Naravno, ovakav rezultat nije neočekivan ako se ima na umu da je stepen pristajanja uz liberalnu orijentaciju bio relativno visok već u početnoj godini ispitivanja. Nešto viši (iako nedovoljno da bi govorili o statistički značajnoj razlici) prosečni skor na datom iskazu zabeležen je devet godina kasnije (3,47 naspram 3,34), uprkos krizi neoliberalnog oblika ekonomske regulacije, svedočeći o relativnoj stabilnosti liberalne orijentacije pripadnika ekonomski dominantnog društvenog sloja.

Konačno, na ovom mestu valja se osvrnuti i na hipotezu kojom se predviđalo da će period učvršćivanja kapitalističkih odnosa doneti izrazitiju unutarklasnu nekonzistenciju kada je reč o stepenu prihvaćenosti ekonomskog liberalizma (i to tako što bi vrednosno-normativna disonanca bila karakteristična pre svega za pripadnike elite koji dolaze iz javnog sektora), odnosno da će se ova nekonzistencija smanjivati kako sistem bude zapadao u krizu i time osnaživao kritičke tonove prema vladajućoj neoliberalnoj ideologiji. Ukoliko obratimo pažnju na podatke u Tabeli 3, postaje jasno da je data hipoteza samo donekle potvrđena. Naime, među pripadnicima ekonomske elite koji dolaze iz javnog ili mešovitog sektora, u 2003. godini je, na jednom od tri iskaza, prisutno većinsko odbacivanje ekonomskog liberalizma (pritom, nedvosmislena privrženost ispitivanoj vrednosnoj orijentaciji prisutna je samo na jednom od preostala dva iskaza, dok je na drugom dobijena granična vrednost). S druge strane, kod ispitanika koji dolaze iz privatnog sektora, situacija je obrnuta: prosečni rezultati na sva tri iskaza nadilaze teorijski prosek, svedočeći o dominantno liberalnoj orijentaciji (Tabela 3). Imajući pred sobom ovakav rezultat, nije teško zaključiti da je period konsolidacije kapitalističkih odnosa obeležen podelama koje idu duž linije razdvajanja privatnog od javnog (i mešovitog) vlasništva, odnosno da je proces prihvatanja vrednosnih obrazaca saobraženih normativno-institucionalnom uređenju sistema išao nešto brže kod onih pripadnika ekonomske elite čija je pozicija bila vezana za privatni sektor ekonomije (tipičan za kapitalizam).

Pratimo li dinamiku promene dominantnih vrednosnih obrazaca s obzirom na sektor vlasništva, dobijaju se interesantni rezultati: na dva od

¹¹ Analiza varijanse i Tukijev test pokazali su postojanje statistički značajne razlike između prosečnih vrednosti dobijenih u 1989. i 2003. godini ($F = 22,664$; Sig. = 0,000). S druge strane, između prosečnih skorova dobijenih u 2003. i 2012. godini nema statistički značajne razlike.

tri iskaza, kod pripadnika obe kategorije elite zabeležen je pad ili stagnacija u prosečnim rezultatima, i to tako da direktori javnih i mešovitih preduzeća i dalje ostaju ispod linije ili na samoj granici vrednosno-normativne disonance, dok direktori ili vlasnici privatnih firmi i dalje dominantno pristaju uz ekonomski liberalizam (Tabela 3). Relativno značajna promena se desila i kod iskaza koji se odnosi na kontrolu vlade nad privatnim preduzećima: naime, ovo je jedini iskaz na kojem podrška ekonomskom liberalizmu raste kod direktora javnih i mešovitih preduzeća, uz istovremeno opadanje podrške kod pripadnika elite iz privatnog sektora, podržavajući našu hipotezu o smanjenju unutarklasne diferencijacije (u nešto blažem obliku ovaj pad u stepenu diferencijacije je prisutan i kod iskaza koji se odnosi na vladinu intervenciju u ekonomiji uopšte). Drugi zanimljiv nalaz je vezan za iskaz koji se odnosi na privatno vlasništvo kao osnov društvenog napretka. Naime, podrška ovom iskazu u periodu krize kapitalizma opada kod obe kategorije, ali drastičnije kod direktora javnih i mešovitih preduzeća, nagoveštavajući potencijalnu legitimacijsku krizu osnovnih elemenata na kojima počiva kapitalistički sistem društvenih odnosa, s jedne strane, ali i – suprotno nalazu koji je dobijen na prethodnom iskazu – postojanje relativno trajnih (sistemskih) prepreka ka vrednosno-ideološkoj konsolidaciji vladajuće klase, barem kada je o ovoj dimenziji reč.

Tabela 3. Prosečni rezultati na iskazima koji mere ekonomski liberalizam, prema sektoru vlasništva preduzeća u 2003. i 2012. godini

	Što vlada manje interveniše u ekonomiji to bolje za Srbiju		Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme		Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	
	2003.	2012.	2003.	2012.	2003.	2012.
Sektor vlasništva						
Javno ili mešovito	3,09	2,82	2,98	3,27	3,65	3,00
Privatno	3,32	3,20	3,63	3,55	3,92	3,54

6. Determinante političkog i ekonomskog liberalizma

Ukoliko promenimo analitički fokus i koncentrišemo se samo na podatke dobijene 2012. godine, eksplorativna faktorska analiza pokazuje da se tri iskaza za koje smo pretpostavili da mere politički liberalizam okupljaju oko jednog faktora („Sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva“, „Sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi vlasti“ i „Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast“), a preostala tri oko dva faktora čija je vrednost latentnog korena veća od jedan („Višestranački sistem garantuje izražavanje

interesa svih društvenih grupa“ i „Trebalo bi zabraniti političke stranke koje žele da ukinu demokratiju“ se okupljaju oko druge komponente, dok se iskaz „Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca“ vezuje za treću komponentu; Tabela 4). S obzirom da prva komponenta okuplja najveći broj empirijskih iskaza, ima najveću vrednost latentnog korena i objašnjava najveći postotak varijanse, u daljoj analizi ćemo koristiti standardizovane faktorske skorove za tri iskaza koja se okupljaju oko prvog faktora, kao latentne mere političkog liberalizma. Ipak, treba primetiti i sledeće: tri iskaza koja se okupljaju oko prvog faktora drugačijeg su smera od iskaza na trećem faktoru, što je verovatno doprinelo njihovom izdvajanju kao posebne dimenzije. S druge strane, iskaz koji se odnosi na stepen prihvatanja individualističke orijentacije izdvaja se kao samostalna dimenzija, što je u skladu sa rezultatima dobijenim analizom pojedinačnih stavki, potvrđujući nalaz (naravno, pod pretpostavkom da je tretiranje ove dimenzije kao deo korpusa liberalnih uverenja teorijski adekvatno) o potencijalnim preprekama za usklađivanje vrednosno-ideoloških uverenja sa normativno-institucionalnim rešenjima na kojima počiva kapitalistički sistem društvenih odnosa (u svom idealnotipskom obliku). Drugim rečima, dati nalaz svedoči u prilog tezi da se vrednosno-normativna disonanca javlja kao relativno trajan pratilac poluperiferijskog kapitalizma koji se uspostavio na ovim prostorima, a čija neminovnost ishodi iz kontradiktornih normativnih elemenata na kojima je sistem sazdan, s jedne strane, ali i iz dugotrajnog opstajanja kolektivističkih kulturnih obrazaca – kao intervenišućih varijabli (Inglehart and Baker 2000) – koji se opiru političkom individualizmu i razvojnom toku tipičnom za zapadnoevropski kapitalistički sistem društvenih odnosa.

Tabela 4. Eksplorativna faktorska analiza, sa faktorskim punjenjima na rotiranoj matrici, za politički liberalizam (2012)

Visina faktorskih punjenja za empirijske iskaze na komponentama	Komponente		
	1	2	3
Višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa	0,099	-0,034	0,762
Trebalo bi zabraniti političke stranke koje žele da ukinu demokratiju	0,116	-0,247	-0,604
Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva	0,699	0,242	0,298
Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti	0,804	-0,184	-0,221
Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast	0,781	-0,033	-0,041
Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca	0,001	0,909	-0,008
Latentni koren (Eigenvalue)	1,774	1,082	1,095
Objašnjenost varijanse	25,57%	18,03%	18,25%
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Metod rotacije: Varimaks sa Kajzerovom normalizacijom (Varimax with Kaiser's normalization)			

U nastojanju da odredimo faktore koji utiču na razlike u varijacijama u prosečnim rezultatima postignutim na skali političkog liberalizma,¹² testirali smo uticaj pola, sektora vlasništva, starosti, materijalog položaja, godine dospevanja na elitni položaj i visokog obrazovanja (Tabela 5). Hi-kvadrat testom je utvrđeno da se hipoteza o nezavisnosti modaliteta obeležja može odbaciti jedino kada se radi o školskoj spremi i političkom liberalizmu, odnosno da je obrazovanje jedina statistički značajna determinanta ispitivane vrednosne orijentacije (Hi-kvadrat = 16,744, $p = 0,033$, Kramerov $V = 0,321$). Pritom, uticaj obrazovanja je negativan, odnosno posedovanje fakultetske diplome ujedno označava i niži stepen pristajanja uz politički liberalizam. Ipak, treba napomenuti da je broj ispitanika bez fakultetske diplome u uzorku bio relativno mali (svega 9), što znači da se dobijeni nalaz mora uzeti s rezervom. Uz to, pri njegovom tumačenju treba imati na umu i činjenicu da ispitanici koji pripadaju ovoj obrazovnoj kategoriji dolaze isključivo iz privatnog sektora ekonomije. Imajući pred sobom ovako slabo izražene veze između ispitivane vrednosne orijentacije i potencijalnih determinanti, odustali smo od izrade složenijih regresionih modela.

Međutim, usredsredimo li se na deskriptivnu analizu, postaje jasno da, uprkos odsustvu statističke značajnosti, postoje jasne razlike u pogledu stepena prihvatanja političkog liberalizma u okviru pojedinih kategorija. Tako se, pored ispitanika muškog pola, kao pristalice političkog liberalizma profilu ispitanici stariji od 66 godina,¹³ kao i oni koji su na elitne položaje dospeli pre 1991. godine. S obzirom da je korelacija između ove dve poslednje varijable – starosti i godine dospevanja na položaj (izraženih u godina-ma) – relativno visoka (Pearson's $r = -0,718$, $p = 0,000$), jasno je da postoji značajan stepen poklapanja dve kategorije u pogledu sastava (tačnije, svi ispitanici stariji od 66 godina na svoje su položaje dospeli pre 1991. godine), odnosno da je liberalna orijentacija karakteristična pre svega za one generacije ekonomske elite koje su nekada pripadale socijalističkoj nomenklaturi. Imamo li u vidu nalaze koje smo dobili na pojedinačnim iskazima, postaje jasno da su one grupacije koje su bile nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa u vreme socijalizma (na šta ukazuju dominantne vrednosti, ali i društvenim položajem uslovljen potencijal za akciju, usmerenu u pravcu promene sistema, uz konverziju resursa i reprodukovanje elitnog statusa)

¹² Pri testiranju nezavisnosti modaliteta obeležja (Hi-kvadrat test) i jačine veze pomoću mera asocijacije, koristili smo skalu političkog liberalizma dobijenu sabiranjem 3 iskaza, umesto standardizovanih faktorskih skorova.

¹³ Ipak, i ovaj nalaz treba uzeti sa rezervom, jer se radi o izrazito maloj kategoriji u apsolutnim brojevima.

ostale dosledne pristalice političkog liberalizma. S druge strane, dospevanje na položaj nakon 2001. godine, nešto niži materijalni položaj (kategorija „viši srednji“) i pripadnost starosnoj grupi od 51 do 65 godina, faktori su koji su u nešto većem stepenu opredeljivali pripadnike ekonomske elite ka odbacivanju tekovina političke demokratije i pluralističkog uređenja društva.

Tabela 5. Standardizovani faktorski skorovi za politički liberalizam, prema polu, starosti, godini dospevanja na položaj, materijalnom položaju, stepenu obrazovanja i sektoru vlasništva firme (2012)

Obležje	Vrednosti obležja	Faktorski skorovi	Obležje	Vrednosti obležja	Faktorski skorovi
Pol	Muški	0,07	Godine dospevanja na položaj	Do 1991.	0,38
	Ženski	-0,30		1992-2000.	-0,002
Starost	Do 35	0,01		2001-2013.	-0,82
	36-50	0,02	Visoko obrazovanje	Ima	-0,22
	51-65	-0,12		Nema	0,013
	66+	1,12	Sektor vlasništva	Javno ili mešovito	0,009
Materijalni položaj	Viši srednji	-0,08		Privatno	-0,004
	Viši	0,005			

Kada smo, na isti način – putem eksplorativne faktorske analize – nastojali da utvrdimo broj latentnih faktora oko kojih se okupljaju stavke koje mere ekonomski liberalizam, na podacima iz 2012. godine, dobili smo dve komponente čija je vrednost latentnog korena veća od 1 (Tabela 6). Pritom, četiri iskaza se okupljaju oko prvog faktora („Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“, „Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme“, „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“, „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“), dok se dva iskaza, vezana prvenstveno za privatizaciju, okupljaju oko druge komponente („Privatizacija funkcionise u teoriji, ali ne i u praksi“ i „Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada“). S obzirom da se oko druge komponente okuplja premali broj stavki, nastavili smo analizu samo na setu iskaza koji se vezuju za prvi faktor, tretirajući ga kao latentnu meru ekonomskog liberalizma (datu u obliku standardizovanih faktorskih skorova).

Tabela 6. Eksplorativna faktorska analiza, sa faktorskim punjenjima na rotiranoj matrici, za ekonomski liberalizam (2012)

Visina faktorskih punjenja za empirijske iskaze na komponentama	Komponente	
	1	2
Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju	0,615	-0,091
Vlada ne bi trebalo da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme	0,615	-0,068
Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane	0,603	0,350
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	0,450	0,245
Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi	-0,167	0,559
Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada	0,301	0,569
Latentni koren (Eigenvalue)	2,166	1,338
Objašnjenost varijanse	36,107%	22,304%
Metod ekstrakcije: Maximum likelihood; Metod rotacije: Varimaks sa Kajzerovom normalizacijom (Varimax with Kaiser's normalization)		

Kao i u slučaju političkog liberalizma, i ovde smo nastojali da utvrdimo da li možemo govoriti o nezavisnosti između stepena pristajanja uz ekonomski liberalizam¹⁴ i pojedinih socio-demografskih i socio-ekonomskih obeležja ispitanika: pola, starosti, stepena školske spremne, materijalnog položaja, godine dospevanja na elitni položaj i sektora vlasništva preduzeća. Hi-kvadrat testom je utvrđeno postojanje statistički značajne veze između ekonomskog liberalizma i sektora vlasništva (Hi-kvadrat = 28,309, $p = 0,029$, Kramerov $V = 0,423$), još jednom potvrđujući postojanje ove linije podele među pripadnicima ekonomske elite koju smo utvrdili analizirajući pojedinačne iskaze. Ukoliko pogledamo podatke o visini standardizovanih prosečnih skorova prema sektoru vlasništva (Tabela 7), jasno je da među direktorima javnih i mešovitih preduzeća ekonomski liberalizam ne uživa većinsku podršku, dok suprotan zaključak važi za direktore i vlasnike privatnih preduzeća. Drugim rečima, kod onog dela ekonomske elite čija je pozicija vezana za tip vlasništva koji se, u datom istorijskom konceptu, vezuje za prethodni – socijalistički – društveni sistem (i njemu saobražene normativno-institucionalne oblike), u snažnijoj meri je prisutna vrednosno-normativna disonanca (iako je njen karakter unutarsistemski, jer se osnove

¹⁴ Umesto standardizovanih faktorskih skorova, pri testiranju nezavisnosti modaliteta obeležja (Hi-kvadrat test) i jačine veze pomoću mera asocijacije, koristili smo skalu ekonomskog liberalizma dobijenu sabiranjem 4 iskaza.

sistema ne dovode u pitanje), dok je kod pripadnika elite koji dolaze iz privatnog sektora ekonomije došlo do relativno snažnog učvršćivanja vrednosti koje su saobražene aktuelnom normativnom sistemu.

Tabela 7. Standardizovani faktorski skorovi za ekonomski liberalizam, prema polu, starosti, godini dospevanja na položaj, materijalnom položaju, stepenu obrazovanja i sektoru vlasništva firme (2012)

Obeležje	Vrednosti obeležja	Faktorski skorovi	Obeležje	Vrednosti obeležja	Faktorski skorovi
Pol	Muški	-0,18	Godine dospevanja na položaj	Do 1991.	-0,52
	Ženski	0,04		1992-2000.	0,35
Starost	Do 35	-0,11		2001-2013.	-0,05
	36-50	0,16	Visoko obrazovanje	Ima	-0,01
	51-65	-0,24		Nema	0,23
	66+	-0,19	Sektor vlasništva	Javno ili mešovito	-0,35
Materijalni položaj	Viši srednji	-0,88		Privatno	0,13
	Viši	0,06			

Pored sektora vlasništva, statistički značajnu povezanost sa ekonomskim liberalizmom utvrdili smo i kod stepena školske spreme (Hi-kvadrat = 30,241, $p = 0,017$, Kramerov $V = 0,437$), s tim da je smer ove veze, kao i kod političkog liberalizma, negativan, odnosno, neposredovanje univerzitetskog obrazovanja snažnije opredeljuje ispitanike ka prihvatanju ekonomskog liberalizma. Ipak, kao i u prethodnom slučaju, treba naglasiti da je pouzdanost ovog nalaza kompromitovana relativno malom brojnošću kategorije ispitanika bez univerzitetskog obrazovanja. Najsnažniju povezanost sa ekonomskim liberalizmom pokazao je materijalni položaj ispitanika (Hi-kvadrat = 57,713, $p = 0,000$, Kramerov $V = 0,604$), pa tako viši materijalni položaj ujedno znači i jače pristajanje uz ispitivanu vrednosnu orijentaciju (mada i ovde treba napomenuti da većina ispitanika pripada kategoriji visokog materijalnog položaja). S druge strane, veza između starosti i pola ispitanika i ekonomskog liberalizma nije pokazala dovoljan stepen statističke značajnosti.

Mada se varijabla godina dospevanja na položaj nije pokazala kao statistički značajno povezana s ekonomskim liberalizmom, kada smo je transformisali u dve kategorije – dospevanje na položaj pre i nakon 1991. godine – dobili smo potpuno drugačiji rezultat (Hi-kvadrat = 30,600, $p = 0,015$, Kramerov $V = 0,440$). Pritom, interesantan je nalaz koji se odnosi na nekadašnje pripadnike socijalističke nomenklature: iako su se profilisali kao relativno snažni nosioci vrednosti političkog liberalizma (i, u tom smislu, doprineli zaključku da se radi o generaciji koja se relativno čvrsto držala

svojih proliberalnih načela tokom perioda postsocijalističke transformacije), isti zaključak ne važi kada se radi o vrednostima koje se tipično vezuju za kapitalistički oblik ekonomske regulacije, pa tako stupanje na elitni položaj pre 1991. godine ujedno označava i naglašenu sklonost ka odbacivanju neoliberalne ideologije. Ovaj rezultat deluje utoliko interesantnije ukoliko se imaju na umu nalazi koji su dobijeni na pojedinačnim iskazima 1989. godine, kada je među pripadnicima ekonomske elite izrazito dominirala orijentacija ka ekonomskom liberalizmu. Razloge za ovako drastičnu promenu verovatno treba tražiti u nemogućnosti javnih (ali i pojedinih privatnih) preduzeća da opstanu u tržišnoj utakmici bez pomoći države i – neretko politički uslovljenih – privilegija, što, u situaciji globalne ekonomske krize, proizvodi manje ili više dramatične posledice. U tom smislu, ova grupacija je, s uspostavljanjem kapitalističkih društvenih odnosa, doživela hladan tuš kada je reč o vrednosno-ideološkim predstavama i očekivanjima koja su iz njih proizišla. Međutim, pomenuti nalaz vrlo jasno svedoči i o tome da je teško doneti nedvosmislene zaključke o mogućnostima jednoznačnog vrednosno-ideološkog utemeljenja vladajuće grupacije, u situaciji u kojoj položaji njenih članova počivaju na znatno drugačijim strukturnim pretpostavkama.

7. Zaključak

Uzevši u obzir rezultate prethodne analize, treba istaći nekoliko bitnih nalaza koji iz nje proizlaze. Vrednosno-normativna disonanca je uveliko karakterisala pripadnike ekonomske elite u osvit raspada socijalističkog poretka, s obzirom na relativno visok stepen slaganja sa većinom ispitivanih dimenzija političkog i ekonomskog liberalizma, koje su karakteristične za kapitalistički tip društava. Ovaj nalaz gotovo nedvosmisleno potvrđuje tezu o pripadnicima socijalističke nomenklature kao grupaciji koja se, iako vladajuća, profilisala kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa tadašnjem komandno-planskom društvu. Ipak, izrazito visok stepen kolektivističke orijentacije (koji se, tendencijski, nije bitno promenio tokom celog perioda transformacije) svedoči o vrednosnoj nekonzistenciji, koja svoje poreklo duguje specifičnom karakteru društvenih odnosa u vreme raspada socijalizma (nacionalizam kao nova osnova legitimacije i mobilizatorski resurs u predstojećim procesima transformacije), ali i normativno-institucionalnim rešenjima koje je socijalistički sistem preuzeo iz ranijih društveno-istorijskih epoha i relativno uspešno ih ugradio u sopstvene institucionalne temelje (kolektivni oblici svojine).

Period stabilizacije kapitalističkih društvenih odnosa doneo je očekivano, doduše postepeno, usaglašavanje između liberalnih vrednosti i

korespondirajućih normativnih rešenja. Ipak, ovo sistemski uslovljeno smanjenje vrednosno-normativne disonance nije značilo i njeno potpuno nestajanje. Kao što je napomenuto, relativno visok stepen kolektivističke orijentacije i dalje je, u značajnoj meri, karakterisao pripadnike ekonomske elite, svedočeći da se radi o duboko ukorenjenoj vrednosti transsistemskog karaktera, čije dugotrajno opstajanje svedoči u prilog tezi o uspostavljanju specifične forme (poluperiferijskog) kapitalističkog sistema, koja uspeva da, u dominantno kapitalistički oblik društvene reprodukcije, ugradi elemente karakteristične za ranije društvene sisteme. Hibridni karakter sistema institucija i normi, pritom, onemogućava jednoznačno utemeljivanje osnovnih društvenih grupacija, kao i njihovih vrednosno-ideoloških pretpostavki. Mada sektor vlasništva ekonomije nije uticao značajnije na diferenciranje pripadnika ove grupacije kada se radi o podršci promenama na političkom planu, ipak je značajno (i očekivano) doprineo razmimoilaženju kada se radi o nekim bitnim dimenzijama ekonomske transformacije – državnom intervencionizmu u ekonomiji i privatnom vlasništvu – pokazavši da je vrednosno-ideološka adaptacija promenjenom društveno-ekonomskom kontekstu bila nešto izraženija kod pripadnika elite čija se pozicija vezuje za (u kapitalizmu tipičan) privatni sektor ekonomije.

Period koji je obeležen (globalnom i lokalnom) krizom kapitalizma, doneo je očekivani pad u stepenu pristajanja uz većinu ispitivanih dimenzija političkog i ekonomskog liberalizma, otvorivši vrata novim nesaglasnostima između normativnog i vrednosnog sistema (koje su, ovoga puta, pre svega unutarsistemske po svom karakteru). Neoliberalni koncept kapitalističke regulacije, koji se temeljio na deregulaciji tržišta i minimalnoj ulozi države u ekonomiji, izazvao je značajne potrese u svetskoj ekonomiji, koji su se neminovno prelili i u lokalne okvire. Ovo je značilo povratak snažnijoj ulozi države u ekonomiji i odbacivanje koncepta tržišne samoregulacije (Berend 2012), iako same osnove kapitalističkog sistema nisu dovedene u pitanje. Međutim, i pored ovog pada u stepenu pristajanja uz liberalnu (političku i ekonomsku) orijentaciju, ona i dalje ostaje dominantna, uz određeno smanjenje (ali ne i nestajanje) ranije iscrtanih linija unutarklasne diferencijacije (s obzirom na sektor vlasništva i pripadnost nekadašnjoj nomenklaturi).

Konačno, ukoliko želimo da izvedemo zaključke o stabilnosti liberalnih uverenja među pripadnicima ekonomske elite, oni svakako ne mogu biti jednoznačni. S jedne strane, radi se o grupaciji koja zauzima vladajuću poziciju u aktuelnom (kapitalističkom) sistemu društvenih odnosa, te je stoga očekivano pretpostaviti da su vrednosno-ideološki okviri tumačenja stvarnosti pripadnika ove grupe neminovno usaglašeni sa normativnim

elementima na kojima sistem počiva, a koji garantuju očuvanje njenih osnovnih interesa. Međutim, kao što je već naglašeno, situacija ekonomske krize iznela je jasnije na videlo kontradiktornu prirodu kapitalističkog sistema (i njegovih normativno-institucionalnih elemenata) u Srbiji, koja onemogućava jednoznačno utemeljenje dominantne vrednosno-ideološke matrice (čak ni u okviru vladajuće grupacije, čije opstajanje na dominantnim položajima zavisi od uspešnog nametanja sopstvene interpretacije društvene realnosti ostalim društvenim klasama). Konjunktorni potresi sistema, koji dodatno doprinose protivrečnoj prirodi normativnih rešenja, za posledicu imaju oscilacije i nekonzistentnosti kada je reč o dominantnim vrednostima ove grupacije, iako se, kao što podaci pokazuju, bazične vrednosti na kojima sistem počiva (kao što je privatno vlasništvo ili nezavisnost oblika vlasti) ne dovode u pitanje. S druge strane, ekonomska elita se ne pojavljuje kao unutrašnje homogena grupacija: promene u pravcu učvršćivanja kapitalističkih društvenih odnosa jasno interesno (a samim tim i s obzirom na vrednosti) diferenciraju pripadnike elite čija se reprodukcija zasniva na različitim sistemskim pretpostavkama, onemogućavajući potpunu vrednosno-ideološku homogenizaciju i konsolidaciju jedinstvene vladajuće kapitalističke klase.

Literatura:

- Amin, S. 2011. *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism?*. Oxford: Pambazuka Press.
- Antonić, S. 2006. *Elite, građanstvo i slaba država*. Beograd: Službeni glasnik.
- Arandarenko, M. 1995. Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam?. *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 4.
- Berend, I. 2012. *Evropa posle 1980*. Beograd: Arhipelag; Službeni glasnik.
- Botomor, T. 2008. *Elite i društvo*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Chase-Dunn, C. 2013. Five Linked Crises in the Contemporary World-System. *Journal of World-System Research*, Vol. 19, No. 12.
- Domhoff, W. 1970. *The Higher Circles*. New York: Random House.
- Domhoff, W. 1975. Social clubs, policy-planning groups, and corporations: a network study of ruling-class cohesiveness. *The Insurgent Sociologist*, Vol 5, No. 3.
- Freitag, P. 1975. The cabinet and big business: a study of interlocks. *Social Problems*, Vol. 25, No. 23.
- Golubović, Z. 2004. Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije. *Sociološki pregled*, Vol. XXXVIII, br. 1-2.
- Higley, J. and G. Lengyel, eds. 2000. *Elites after State Socialism: Theories and Analysis*. Boston: Rowman and Littlefield Publishers.

- Heywood, A. 2012. *Political Ideologies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hodžić, A. 1991. Društvena struktura i kvaliteta života. *Sociologija*, Vol. XXXIII, br. 3.
- Inglehart, R. and W. Baker. 2000. Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, Vol. 65, No. 1.
- Kullberg, J., J. Higley and J. Pakulski. 1998. Elites, Institutions and Democratisation in Russia and Eastern Europe, in G. Gill, ed. *Elites and Leadership in Russian Politics*. Basingstoke: Macmillan; New York: St. Martin's Press.
- Lane, D. 2011. *Elites and Classes in the Transformation of State Socialism*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Lazic, M. and S. Cvejic. 2007. Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. and J. Pešić. 2012. *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*. Beograd: ISI FF; Čigoja štampa.
- Lazić, M. i J. Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u M. Lazić i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF; Čigoja štampa.
- Malešević, S. 2004. *Ideologija, legitimnost i nova država*. Beograd; Zagreb: Fabrika knjiga; Naklada Jesenski i Turk.
- Mils, R. 1999. *Elita vlasti*. Beograd: Plato.
- Mintz, B. 1975. The president's cabinet, 1897-1972: a contribution to the power structure debate. *Insurgent Sociologist*, Vol. 5, No. 3.
- Panitch, L. 2013. Crisis of What?. *Journal of World-System Research*, Vol. 19, No. 12.
- Sekelj, L. 1990. *Jugoslavija – struktura raspadanja*. Beograd: Rad.
- Simkus, A. 2007. Guest Editor's Introduction. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Szeleny, I. and S. Szeleny. 1995. Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5.
- Uvalic, M. 2010. *Serbia's Transition. Towards a Better Future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Irena Petrović

PROMENE VREDNOSNIH OBRAZACA EKONOMSKE ELITE – PATRIJARHALNOST, AUTORITARNOST, NACIONALIZAM

U radu se, na osnovu tri empirijska istraživanja, realizovana tokom poslednje dve i po decenije (1989, 2003. i 2012. godine) analiziraju promene osnovnih vrednosnih obrazaca ekonomske elite i to: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam. Promene ovih vrednosnih obrazaca pratiće se preko identičnih vrednosnih iskaza koji su predstavljeni skalom Likertovog tipa. Osim toga, u radu će biti predstavljeni i rezultati istraživanja za ostale društvene grupacije, čime će analiza biti smeštena u uporedni okvir.

Primenom faktorske analize (standardizacijom prosečnih faktorskih skorova za 3 godine) biće omogućeno praćenje promena ne/patrijarhalnih, ne/autoritarnih i ne/nacionalističkih stavova tokom posmatranog perioda, kao i distribucija analiziranih vrednosti prema društvenim grupama.

1. Uvod

Nakon pionirskog istraživanja elite u Jugoslaviji krajem šezdesetih godina (Barton et al. 1973), sledeće obuhvatnije istraživanje realizovano je polovinom 1980-ih u Hrvatskoj (Lazić 1987). Istraživanja koja su usledila, a tokom kojih su prikupljeni podaci o eliti, realizovana su 1989, 1993, 2003. i 2012. godine. Može se reći da je postsocijalistička transformacija dala itekako značajan zamah brojnim empirijskim istraživanjima elite, kako u Srbiji, tako i u ostalim zemljama Istočne i Srednje Evrope. Međutim, ostaje da se napomene da, bez obzira na to, teorijska razmatranja pojma elite nisu mnogo napredovala, što je itekako ograničilo interpretaciju istraživačke građe (Lazić 2000). Kada je reč o empirijskim istraživanjima elite u Srbiji, potrebno je istaći da, iako se ne radi o longitudinalnom istraživanju u striktnom smislu reči, podaci dobijeni ovim istraživanjima omogućavaju poređenja, pa tako i praćenje procesa promena na planu vertikalne pokretljivosti, materijalnog položaja i vrednosnih orijentacija ove društvene grupe.

Poseban značaj proučavanja vrednosnih obrazaca elite proizlazi iz toga što stvaranje bazičnih kulturnih obrazaca elite (koji su društveno dominantni) služi kao podloga za legitimisanje novog poretka, a omogućava i jedinstvenu osnovu klasnog delanja (Lazić 2011: 166). U prilog ovoj tvrdnji možemo navesti to što su mnogobrojni autori (Veber, Parsons, Gramši) saglasni da dugoročna stabilnost svakog društvenog poretka počiva na tome što ga barem pasivno prihvata znatna većina stanovništva (navedeno prema Lazić 2011: 180).

Cilj ovog rada je da se, na osnovu rezultata empirijskih istraživanja ekonomske elite koja su realizovana 1989, 2003. i 2012. godine prate promene vrednosnih obrazaca pripadnika ekonomske elite i to: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam, u kontekstu društvenih promena koje donosi proces postsocijalističke transformacije kod nas. Analiza će se u ovom radu usredrediti na vrednosne orijentacije koje će se interpretirati kao međusobno suprotstavljene: pristajanje uz patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam interpretiraće se kao podržavanje antimodernizacijskih vrednosti, dok će se njihovo odbacivanje tumačiti kao pristajanje uz modernističke vrednosne orijentacije.¹ Dalje, nastojaće se da se pokaže u kojoj meri možemo govoriti o vrednosnoj konzistentnosti pripadnika ekonomske elite. Preciznije, nastoji se utvrditi da li su određeni delovi ekonomske elite manje ili više modernizacijski orijentisani tokom analiziranog perioda. Najzad, nastojaće se da se pokaže da li pripadnici ekonomske elite u pogledu pristajanja uz analizirane vrednosne orijentacije pokazuju jasne znake diferencijacije u odnosu na ostale društvene grupacije. Otuda će u radu biti prikazane i odgovarajuće promene vrednosnih orijentacija drugih osnovnih društvenih grupacija.

Karakteristike socijalističkog perioda i procesi transformacije društva Srbije koji traju duže od dve decenije, a koje posebno obeležavaju procesi blokiranja temeljnih sistemskih promena (Lazić 2000, 2005, Bolčić 2013), potom intenzivnih reformi (Lazić i Cvejić 2004, Bolčić 2004, 2013) i na kraju duboka sistemska kriza (Babović 2012, 2013, Cvejić 2013, Radonjić 2013), predstavljaće najopštiji okvir za praćenje promena vrednosnih obrazaca ekonomske elite.

¹ Jasno je da se ovde modernizacija shvata kao kompleksni proces društvenih promena – na ekonomskom, političkom, kulturnom i socijalnom planu – kojima se ukupni društveni odnosi oblikuju u skladu s kapitalističkim načinom proizvodnje društvenog života.

2. Teorijsko-hipotetički okvir

Analiza promena vrednosnih obrazaca ekonomske elite tokom perioda postsocijalističke transformacije nameće potrebu oslanjanja na određene teorijsko-analitičke pretpostavke. Na samom početku je neophodno definisati pojam ekonomske elite, a zatim, u najkraćim crtama, ukazati na procese konstituisanja ekonomske elite, najpre tokom socijalizma, a potom tokom perioda postsocijalističke transformacije. Nužnost razjašnjenja procesa konstituisanja ekonomske elite proizlazi iz činjenice da su se, tokom posmatranog perioda, značajno menjali opšti deterministički okviri klasne reprodukcije i pokretljivosti osnovnih društvenih grupa, te da su se ove promene posebno odnosile na vladajuću klasu. Ne upuštajući se detaljno u razmatranje procesa konstituisanja i reprodukcije pripadnika ekonomske elite, analiza će se ograničiti na najvažnije determinističke obrasce ovih procesa.

Prema Lazićevim rečima, elita predstavlja društvenu grupu koja poseduje koncentrisanu kontrolu nad akumulisanim resursima, koji su neophodni za reprodukciju osnovnih pretpostavki na kojima počiva dati (ili potencijalni) način proizvodnje društvenog života i koja ima aktivnu ulogu u reprodukciji tih pretpostavki (Lazić 2000: 26). Ovde je potrebno naznačiti da dato određenje elite podrazumeva ukrštanje strukturalnog i dinamičkog (istorijskog) pristupa. Najpre, resursi (ovde se misli na ekonomske, organizacijske i kulturne reurse) predstavljaju temelj na kojem se izgrađuju posebni oblici društvenih odnosa. S druge strane, specifična struktura determinacije tih resursa je upravo ono po čemu se istorijski razlikuju oblici proizvodnje društva, pa samim tim i elite. Naime, dok akumulacija ekonomskih resursa predstavlja jezgro kapitalizma, dotle stapanje ekonomskog, političkog i kulturnog monopola predstavlja osnovu komandno-planske proizvodnje društvenog života u socijalizmu (Lazić 1987, 2000, 2011).

Komandno-planski proces reprodukcije u socijalizmu, kao celinu, kontrolisala je kolektivno-vlasnička klasa (nomenklatura), što dalje znači da društveni podsistemi – ekonomski, politički, kulturni i socijalni – nisu bili međusobno relativno razdvojeni, odnosno nomenklatura je činila jedinstvenu (vladajuću) grupaciju koja je bila striktno hijerarhijski organizovana. Osnovni deterministički princip reprodukcije ove grupe predstavljalo je naimenovanje na položaj od strane viših instanci. Uz to, tokom vremena, sve više je dobijao na značaju stepen obrazovanja, tako da se regrutacijska osnova za uspon u nomenklaturu sve više sužavala na pripadnike posrednih slojeva. Međutim, egalitaristička legitimacija sistema trajno je nametala, iako

u ograničenoj meri, proširivanje regrutacijske osnove vladajuće klase i na manuelne radnike (Lazić 1987, Lazić 2011: 136).²

Kada je, dalje, reč o procesima konstituisanja političke i ekonomske elite tokom perioda postsocijalističke transformacije, treba podsetiti da se sistemska promena društva nakon 1989. godine odigravala u dve relativno jasno odvojene faze, blokirane i deblokirane transformacije, unutar kojih su se mehanizmi regrutacije u oba sloja na vrhu hijerarhije društva u velikoj meri razlikovali.

Zadržavanje političke vlasti i, posredstvom očuvanog državnog vlasništva, ekonomske dominacije, omogućilo je pripadnicima nomenklature da tokom perioda postsocijalističke transformacije ostanu na vrhu društvene hijerarhije unutar oba podsistema, političkog i ekonomskog (konvertujući, u ovom drugom slučaju, tokom prvih nekoliko godina transformacije, veliki deo kolektivnog u privatno vlasništvo). Rezultati istraživanja elite koji se odnose na pokretljivost ukazali su da je reč o grupi koja je kadrovski gotovo identična onoj s kraja socijalističkog perioda, odnosno da imamo manje-više istu grupaciju ljudi.

Međutim, isti procesi koji su omogućavali očuvanje političke vlasti i konverziju položaja u privatni kapital, potkopavali su društvenu dominaciju pripadnika nekadašnje nomenklature. Legalizovanje političkog pluralizma i privatnog vlasništva i njihovo sve čvršće legitimacijsko ukorenjivanje doveli su do promena u oba društvena podsistema. Kada govorimo o promenama unutar ekonomskog podsistema, možemo reći da je napredovanje tržišne ekonomije omogućavalo sve uspešniju akumulaciju kapitala „odozdo“, od strane sposobnih sitnih i srednjih preduzetnika, tako da su u ekonomsku elitu počeli sve više da se uspinju kako pojedinci iz tih slojeva, tako i iz slojeva stručnjaka i nižih rukovodilaca (Lazić 2000).

Najзад, uključivanje zemlje u međunarodni poredak zasnovan na tržišnoj ekonomiji i pluralističkom političkom sistemu, kao i učvršćivanje institucionalnog poretka koji garantuje privatno vlasništvo na početku novog milenijuma, doveli su do značajnog smanjivanja uloge države u neposrednoj regulaciji ekonomskih aktivnosti. Naime, zato što je autoritarni Miloševićev režim pripadnicima ekonomske elite sve više predstavljao prepreku za akumulaciju kapitala, privatnovlasnička ekonomska elita je 2000. godine prvi put snažno i manje-više kao celina stala iza opozicionih stranaka. Dakle, za razliku od ostalih istočnoevropskih zemalja, u Srbiji je tek tada kapitalistička revolucija (do)vršena u interesu, i uz aktivno učešće, već formiranog jezgra

² Vidi više o tim karakteristikama uvodni tekst i tekst o regrutaciji elite u ovoj studiji.

(nastajuće) kapitalističke klase, koja je sada nastojala da institucionalno-normativne uslove svoje reprodukcije razvije i učvrsti.

Dalje, polazeći od pretpostavke da stabilna reprodukcija vladajućih društvenih odnosa počiva ne samo na strukturalnim pretpostavkama, već i na delatnom jedinstvu vladajuće grupacije (a neophodan uslov za to je, svakako, i široko usvajanje jedinstvenog vrednosnog okvira), ovde se nameće potreba da se u raspravu uvede pojam vrednosno-normativne disonance. Važnost isticanja značaja proučavanja vrednosno-normativne disonance dolazi otuda što upravo visoka vrednosna konzistencija društvene grupe osigurava jednu od nužnih pretpostavki za uspešno grupno delanje, dok njeno opadanje (zastupanje različitih vrednosti od strane pripadnika grupe) ima kao posledicu smanjivanje mogućnosti da grupa efikasno delatno zastupa vlastite interese (Lazić 2011: 183).

Usled specifičnog istorijskog toka kroz koji je Srbija prolazila u periodu socijalizma, kao i produženog procesa transformacije u prvoj deceniji novog veka, ovde su na delu bila dva suprotstavljena tipa dominantnih društvenih odnosa, koji proizvode dva suprotstavljena vrednosna obrasca, s jedne, i dva suprotstavljena normativna sistema, s druge strane. Na taj način su, na planu vrednosti, istovremeno rašireni međusobno sukobljeni kolektivistički vrednosni obrasci (nastali kombinovanjem tradicionalističkog patrijarhalnog nasleđa, s jedne, i socijalističkog egalitarističkog sistema, s druge strane), kao i individualistički obrasci, koji su proizvod višestranog ukrštanja (Lazić 2005: 31). S druge strane, protivrečno dejstvo se održava i na društveno-normativnom polju. Tako, dok na jednoj strani nailazimo na distributivne društvene norme, na drugoj su široko raširene i deluju norme koje proizlaze iz tržišnog tipa privređivanja. Skladnost normativnog sistema i vrednosnih obrazaca postoji samo u kombinaciji kolektivističkih vrednosnih obrazaca i distributivnih normi, s jedne, i individualističkih vrednosti i tržišnih normi, s druge strane (socijalistički i kapitalistički tip društvenih odnosa). U slučaju preostale (druge) dve kombinacije postoji protivrečnost koju Lazić, po analogiji s pojmom kognitivne disonance, naziva *normativno-vrednosnom disonancom*. Na empirijskom planu, normativno-vrednosna disonanca se pokazuje kao naglašena vrednosna konfuzija, ili, kako je Lazić naziva, *vrednosna nekonzistentnost*.³

Analiza će se u ovom radu, kako je već prethodno pomenuto, usredsrediti na vrednosne obrasce koji će se interpretirati kao međusobno suprotstavljeni: podržavanje patrijarhalnih, autoritarnih i nacionalističkih vrednosti interpretiraće se kao podržavanje antimodernizacijskih vrednosti,

³ Vidi više o pojmu normativno-vrednosne disonance u tekstu J. Pešić u ovoj studiji.

dok će se njihovo odbacivanje interpretirati kao pristajanje uz modernističke vrednosne orijentacije.

Na ovom mestu gotovo da nije neophodno navoditi argumentaciju u prilog stanovištu po kojem je u ranijim istorijsko-strukturalnim uslovima dominantni sistem vrednosti bio naglašeno tradicionalistički, patrijarhalan, egalitaristički, autoritaran. Strukturalni zaostaci predmodernizacijskog perioda, poput većinskog ruralnog stanovništva i brojne grupacije poljoprivrednika predstavljali su osnovu za zadržavanje antimodernizacijskih vrednosnih obrazaca (Lazić 2011). Iako su, kao što je opštepoznato, u periodu socijalizma neki oblici (kvazi)modernizacije, poput ubrzane industrijalizacije, urbanizacije i širenja školskog sistema, bili izrazito ubrzani, može se reći da je proces razgradnje patrijarhalnih obrazaca bio naglašeno selektivan, što je dovelo samo do potiskivanja tradicionalizma, ali ne i njegovog prevazilaženja. Istraživanja vrednosnih orijentacija tokom 1970-ih utvrdila su snažnu zastupljenost tradicionalističkih vrednosti (Pantić 1977). Naime, i pored toga što je komunistička revolucija nakon Drugog svetskog rata označila diskontinuitet sa tradicionalističkim sistemom vrednosti, postojanje autoritarnog modela vladavine, paternalistička država, egalitarna raspodela i sl. nadovezali su se na zatečenu tradicionalnu svest i na taj način su u značajnoj meri doprineli usporavanju procesa modernizacije (prema Vasović 1998: 371). Kašnjenju modernizacijskih procesa u Srbiji umnogome su doprinele i široko rasprostranjene autoritarne vrednosne orijentacije, koje su bile povezane sa patrijarhalnim vrednosnim obrascima.⁴ Na postojanje povezanosti između autoritarnih i tradicionalnih, konvencionalnih vrednosti ukazala su takođe istraživanja iz sedamdesetih i osamdesetih godina. Izvesni autori su, štaviše, bili skloni da poreklo autoritarnosti vide upravo u tradicionalnom sistemu vrednosti i normi (Rot i Havelka 1973).

Široko rasprostranjeni patrijarhalno-autoritarni vrednosni obrasci tokom socijalizma predstavljali su, između ostalog, pogodno tlo i za razbuktavanje nacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije. I ne samo to: etnički princip, kao preovlađujući kriterijum grupnog identiteta, predstavlja zapravo izraz (između ostalog) opštih elemenata tradicionalizma – socijalne zatvorenosti (autarkičnosti), usmerenosti na primarne grupe, kolektivizma i sl. (Vasović 1998: 380). Drugim rečima, nacionalizam kao vrednosna orijentacija je zasnovan na nizu principa koji imaju tradicionalističko uporište

⁴ Prema podacima koje saopštavaju Rot i Havelka, autoritarnost se i tokom sedamdesetih godina manifestovala u izrazito visokom stepenu (Rot i Havelka 1973). Pantić je takođe otkrio visok stepen autoritarnosti na različitim uzorcima i u različitim vremenima (o tome opširnije u Pantić 1977, 1981, 1990).

(kolektivizam – antiindividualizam, kult vođe – autoritarnost, zatvorenost prema svetu – odbacivanje drugog/neprijateljstvo prema drugima, itd; vidi Lazić 2005: 24).

Zbog rasprostranjenosti tradicionalističkih vrednosti, navodi se da je „pojava vođa sa nacionalim zastavama bila dovoljna u sredini sa snažnim autoritarnim potencijalom da izvede nacionalne konflikte iz latencije u krvavu stvarnost“ (Lazić 1994: 186). Da nacionalizam krajem osamdesetih nije bio autohtonog porekla, već da je u značajnoj meri prouzrokovao aktuelnim društveno-istorijskim događajima, ukazuje i Katunarić, posebno kada piše: „Kao i u dugotrajnoj prošlosti, tako i sada, čitav mitsko-simbolički kompleks, uključujući mit o vlastitoj državi, te nacionalistička i imperijalistička ideologija, dolaze 'odozgo', iz redova elita koje se bore za vlast ili učvršćenje postojeće vlasti“ (prema Golubović et al. 1995: 154). Razlog što se ta ideologija, postulirana odozgo, tako lako primila, autor vidi u tome što se na planu razgradnje predrasuda i tradicionalizma nije ništa učinilo, te se na taj način lako spojila nova nacionalistička ideologija na makro planu sa tradicionalnom autoritarnošću na mikro planu (Ibid). Odnosno, učinci rada „odozgo“ postali su u tolikoj meri impresivni samo zato što su već postojali odgovarajući uslovi za masovni odziv „odozdo“. A prioritetni uslov ovde je bila naglašena spremnost većine stanovništva da bespogovorno prihvata zahteve nadređenih. Ta se spremnost za potčinjavanje u političko-istorijskom smislu pojavljuje, prema Lazićevim rečima, kao neizgrađenost demokratske političke kulture, a u socijalno-psihološkom smislu, kao raširena autoritarna vrednosna orijentacija (Lazić 2005: 48).

I istraživanja tokom prve polovine devedesetih utvrdila su široku rasprostranjenost tradicionalnih, autoritarnih, nacionalističkih, ali u isto vreme i liberalnih vrednosti (Kuzmanović 1994, Golubović et al. 1995, Gredelj 1994).⁵ Prisustvo suprotstavljenih vrednosti, u društvenim okolnostima u kojima su još uvek bili očuvani elementi starog i tek nastajali oblici novog načina reprodukcije društva, deluje razumljivo (Lazić 2011: 186). Nadalje, uvid u istraživanjem dobijene podatke iz 2003. otkriva izvesne promene unutar većine vrednosnih orijentacija. Tako se može zapaziti izvesno opadanje intenziteta tradicionalizma i autoritarnosti, opstanak ambivalentnog odnosa prema liberalnim vrednosnim obrascima, ali i rast stepena nacionalizma (Lazić i Cvejić 2004). Jasno je, ipak, da u relativno kratkom periodu (do 2003) nije moglo doći do značajnih promena u vrednosnim obrascima, pogotovo ako se uzmu u obzir dve ključne činjenice: još uvek

⁵ O prisustvu liberalne vrednosne orijentacije tokom socijalizma vidi Pantić 1977, 1981.

otvoreni karakter srpskog nacionalnog i državnog pitanja, zbog nerešenog statusa Kosova (a 2003. godine i državne zajednice sa Crnom Gorom), kao i produbljivanje procesa ekonomske transformacije i to nakon dugotrajnog perioda dramatične krize (Lazić 2011).

Najzad, procesi transformacije u poslednjoj deceniji obeleženi su, između ostalog, dubokom sistemskom krizom, koja je posledica globalne ekonomske krize, ali i nedosledne i neefikasne transformacije u Srbiji. Iako tokom navedenog perioda, kao što ćemo u nastavku moći da vidimo, dolazi do pada intenziteta patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma među pripadnicima većine društvenih slojeva, „istorijska dotrajalost neoliberalnog modela ekonomske regulacije, uz nepostojanje jasne alternative (...) dovodi do stvaranja osećaja nesigurnosti i gubitka jasnog oslonca u orijentaciji gotovo svih društvenih grupa, proizvodeći tendenciju slabog ukorenjivanja, te lakog menjanja vrednosnih orijentacija – uključujući i bazične, sistemske vrednosti – u zavisnosti od promene trenutnih istorijskih okolnosti“ (Lazić i Pešić 2013).

U skladu s prethodno opisanim karakteristikama konstituisanja ekonomske elite, te promenama vrednosnih obrazaca tokom socijalističkog i nastajućeg kapitalističkog društvenog poretka, ovde su formulisane određene istraživačke hipoteze.

Najpre, ako se imaju u vidu procesi konstituisanja ekonomske elite tokom perioda socijalizma (relativno široka otvorenost vladajuće grupacije za uspon pojedinaca iz svih društvenih grupacija), očekuje se relativno široka rasprostranjenost patrijarhalnih i autoritarnih vrednosnih obrazaca na kraju ovog perioda. Takođe, očekuje se da će pripadnici ekonomske elite krajem osamdesetih, s obzirom na veoma izraženu ideologiju bratstva i jedinstva, iskazati nizak stepen nacionalizma. S druge strane, očekuje se da će strukturalne promene u Srbiji, uz postepeno zatvaranje grupacije na vrhu društvene hijerarhije prema pripadnicima nižih društvenih slojeva, doneti značajan pad antimodernističkih vrednosnih obrazaca, te da će ova grupacija, uz srednju klasu, u narednom periodu predstavljati osnovu iz koje se formiraju nosioci modernističkih orijentacija. Na ovom mestu se posebno ističe uloga faktora obrazovanja u slučaju svih posmatranih vrednosnih obrazaca, jer „viši stepen obrazovanja bi, po pravilu, trebalo da donosi ne samo veći fond znanja nego i kulturnu otvorenost, izloženost raznovrsnijim kulturnim uticajima, pa stoga i manju podložnost rigidnim obrascima ponašanja, tradicionalizmu i sl.“ (Lazić 2005: 166). Tokom perioda sistemskih promena očekuje se i učvršćivanje modernističkih vrednosnih obrazaca među većinom pripadnika ekonomske elite, pa samim tim i jačanje

vrednosne konzistentnosti ove društvene grupe. Najzad, očekuje se i da će u svim analiziranim periodima (s obzirom na viši stepen obrazovanja, viši materijalni položaj, itd) pripadnici ekonomske elite pokazivati jasne znake diferencijacije u odnosu na niže slojeve.

3. Metodološki okvir analize

Zaključci o promenama vrednosnih obrazaca ekonomske elite i ostalih društvenih grupacija, i to patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, izvediće se na osnovu tri empirijska istraživanja: „Društvena struktura i kvalitet života“ iz 1989. godine, „Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije“ iz 2003. godine i „Promene osnovnih struktura srpskog društva“ iz 2012. godine.⁶ Ove promene praćene su preko identičnih vrednosnih iskaza u sva tri istraživanja (iskazi su predstavljeni skalom Likertovog tipa). Patrijarhalnost je analizirana preko sledećih tvrdnji: „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“; „Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama“; „Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti“; „Dobro je da su muškarac i žena ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč“. U slučaju autoritarnosti, iskazi su glasili: „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“; „Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi“; „Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima“. Najzad, promene u intenzitetu prihvatanja etnocentričnih orijentacija praćene su preko sledećih tvrdnji: „Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih“; „Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije“; „Među nacijama se može ostvariti dobra saradnja, ali ne i potpuno poverenje“.

Standardizacija prosečnih faktorskih skorova za sve tri godine omogućava (iako ne u strogom smislu, jer se poređenje vrši na osnovu tzv. uporednih vremenskih serija) praćenje promena ne/patrijarhalnih, ne/autoritarnih i ne/nacionalističkih stavova, kao i njihovu distribuciju prema društvenim grupama.

U Tabelama 1, 2 i 3 dati su rezultati faktorske analize koji se odnose na broj ekstrahovanih faktora, procenat objašnjene varijanse, te vrednosti faktorskih opterećenja koja ukazuju na korelaciju ekstrahovanog faktora i originalnih promenljivih. Iz tabela koje su date možemo videti da se u slučaju sve tri vrednosne orijentacije (za sve tri posmatrane godine) ekstrahovao

⁶ Videti više o ovim istraživanjima, uzorcima i sl. u tekstu J. Pešić u ovoj studiji.

samo jedan faktor čija je karakteristična vrednost veća od 1 i koji objašnjava više od 50% ukupne varijanse (ovakvo rešenje faktorske analize u društvenim naukama može se smatrati zadovoljavajućim). Takođe, možemo videti da su gotovo svuda vrednosti faktorskih opterećenja iznad 0,7, što dalje ukazuje da ekstrahovani faktor objašnjava oko 50% varijanse analiziranih promenljivih. Dakle, rezultati faktorske analize su pokazali da navedeni iskazi predstavljaju pojavne oblike vrednosnih obrazaca (tj. latentnih faktora) – patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, te da je ovakva analiza u potpunosti opravdana.

Tabela 1. Rezultati faktorske analize – iskazi o patrijarhalnosti

Iskazi	1989.		2003.		2012.	
	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse
	2,263	56,585	2,536	63,392	2,393	59,827
	korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama	
Muškarac zaposlen	,682		,798		,810	
Domaćinstvo – žene	,775		,808		,792	
Ravnopravnost	,771		,776		,762	
Javno – privatno	,772		,802		,727	

Tabela 2. Rezultati faktorske analize – iskazi o autoritarnosti

Iskazi	1989.		2003.		2012.	
	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse
	1,662	55,399	1,651	55,036	1,594	53,145
	korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama	
Vođa – narod	,758		,755		,641	
Jaki – slabi	,751		,666		,773	
Poslušnost – deca	,724		,798		,766	

Tabela 3. Rezultati faktorske analize – iskazi o nacionalizmu

Stavovi	1989.		2003.		2012.	
	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse
	1,595	53,177	1,913	63,750	1,953	65,091
	korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama	
Mešoviti – brakovi	,664		,769		,759	
Nacija – sigurnost	,814		,844		,858	
Nacija – poverenje	,702		,780		,800	

4. Rezultati analize i diskusija

4.1. Patrijarhalnost

Kao što je napred naznačeno, promene u stepenu prihvatanja patrijarhalnih vrednosnih obrazaca kod pripadnika ekonomske elite u periodu od 1989. do 2012. godine biće prikazane preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova. Podaci su prikazani za sve društvene grupe, posmatrane zajedno i za ekonomsku elitu odvojeno.

Tabela 4. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za patrijarhalnost⁷

Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
1989.	,167	,149	-,292	-,032	,374	,506	,775	,290
2003.	-,617	-,383	-,576	-,345	-,052	,234	,409	-,176
2012.	-,795	-,606	-,779	-,446	-,288	-,063	,030	-,260

Društveni slojevi: 1. ekonomska elita; 2. niži rukovodioci, sitni preduzetnici i sl; 3. stručnjaci; 4. službenici, tehničari i sl; 5. KV radnici; 6. NKV radnici; 7. poljoprivrednici

Istraživački rezultati predstavljeni u Tabeli 4 jasno pokazuju da je patrijarhalnost na kraju socijalističkog perioda predstavljala preovlađujuću vrednosnu orijentaciju. Pozitivan predznak vrednosti faktorskih skorova, kako na nivou svih društvenih grupa, posmatranih zajedno, tako i za određene društvene grupe pojedinačno, ukazuje da su pripadnici skoro svih društvenih slojeva ove vrednosti itekako prihvatili.

Dalje, evidentno je da su krajem 1980-ih razlike, posmatrane preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova, između društvenih slojeva

⁷ Negativan predznak označava odbacivanja iskaza.

velike, kao i da postoji jasna povezanost između pripadništva sloju i rasprostranjenosti patrijarhalnosti. Izuzetak predstavljaju grupacije stručnjaka i službenika i tehničara sa srednjom stručnom spremom, kod kojih nepatrijarhalna orijentacija preovlađuje već u to vreme. Pristajanje uz iskaze kojima se meri patrijarhalnost među pripadnicima ekonomske elite, kao i sitnih preduzetnika, možemo najverovatnije objasniti nižim nivoom obrazovanja sitnih preduzetnika, kao i mogućnošću regrutacije pripadnika ekonomske elite i sitnih preduzetnika iz nižih slojeva, na šta su ukazali rezultati istraživanja vertikalne pokretljivosti u socijalističkom periodu.⁸

Ukoliko se dalje posmatraju podaci iz drugog i trećeg reda tabele, može se uočiti da period postsocijalističke transformacije donosi značajan pad stepena patrijarhalnosti i to, kako među pripadnicima svih društvenih grupa, tako i među pripadnicima ekonomske elite. Ono što se takođe može primetiti jeste da je upravo u ovoj grupaciji pad stepena patrijarhalnosti bio najizraženiji, što možemo objasniti promenom regrutacijskih obrazaca ekonomskih elita. Kako pokazuju rezultati istraživanja iz 2003, regrutacija u ekonomsku elitu iz krugova vladajućih slojeva uvećala se četiri puta u odnosu na period početka transformacije, dok se, u odnosu na socijalistički period, uvećala 8 puta. Sasvim je razumljivo da se ovaj dramatični skok odigrao na račun regrutacije iz nižih društvenih slojeva i to potomaka poljoprivrednika i manuelnih radnika (Lazić 2011: 176-177).

Kao što je već napomenuto, ovde se nastoji utvrditi i to da li su određeni delovi ekonomske elite tokom posmatranog perioda manje ili više anti/modernizacijski usmereni, odnosno u kojoj meri određena obeležja predstavljaju značajne činioce diferencijacije analiziranih vrednosnih obrazaca. Da bi se dobio odgovor na to pitanje, biće predstavljeni rezultati linearne regresione analize.

Podaci iz Tabele 5 pokazuju da je neznatan broj nezavisnih promenljivih koje su uključene u model prešao nivo statističke značajnosti (i to u sve tri posmatrane godine). Ako pogledamo rezultate regresione analize za 1989. godinu, možemo videti da najjači prediktor patrijarhalnosti predstavlja pol ispitanika. Vrednost standardizovanog koeficijenta B pokazuje da su muškarci daleko skloniji prihvatanju patrijarhalnih vrednosti. S obzirom da je tradicionalizam u istraživanjima operacionalizovan pomoću vrednosti koje regulišu muško-ženske odnose u porodičnom i javnom životu, ovaj nalaz se mogao i očekivati. Zapravo, različiti stavovi muškaraca i žena prema tradicionalnim ulogama polova mogu se objasniti, pre svega, razlikama u interesima, jer muškarci brane zatečene privilegije. Dalje, ustanovljen je značajan stepen

⁸ Videti tekst M. Lazića u ovoj studiji.

povezanosti između mesta rođenja i pristajanja uz iskaze kojima se meri patrijarhalnost. Uočava se da su ispitanici poreklom iz gradskih područja manje podložni usvajanju patrijarhalnih vrednosnih obrazaca u odnosu na ispitanike ruralnog porekla. Dobijeni istraživački rezultat u velikoj meri se može objasniti seoskim uslovima života koji pogoduju formiranju i očuvanju tradicionalnih, odnosno patrijarhalnih orijentacija. Obeležja poput obrazovanja i mesta stanovanja ispitanika nisu prešla prag statističke značajnosti, što u dobroj meri predstavlja očekivan nalaz, budući da preko 90% pripadnika ekonomske elite ima završenu višu školu/fakultet i da živi u gradskim područjima. Takođe, ni starost ispitanika ne predstavlja statistički značajan činilac, što donekle predstavlja neočekivan istraživački nalaz (odnosno, govori o još uvek velikoj prožetosti skoro celokupnog društva patrijarhalnošću).

Tabela 5. Osnovni statistički pokazatelji za model regresione analize*

1989.**			2003.***			2012.***	
Obeležja ⁹	Beta	Sig.	Obeležja ¹⁰	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Konstanta		,089	Konstanta		,111		,753
Starost	,024	,702	ženski pol	-,108	,143	-,210	,006
ženski pol	-,310	,000	VSS ispitanika	-,018	,801	-,193	,012
VSS ispitanika	-,051	,419	God. dospevanja na elit. pol. do 1991.	,103	,330	-,111	,283
VSS oca	-,120	,131	God. dospevanja na elit. pol. 1992-2001.	,048	,590	,073	,429
SSS oca	-,143	,059	Položaj u preduzeću –srednji stratum	-,088	,256	-,213	,008
Mesto rođenja	-,209	,003	Položaj u preduzeću –viši stratum	,082	,287	-,104	,209
Mesto stanovanja	-,015	,805	Mešovito vlasništvo	,011	,897	-,024	,784
Nije član SK, niti je ikada bio	-,110	,075	Privatno vlasništvo	,080	,374	-,047	,595
Bivše članstvo u SK	-,059	,331	Starost	-,197	,024	,271	,010

*zavisna promenljiva – faktorski skor patrijarhalnost, **R²=0,215 ***R²=0,118

***R²=0,153

⁹ Referentne kategorije: za pol – muški pol; za obrazovanje ispitanika – srednje obrazovanje; za obrazovanje oca – osnovno obrazovanje; za mesto rođenja – selo; za mesto stanovanja – selo; za članstvo u SK – trenutno članstvo; starost je predstavljena kao apsolutna nulta skala.

¹⁰ Referentne kategorije: za pol – muški pol; za obrazovanje ispitanika – srednje obrazovanje; starost je predstavljena kao apsolutna nulta skala; za sektor vlasništva – državno vlasništvo; za položaj u hijerarhiji – niži stratum; za godine dospevanja na elitni položaj – posle 2000.

Ako, dalje, pogledamo rezultate za 2003. godinu, možemo videti da jedino starost ispitanika predstavlja statistički značajan činilac: stariji ispitanici su manje patrijarhalni, što predstavlja itekako neočekivan istraživački nalaz. Najzad, podaci poslednjeg istraživanja pokazuju uticaj pola, starosti i obrazovanja ispitanika. Žene su, kao i krajem osamdesetih, pokazale niži stepen pristajanja uz patrijarhalne stereotipe, dok su stariji ispitanici skloniji da podrže analizirane iskaze. Dalje, možemo uočiti razliku između ispitanika sa srednjim i visokim obrazovanjem. Negativne vrednosti standardizovanog koeficijenta B pokazuju da su ispitanici sa visokim obrazovanjem skloniji neprihvatanju patrijarhalnih stereotipa. Rezultati analize pokazuju i da godine dospevanja na elitni položaj, kao ni sektor vlasništva, ne utiču na odnos prema patrijarhalnim vrednostima. S druge strane, položaj koji ispitanik zauzima u preduzeću¹¹ ima određeni uticaj, pa tako direktori i vlasnici srednjih firmi pokazuju niži stepen patrijarhalnosti u odnosu na direktore i vlasnike malih firmi, dok ne postoji razlika između njih i najvišeg hijerarhijskog nivoa.

U celini uzev, moglo bi se zaključiti da je u analiziranom periodu došlo do značajnog opadanja intenziteta patrijarhalnosti među pripadnicima svih društvenih grupa. U izvesnom smislu mogli bismo reći da su tome doprinele, već odavno započete, strukturalne promene: udeo poljoprivrednog, seoskog, slabije obrazovanog dela stanovništva je nastavio da opada, pa je time redukovana osnova na kojoj se ova vrednosna orijentacija zasnivala (Lazić i Cvejić 2004: 62). Osim toga, ubrzani proces političke i ekonomske modernizacije – legalizovanje političkog pluralizma, uvođenje tržišne ekonomije, kao i učvršćivanje institucionalnog poretka koji garantuje privatno vlasništvo nakon 2000. godine – morali su dovesti po pada stepena patrijarhalnosti i među nižim društvenim slojevima. Najzad, izražene promene u odnosu prema patrijarhalnim normama i obrascima ponašanja kod pripadnika ekonomske elite, sudeći bar prema istraživačkim nalazima, kao što je napred naznačeno, možemo objasniti značajnim promenama u oblicima njihovog konstituisanja i reprodukcije.

4.2. Autoritarnost

Kao i u prethodnom slučaju, i ovde će promene u stepenu prihvatanja autoritarnih iskaza u analiziranom periodu za grupaciju ekonomske elite biti prikazane preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova.

¹¹ Bliže određenje položaja ispitanika u preduzeću videti u *Uvodu* studije, u prilogu A. Mirkov.

Tabela 6. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za autoritarnost¹²

Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
1989.	-,822	,071	-,524	,053	,292	,519	,508	,125
2003.	-1,077	-,421	-,532	-,142	,096	,337	,401	-,097
2012.	-,848	-,213	-,462	-,190	-,050	,158	,268	-,030

Društveni slojevi: 1. ekonomska elita; 2. niži rukovodioci, sitni preduzetnici i sl; 3. stručnjaci; 4. službenici, tehničari i sl; 5. KV radnici; 6. NKV radnici; 7. poljoprivrednici

Rezultati istraživanja krajem osamdesetih pokazuju da su nalazi o autoritarnosti slični prethodnim, o patrijarhalnosti, posebno kada je reč o distribuciji prema društvenim slojevima.¹³ Visoke pozitivne vrednosti faktorskih skorova dobijene za poljoprivrednike, NKV, PKV i KV radnike, pokazuju da je među pripadnicima ovih slojeva autoritarnost krajem 1980-ih itekako bila izražena. Kao što možemo dalje videti, pripadnici ekonomske elite su (zajedno sa stručnjacima) pokazali najniži stepen autoritarnosti, što je najverovatnije posledica činjenice da je velika većina njenih pripadnika takođe bila univerzitetski obrazovana.

Na ovom mestu potrebno je dodati i nekoliko opažanja vezanih za pojedinačne tvrdnje pomoću kojih je autoritarnost analizirana. Krajem osamdesetih, najveći skorovi zabeleženi su u slučaju tvrdnje „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“ (59,4%). Zatim, prihvatanje tvrdnje „Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi“, u 1989. godini takođe je bilo značajno prisutno (39,3%). Time se potvrđuju teorijska stanovišta da autoritarnost podrazumeva rigidnost, mišljenje u krutim kategorijama, grubo i pojednostavljeno klasifikovanje pojava u mali broj kategorija (česta upotreba dihotomnih kategorija), netolerantnost na neodređenost, itd (Golubović et al. 1995: 68). Najniži stepen prihvatanja beleži se u slučaju tvrdnje „Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima“ (33,6%). Dakle, bez obzira na to što su pripadnici ekonomske elite pokazali najniži stepen pristajanja uz autoritarne stereotipe, rezultati analize pokazuju da su i njeni pripadnici u određenoj meri bili opterećeni antimodernizacijskim vrednostima.

Ovde se mora imati na umu da je autoritarnost merena pomoću stavova koji izražavaju standardne opšte autoritarne obrasce. Ukoliko pogledamo

¹² Negativan predznak označava odbacivanja iskaza.

¹³ Moguće je da deo objašnjenja povezanosti tradicionalnih i autoritarnih vrednosti leži i u tome što su, kako pokazuje Kuzmanović, mnoge tvrdnje pomoću kojih je autoritarnost istraživana upravo karakteristične za ovdašnju tradicionalnu kulturu (u Lazić i Cvejić 2004: 62).

iskaz o podređenosti pojedinca kolektivu,¹⁴ pomoću koga se može meriti autoritarni sindrom, možemo takođe uočiti visok stepen pristajanja (više od dve trećine pripadnika ekonomske elite je podržalo ovaj stav).¹⁵

I ne samo to: upravo su na iskazu o podređenosti pojedinca kolektivu pripadnici elite bili naglašenije autoritarno orijentisani u odnosu na ostale društvene grupacije. Dobijeni istraživački nalaz može se objasniti time što je upravo načelo o primarnosti kolektivnih interesa u odnosu na pojedinačne, sistemsko svojstvo zajedničko tradicionalnom i socijalističkom društvenom poretku, dobijalo u vreme istraživanja izrazito snažan podsticaj preko etničke mobilizacije, koja je krajem 1980-ih postajala dominantna (Lazić 2011: 190). Dakle, na osnovu rezultata ovog istraživanja mogli bismo govoriti o vrednosnoj nekonzistentnosti pripadnika ekonomske elite: pred sam slom socijalizma pripadnici elite su zastupali vrednosti koje su bazične za suprotstavljene društvene poretke: niži stepen prihvatanja standardnih autoritarnih obrazaca i istovremena odbrana kolektivističkih obrazaca ponašanja. Moglo bi se reći da su se u periodu sloma socijalizma interesi nomenklature pojavili u protivrečnom obliku: održavanja starog sistema dominacije, u kojem je ova grupacija imala privilegovan položaj, ali i uspostavljanja novog, u kojem bi svoje privilegije pripadnici grupe mogli drugačije da utemelje (Lazić 2011: 183).

Rezultati istraživanja koji ukazuju na izraženu vrednosnu nekonzistenciju, uz podržavanje kolektivističkih vrednosnih obrazaca, govore nam da pripadnici ekonomske elite nisu mogli biti središnji akteri očuvanja vladajućeg poretka (socijalističkog sistema). Uvid u nedovoljno snažnu vrednosnu konzistenciju kod ekonomske elite pomaže nam da razumemo ne samo njihov blagi otpor promeni socijalističkog poretka, već i njeno delovanje u pravcu blokiranja transformacije društva u liberalno-pluralističkom pravcu, u narednom periodu.

Ukoliko, dalje, posmatramo podatke za 2003. godinu, možemo uočiti da su dobijeni podaci slični podacima za 1989. godinu. Distribucija prihvatanja autoritarnih iskaza među društvenim grupama uglavnom je ostala neizmenjena. I dalje su društvene grupe u donjem delu društvene lestvice natprosečno autoritarno orijentisane. Natprosečnu raširenost autoritarne

¹⁴ Iskaz glasi: „Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca.

¹⁵ Kada je reč o povezanosti stava o nadređenosti kolektiva pojedincu sa stavovima kojima je merena autoritarnost, korelaciona analiza pokazuje da je najniži stepen povezanosti zabeležen u slučaju stava „Na svetu postoje dve vrste ljudi: jaki i slabi“ ($r=0,084$), nešto viši stepen povezanosti beleži se kod stava „Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima“ ($r=0,103$). Najviši stepen slaganja, očekivano, imamo sa stavom „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“ ($r=0,243$).

vrednosne orijentacije među nižim društvenim slojevima i početkom novog milenijuma možemo objasniti ekonomskom i političkom krizom koja je obeležila period blokirane postsocijalističke transformacije. Može se reći da je autoritarna vrednosna orijentacija značajno bila uslovljena društveno-ekonomskim okolnostima, tako da se može govoriti o „reaktivnoj autoritarnosti“. U tom smislu, određeni teoretičari su o autoritarnosti kod nas pre bili skloni da govore kao o raspoloženju i ponašanju koje je proizvod specifične društvene situacije i aktuelnog stanja, nego kao o crti ličnosti koja proizlazi iz stabilizovanog individualnog i društvenog karaktera (Vasović 1998: 379).

Treba napomenuti da je kod pripadnika ekonomske elite zabeležen pad u stepenu prihvatanja autoritarnog sindroma, što se objašnjava prestankom delovanja socijalističkog načina regulacije, u okviru kojeg su društveni odnosi bili obeleženi autoritarnim normativnim sistemom, pa tako oni i u 2003. godini pokazuju najniži stepen autoritarnosti. Ono što je takođe značajan istraživački nalaz, jeste da se u kategoriji nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika može zapaziti opadanje intenziteta autoritarnosti. Ukoliko, pak, posmatramo pojedinačne iskaze, ponovo se najviši stepen pristajanja (mada znatno niži u poređenju sa 1989) beleži u slučaju tvrdnje „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“ (37,0%). Značajan postotak pripadnika ekonomske elite koji i dalje podržava iskaze pomoću kojih je merena autoritarnost može se objasniti pre svega time što se, za razliku od političke elite, sastav ekonomske elite nije tako brzo menjao.¹⁶

Najzad, podaci za 2012. godinu pokazuju pad autoritarnosti kod pripadnika svih društvenih slojeva, pri čemu još samo kod NKV radnika i poljoprivrednika (grupacije s najnižim stepenom obrazovanja) autoritarna orijentacija karakteriše većinu pripadnika sloja. Naravno, prva tri sloja nosioci su neautoritarnih vrednosnih obrazaca, s tim što ponovo prednjače pripadnici ekonomske elite. Međutim, iskaz „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“ prihvaćen je od strane čak 70% ispitanika, dok se u slučaju preostale dve tvrdnje beleži značajan pad. Može se reći da su snažna izvorista političke i ekonomske krize, poput pitanja Kosova, te intenzivnog privrednog restrukturiranja koje je dovelo do značajnog porasta nezaposlenosti i veoma izraženih strukturnih neusklađenosti ponude i potražnje za radnom snagom, predstavljali osnovu za podržavanje prethodnog stava, i to ne samo kod pripadnika ove elite, već i kod ostalih društvenih grupacija.

¹⁶ Videti tekst o regrutaciji ekonomske elite u ovoj studiji.

I ovde će se uz pomoć linearne regresione analize utvrditi determinante autoritarne orijentacije kod pripadnika ekonomske elite (Tabela 7). Rezultati analize krajem 1980-ih pokazuju da se obrazovanje ispitanika pokazalo kao jedna od najdiskriminativnijih varijabli za stav prema autoritarnim vrednostima. Visokoobrazovani pripadnici ekonomske elite pokazuju niži stepen autoritarnosti u odnosu na one sa srednjim obrazovanjem. S obzirom da rast formalnog obrazovanja najčešće dovodi do usvajanja elastičnijeg kognitivnog stila, predstavljajući na taj način podlogu neautoritarnog pogleda na svet, ovaj nalaz se svakako mogao i očekivati. Dalje, možemo videti da su krajem 1980-ih godina pripadnici ekonomske elite iz ruralnih područja predstavljali stožere autoritarnih vrednosti, odnosno da su ispitanici iz gradskih sredina imali kritičniji stav prema autoritarnim obrascima ponašanja. Dakle, seoski uslovi života ne samo da pogoduju očuvanju patrijarhalnih stereotipa, već u značajnoj meri pogoduju i održavanju nekritičnog stava prema autoritetu.

Visoko obrazovanje ispitanika i u 2003. godini se pokazalo značajnim činiocem neautoritarnosti. Ponovo su pripadnici ekonomske elite sa visokim obrazovanjem češće pokazivali kritičnost prema poštovanju autoriteta. Značajan istraživački nalaz za 2003. godinu predstavlja to što su direktori i vlasnici firmi u privatnom vlasništvu bili skloniji da podrže autoritarne stavove nego direktori firmi u javnom vlasništvu. Dobijeni nalaz u značajnoj meri možemo objasniti izraženom orijentacijom ka postignuću pripadnika ekonomske elite, pogotovo ako se imaju u vidu stavovi pomoću kojih je operacionalizovana autoritarnost (o povezanosti vrednosnih obrazaca i stila rukovođenja videti u Mojić 2003 i Hofstede 2001).

Najzad, podaci za 2012. godinu pokazuju da nijedan činilac nije prešao prag statističke značajnosti, odnosno da nijedan od analiziranih faktora ne predstavlja značajan faktor diferencijacije na skali autoritarnosti. Ovakav istraživački nalaz mogao bi da ukazuje na postepeno uspostavljanje vrednosnog jedinstva većine pripadnika ekonomske elite, bar kada je reč o ovoj vrednosnoj orijentaciji, i to u skladu sa novouspostavljenom institucionalnom i normativnom strukturom.

Tabela 7. Osnovni statistički pokazatelji za model regresione analize*

1989.**			2003.***			2012.****	
Obeležja ¹⁷	Beta	Sig.	Obeležja ¹⁸	Beta	Sig.	Beta	Sig.
(Constant)		,001	(Constant)		,099		,971
starost	-,038	,580	ženski pol	,045	,554	,063	,431
ženski pol	-,084	,204	VSS ispitanika	-,168	,023	-,143	,076
VSS ispitanika	-,148	,030	God. dospevanja na elit. pol. do 1991.	-,022	,838	-,130	,236
VSS oca	,024	,779	God. dospevanja na elit. pol. 1992-2001.	-,035	,705	-,018	,849
SSS oca	-,033	,684	Položaj u preduzeću – srednji stratum	-,061	,443	,026	,758
Mesto rođenja	-,027	,721	Položaj u preduzeću – viši stratum	,006	,939	-,133	,129
Mesto stanovanja	-,175	,009	Mešovito vlasništvo	,116	,201	,043	,636
Nečlanstvo u SK	-,039	,557	Privatno vlasništvo	,198	,035	,047	,613
Bio član SK	-,061	,355	Starost	-,129	,150	,110	,319

*zavisna promenljiva – faktorski skor autoritarnost **R²=0,077***R²=0,063*****R²=0,056

4.3. Nacionalizam

Rezultati istraživanja koji se odnose na promene u stepenu prihvatanja nacionalističkih stavova i ovde su predstavljeni preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova.

Tabela 8. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za nacionalizam¹⁹

Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
1989.	-,263	,030	-,289	-,115	,084	,194	,387	,053
2003.	-,480	-,197	-,251	-,079	,065	,252	,448	-,006
2012.	-,714	-,312	-,461	-,093	-,002	,023	,202	-,077

Društveni slojevi: 1. ekonomska elita; 2. niži rukovodioci, sitni preduzetnici i sl; 3. stručnjaci; 4. službenici, tehničari i sl; 5. KV radnici; 6. NKV radnici; 7. poljoprivrednici

Kao što možemo jasno da primetimo, grupacija ekonomske elite je, uz stručnjake, krajem 1980-ih pokazala najniži stepen nacionalističke vrednosne orijentacije. Neprihvatanje nacionalističkih stavova od strane pripadnika ekonomske elite u to vreme može se objasniti prisustvom zvanično poželj-

¹⁷ Referentne kategorije kao u Tabeli 5.¹⁸ Referentne kategorije kao u Tabeli 5.¹⁹ Negativan predznak označava odbacivanja iskaza.

nih stavova o nacionalnom pitanju, budući da je legitimitet socijalističkog poretka u Srbiji (i SFRJ) decenijama bio utemeljivan na ideologiji bratstva i jedinstva. Uzme li se, pak, u obzir istraživački utvrđeno većinsko podržavanje patrijarhalnih vrednosti pripadnika ekonomske elite na kraju ovog poretka, može se reći da ni ranije navedene teorijske pretpostavke o povezanosti tradicionalističkih i nacionalističkih vrednosti nisu potvrđene.

Bez obzira na nizak stepen podržavanja nacionalističkih stereotipa krajem 1980-ih, ne sme se izgubiti iz vida da je, kako se navodi, nacionalnu vatru čuvala upravo manjina, do trenutka u kojem je borba za preraspodelu moći unutar kolektivno-vlasničke klase na prostorima (bivše) Jugoslavije istakla potrebu za novom legitimacijom. Tako je ekonomska kriza omogućila mobilizatorskim grupama da, u situaciji nacionalne ravnopravnosti, materijalnu ugroženost predstave kao posledicu „privilegija“ onih drugih (Lazić 1994: 186).

Međutim, s druge strane, uzme li se u obzir činjenica da je, prema raspoloživim podacima, sve do kraja osamdesetih godina isticanje etničke pripadnosti, kao najvažnijeg oblika grupne pripadnosti, bilo relativno retka pojava, nameće se važno pitanje: kako je bilo moguće, u relativno kratkom vremenu i u veoma širokim razmerama, postići uspeh u razbuktavanju nacionalizma, kada je ta vrednosna orijentacija predstavljala, barem na prvi pogled, suprotnost višedecenijskoj legitimaciji vladajućeg sistema.

Najpre, deo objašnjenja brzog uspeha u razbuktavanju nacionalizma i širokoj nacionalističkoj mobilizaciji stanovništva krajem osamdesetih je u tome što je, pre svega, uz manifestnu ideologiju komunističkog internacionalizma (a, u jugoslovenskom slučaju, prvenstveno tzv. bratstva i jedinstva) trajno bila latentno, a povremeno i otvoreno, prisutna i nacionalistička ideologija (Lazić 2005: 48). Takođe, objašnjenje možemo potražiti i u, kako je već prethodno napomenuto, masovnoj autoritarnosti stanovništva, koja je donekle i dovela do toga da se „po nalogu“ s vrha društvene hijerarhije, veoma brzo, jedna preovlađujuća vrednosna orijentacija (u ovom slučaju međuetnička tolerancija) preobrazi u suprotnu (etno-nacionalizam; Ibid. 59). Konačno, ne treba zaboraviti ni značaj ekonomskih činilaca za uspon nacionalizma, jer je, kako krajem 1960-ih, tako i krajem 1980-ih, dugotrajna ekonomska kriza destabilizovala socijalistički sistem reprodukcije, te je tako predstavljala (između ostalog) neposrednu pretpostavku za rađanje nacionalističkih pokreta u SFRJ (Lazić 2005: 58).

Ako posmatramo ostale društvene slojeve, možemo videti da je distribucija prihvatanja nacionalizma kod društvenih grupa krajem socijalističkog perioda u velikoj meri očekivana. Grupacija sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca je pokazala daleko veću sklonost ka usvajanju nacionalističkih

stereotipa od stručnjaka, pripadnika ekonomske elite i službenika. To je, delom, možda moguće objasniti njihovim nižim obrazovnim nivoom, ali i time što se niži rukovodioci nisu osećali „obaveznim“ da izražavaju zvanično proklamovane stavove o odnosima između nacionalnih grupacija, za razliku od vladajuće grupacije. Ovo pokazuje da nosioci nacionalizma, kako ističe Hodžić, ne moraju biti samo pojedinci sa margine društva, koji su nepriлагоđeni važećim vrednostima i normama, već i slojevi na višim nivoima društvene hijerarhije (Hodžić 1991). Posebno je uočljivo da poljoprivrednici, u odnosu na ostale društvene slojeve, pokazuju naglašenu nacionalističku orijentaciju, čime se, barem u ovom slučaju, pretpostavka o povezanosti nacionalističkih i patrijarhalnih vrednosti i potvrđuje.

Ukoliko, zatim, pogledamo podatke za 2003. godinu, možemo zaključiti da u skoro petnaestogodišnjem periodu u Srbiji nije došlo do značajnijih promena u stepenu nacionalizma, te da se distribucija pristajanja uz nacionalističke stereotipe vrlo malo menjala u sledeća dva posmatrana perioda. Ponovo, podržavanje nacionalizma preovlađuje među nižim društvenim slojevima, dok je nenacionalistička orijentacija prisutna među pripadnicima srednjih i viših slojeva. Dakle, do snažnijeg pada nacionalizma nije došlo uprkos prethodno utvrđenom opadanju tradicionalističkih vrednosnih orijentacija. Najsmisleniji interpretativni okvir održavanja ove vrednosne orijentacije čine aktuelne političke okolnosti, tj. nerazrešeno srpsko državno pitanje (otvoren teritorijalni status Kosova, kao i tada još neizvesno održanje zajednice s Crnom Gorom, i na tome zasnovane mogućnosti masovne mobilizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi) koje stvaraju trajnije pretpostavke za opstanak nacionalizma među stanovništvom Srbije (Lazić i Cvejić 2004: 63-64). Tako, dok je krajem osamdesetih nacionalizam među većinom stanovništva dominantno bio indukovao „odozgo“ (zahvaljujući širokoj spremnosti da se sledi vođstvo, ma kuda ono smeralo), sa raspirivanjem (građanskih, etničkih, međunarodnih, itd) ratova i projektima stvaranja nacionalnih država, ova je vrednosna orijentacija zadobila samostalnu dinamiku (Lazić 2005: 56).

Rezultati istraživanja za ekonomsku elitu ukazuju na dalji pad nacionalističke orijentacije, pa tako ova grupa u 2012. pokazuje njen najniži stepen. U uslovima u kojima se politički pluralizam i privatno vlasništvo pojavljuju kao opšti okvir orijentacija, razumljivo je da grupacija sa izraženim preduzetničkim sklonostima pokazuje nenacionalističku orijentaciju. Podaci o stepenu pristajanja uz nacionalističke stereotipe za ostale društvene grupacije ukazuju na pad, i to u gotovo svim društvenim grupacijama. Ono što je interesantno istaći jeste da su pozitivne vrednosti faktorskih skorova (koje

ukazuju na pojačano pristajanje uz nacionalističke stereotipe) zabeležene jedino kod grupacija NKV radnika i poljoprivrednika.

Ukoliko na kraju pogledamo rezultate regresione analize (Tabela 9), možemo videti da krajem 1980-ih i u 2003. godini nijedan faktor nije statistički značajan. Ovakav nalaz mogli bismo u velikoj meri da objasnimo niskim stepenom nacionalizma pripadnika ekonomske elite u celini, u sve tri godine (prema podacima iz 2003. i 2012. godine, oni pokazuju niži stepen nacionalizma čak i od stručnjaka). Tek podaci iz 2012. pokazuju uticaj određenih činilaca. Vrednost standardizovanog koeficijenta B ukazuje da su, očekivano, visokoobrazovani ispitanici kritičniji prema nacionalizmu, dok, s druge strane, stariji ispitanici češće podržavaju nacionalističke stavove. Najzad, možemo videti da i vreme dospevanja na elitni položaj ima određeni uticaj na stepen nacionalizma: ispitanici koji su na položaj dospeli u vreme socijalizma pokazuju niži stepen nacionalizma, u poređenju sa ispitanicima koji su na elitni položaj dospeli nakon 1991. Ovakav nalaz možemo objasniti nasleđem socijalističkog poretka, odnosno prisustvom zvanično poželjnih stavova o nacionalnom pitanju.

Tabela 9. Osnovni statistički pokazatelji za model regresione analize*

1989.**			2003.***			2012.****	
Obeležja ²⁰	Beta	Sig.	Obeležja ²¹	Beta	Sig.	Beta	Sig.
(Constant)		,077	(Constant)		,193		,957
starost	-,124	,078	ženski pol	-,056	,465	-,013	,864
ženski pol	-,056	,404	VSS ispitanika	,020	,783	-,164	,036
VSS ispitanika	-,020	,777	God. dospevanja na elit. pol. do 1991.	,000	,998	-,222	,037
VSS oca	-,022	,806	God. dospevanja na elit. pol. 1992-2000.	-,102	,268	-,050	,592
SSS oca	-,118	,160	Položaj u preduzeću – srednji stratum	,054	,500	-,124	,126
Mesto rođenja	-,076	,322	Položaj u preduzeću – viši stratum	-,093	,242	-,122	,151
Mesto stanovanja	,026	,699	Mešovito vlasništvo	-,085	,351	-,131	,142
Nečlanstvo u SK	-,006	,935	Privatno vlasništvo	-,015	,870	-,156	,086
Bio član SK	-,035	,609	starost	-,144	,112	,252	,019
Nesrpska nac. ²²	,017	,797					

*zavisna promenljiva – faktorski skor nacionalizam **R²=0,049***R²=0,053****R²=0,115

²⁰ Referentne kategorije kao u Tabeli 5.

²¹ Referentne kategorije kao u Tabeli 5.

²² Referentna kategorija – pripadnici srpske nacionalnosti.

5. Zaključak

U pogledu promene tri vrednosna obrasca koja smo u tekstu analizirali – patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma – možemo zaključiti sledeće. Dok su krajem osamdesetih pripadnici ekonomske elite u određenoj meri podržavali patrijarhalne stavove, dotle su značajne promene obrazaca konstituisanja i reprodukcije osnovnih društvenih odnosa donele ogroman pad stepena patrijarhalnosti, pa tako ova grupacija dve decenije kasnije pokazuje najniži stepen patrijarhalnosti.

U slučaju pristajanja uz autoritarni vrednosni sistem utvrdili smo nešto drugačiju situaciju. Dok se kod standardnih opštih autoritarnih obrazaca tokom posmatranog perioda beleži niži stepen pristajanja, dotle je kod iskaza koji ukazuju na značaj uloge vođe i primarnost kolektivnih interesa nađen značajan procenat ispitanika koji te iskaze podržavaju (i to u sva tri posmatrana perioda), što svakako može ukazivati na prisustvo izražene vrednosne nekonzistentnosti.

Najzad, u slučaju nacionalističke vrednosne orijentacije kod pripadnika ekonomske elite tokom celog posmatranog perioda, imamo nizak stepen prihvatanja. Racionalna kosmopolitska ideologija je tokom osamdesetih predstavljala upravo kod vladajućih slojeva osnovu za nenacionalističku orijentaciju, dok tokom systemske društvene transformacije ova vrednosna orijentacija, čini se, zadobija samostalnu dinamiku. Ovim je hipoteza o značajnim promenama analiziranih vrednosnih obrazaca umnogome potvrđena.

Dalje, rezultati analize su nedvosmisleno potvrdili da, u pogledu pristajanja uz navedene vrednosne obrasce, pripadnici ekonomske elite pokazuju jasne znake diferencijacije, pogotovo u odnosu na niže slojeve.

Najzad, rezultati analize koji se odnose na ispitivanje vrednosne konzistentnosti pokazuju da još uvek ne možemo da govorimo o relativno konzistentnim vrednosnim obrascima ekonomske elite. Rezultati analize su ukazali da pojedini delovi ekonomske elite i dalje mogu biti nosioci antimodernističkih vrednosnih obrazaca.

Neka za kraj još jednom bude napomenuto da je usvajanje vrednosnih orijentacija koje su u skladu sa osnovnim principima društvene regulacije neophodna pretpostavka celovitog konstituisanja nove vladajuće klase, jer stabilna reprodukcija vladajućih društvenih odnosa počiva ne samo na strukturalnim pretpostavkama, već i na delatnom jedinstvu vladajuće grupacije, a neophodan uslov za to je svakako i široko usvajanje jedinstvenog vrednosnog okvira (prema Lazić 2011: 179).

Literatura:

- Babović, M. 2012. Novo prilagođavanje: ekonomske strategije društvenih slojeva u Srbiji u periodu ekonomske krize, u D. Marinković i S. Šljukić, ur. *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Babović, M. 2013. Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003-2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije, u M. Lazić i S. Cvejić, ur. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF; Čigoja.
- Barton, A., B. Denitch and C. Kadushin. 1973. *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*. New York: Praeger.
- Bolčić, S. 2004. Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990-2003. godine, u A. Milić ur. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISIFF.
- Bolčić, S. 2013. *Razaranje i rekonstrukcija društva: Srbija na prelazu u XXI vek*. Beograd: Službeni glasnik.
- Cvejić, S. 2013. Penzioneri i nezaposleni u klasnoj analizi – slučaj Srbije, u M. Lazić i S. Cvejić, ur. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: IFDT; Filip Višnjić.
- Gredelj, S. 1994. Dominantne vrednosne orijentacije, u M. Lazić, ur. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hodžić, A. 1991. Etnocentrizam društvenih grupa, u M. Lazić, prir. *Položaj naroda i međunarodni odnosi u Hrvatskoj*. Zagreb: IDIS.
- Hofstede, G. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Kuzmanović, B. 1994. Socijalna distanca prema pojedinim nacijama, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i J. Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u M. Lazić i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF; Čigoja štampa.

- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije, u A. Milić, prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Mojić, D. 2003. The influence of national culture on organizational subcultures and leadership styles in Serbian enterprises: An empirical analysis. *Sociologija*, Vol. 44, No. 4.
- Pantić, D. 1977. Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u M. Popović, prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: IDN.
- Pantić, D. 1981. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. 1990. Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije. *Psihologija*, No. 3-4.
- Radonjić, O. 2013. Još jedna dekada bespuća srpske privrede: uzroci i perspektive, u M. Lazić i S. Cvejić, ur. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Rot, N. i N. Havelka. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju; Institut društvenih nauka.
- Vasović, M. 1998. Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u S. Samardžić et al., prir. *Lavirinti krize*. Beograd: Institut za Evropske studije.

Jelena Manić Radoičić

PRIOLOG ISTRAŽIVANJU POSLOVNE ETIKE U SRBIJI: STAVOVI MENADŽERA O POSLOVNOM MORALU

Za razliku od centralnoplanske ekonomije, u tržišnoj privredi se poslovni moral menadžera posmatra kao važan činilac koji u velikoj meri utiče na konkurentnost firme. Stoga bi se moglo očekivati da razvoj poslovnog morala i veći značaj ove oblasti u svakodnevnom poslovanju menadžera kao pripadnika ekonomske elite prati postsocijalističku transformaciju društva i privrede u Srbiji. U radu se izlažu najznačajniji rezultati kvalitativnog istraživanja o poslovnom moralu menadžera u Srbiji, sprovedenog nad jednim delom ispitanika koji su uključeni u poduzorak ekonomske elite u okviru istraživanja „Promene osnovnih strukuttra srpskog društva“. Autorka daje teorijsku razradu pojmova koji su značajni za poslovni moral menadžera, kako bi u svetlu aktuelnih debata u oblasti poslovne etike i etike menadžera kontekstualizovala rezultate analize odgovora menadžera iz domaćih i međunarodnih kompanija koje posluju u Srbiji, dobijenih kroz strukturisane intervjuue. U radu se iznose ocene ispitanika o ulozi menadžera u upravljanju preduzećima u Srbiji naspram uloge vlasnika, kao i o određenju svrhe poslovnog preduzeća. Analizirani su i odgovori na pitanja koja su direktno povezana sa moralom, poput spremnosti na kršenje moralnih normi zarad poslovnih rezultata, kršenje poslovnih dogovora, laganje u kontekstu poslovanja, poštovanje autoriteta stručnjaka i uključivanje zaposlenih u procese donošenja odluka. Opšta slika o nekim elementima poslovnog morala menadžera zaposlenih u kompanijama koje deluju u Srbiji ima za svrhu da problematizuje sadašnje stanje i otvori prostor za dalja istraživanja.

1. Uvod: poslovni moral komandno-planske i tržišne privrede

U Srbiji je period posle Drugog svetskog rata obeležen sistemskim uništavanjem privrede zasnovane na privatnom vlasništvu, pa i elite koja je počivala na predašnjem sistemu (videti Marinković 2010). Kao rezultat novog poretka, nastaje ekonomski sistem u kome je u privredi preovladavalo javno vlasništvo. Duboka povezanost politike i ekonomije ogledala se, između ostalog, i u postavljanju direktora firmi od strane partijskog i državnog rukovodstva. Stanje državnog monopola ukidalo je mogućnost za individualizovano upravljanje na osnovu objektivnih parametara. Di-

rektori firmi bili su ovlašćeni da upravljaju firmama u skladu sa državnom ekonomskom i socijalnom politikom. U poslovnim odlukama političara i rukovodilaca društvenih firmi u socijalizmu interesi „opšteg“ ili „javnog“ dobra i socijalnog mira imali su prioritet u odnosu na potražnju eksternog okruženja i interese uvećanja profitabilnosti preduzeća. Obeležje socijalističkog sistema bilo je i nepostojanje ili blokirano delovanje tržišta i inherentnih mehanizama na osnovu kojih se mogao nagraditi realni poslovni uspeh i kazniti neuspeh. Pretakanje dohotka iz uspešnih u manje uspešne firme i subvencionisanje gubitaka često je zamagljivalo realno stanje u privredi. Poslovno okruženje je, po oceni istoričara i teoretičara, bilo takvo da se može govoriti o odsustvu odgovornosti za loše poslovne rezultate kod direktora društvenih preduzeća (Minić 2004).

Odsustvo odgovornosti za poslovne rezultate menadžera firmi u društvenom vlasništvu ne znači i odsustvo bilo kakve etičke dimenzije poslovanja u socijalizmu i postupanja rukovodilaca. Izvesno je da je bilo rukovodilaca koji su jedan vid morala, karakterističan za privredne okolnosti u kojima su delovali, specifičnu ulogu i dužnosti koje su imali, doživljavali kao važan deo svog moralnog integriteta. Radni moral rukovodioca preduzeća u socijalističkoj centralno-planskoj privredi donekle se razlikuje od poslovnog morala menadžera u kapitalističkoj tržišnoj privredi, shvaćenog u okvirima koje definiše poslovna etika.

U savremenom kapitalističkom društveno-ekonomskom poretku osnovnu strukturu čine tržišna privreda, privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i akumulacija kapitala. Tržišnu privredu kao ekonomski oblik organizacije privredne delatnosti karakterišu slobodna konkurencija i nadmetanje za ograničene resurse i udeo na tržištu, slobodno funkcionisanje tržišnih mehanizama bez (značajnije) kontrole od strane države, efektivnost i efikasnost kao inherentne vrednosti. U stvarnosti se mogu identifikovati brojni oblici ili varijeteti kapitalizma. Razlike pojavnih oblika počivaju na različitoj ulozi države (da li se pojavljuje kao vlasnik nekih oblika privredne aktivnosti i u kojoj meri), stepenu liberalizacije ili (de)regulacije privredne aktivnosti, antimonopolskim regulativama, itd. (Hall and Soskice 2001: 8).

U većini oblika i varijeteta kapitalizma mehanizam tržišne privrede daje mogućnost da izostankom potražnje (privatne) firme budu kažnjene za loše poslovne poteze ili nepoštovanje preuzetih obaveza i tako dobiju signal da promene proizvod, uslugu, ili pak poslovnu politiku i poslovni moral u skladu sa kojim se postupa. Klasični model tržišta podrazumeva „beskrajnu mrežu slobodnih činilaca povezanih ugovorima, koji obećavaju da će poštovati preuzete obaveze i delovati pošteno“ (Steidlmeier 1992: 3). Bez

međusobnog poverenja ekonomskih činilaca i ispunjenja uzajamnih obaveza često ne može doći do razmene dobara i usluga, jer uglavnom nije moguće istovremeno platiti za dobra ili usluge i preuzeti ih. Dva osnovna elementa ekonomske razmene ne mogu se uvek odvijati paralelno, već je neophodno poverenje i pouzdanost da će posle jednog uslediti i drugi (Arrow 1997).

Kao što je slučaj i u nekim drugim oblastima, pravo i legalni sistem ni u poslovanju ne mogu u potpunosti iscrpeti svu raznovrsnost i dinamičnost ljudskih odnosa, odluka i postupanja. Razlikovanje legaliteta i legitimiteta ostavlja prostora za moralnu dimenziju svih aspekata stvarnosti i teorijskih promišljanja koja su za nju specifična. Poslovna etika, kao jedna oblast primenjene etike, shvaćena je kao filozofsko-etička analiza poslovne sfere, te ispitivanje moralnih vrednosti i kriterijuma koji su relevantni u domenu biznisa. Ako se pođe od definicije morala kao sistema ili skupa propisa kojima se postupci ograničavaju tako što se moralno zabranjuju oni postupci koji proizvode moralno neispravan rezultat, ili imaju nemoralnu svrhu, nezavisno od svojih ostalih svrha i dobara koja se postižu realizacijom tih drugih svrha, onda se poslovni moral sastoji u specifikaciji jednog određenog skupa takvih ograničenja (Babić 2007).

U tržišnom poslovanju savremenih privrednih subjekata u (većinskom ili potpunom) privatnom vlasništvu profitabilnost ima neosporan značaj. Tenzija između profitabilnog i efikasnog sa jedne strane, i ispravnog i pravičnog sa druge strane, iskristalisala se kao glavna okosnica moralnih debata u ekonomskoj sferi života savremenog kapitalizma i polje unutar kojeg se diskutuje o granicama i ograničenjima. Klasični etički pojmovi poput istine, pravičnosti, odgovornosti, lojalnosti, odnosno laganja, nepravdičnosti, neodgovornosti, nelojalnosti, analiziraju se u kontekstu delovanja firmi i korporacija, marketinga i, uopšte, odnosa firmi prema svim zainteresovanim stranama (stejkholderima). Poslovna etika inače dobija na značaju kao disciplina koja se razvija sedamdesetih godina prošlog veka kao svojevrsna teorijska reakcija na česte skandale, odnosno štetna i moralno neispravna postupanja korporacija, koje, težeći ka profitu, zanemare ostale oblike odgovornosti i dužnosti.

2. Odgovornost menadžera u savremenom kapitalističkom poretku

Razvojem poslovne etike kao oblasti primenjene etike koja kriterijum morala primenjuje na sferu biznisa, kao i usložnjavanjem uloge menadžera u savremenom kapitalističkom poslovanju, etika menadžera zadobija sve veću

pažnju istraživača u ovoj oblasti i zapaženije mesto u programima edukacije menadžera. U aktuelnoj literaturi iz poslovne etike moral menadžera se sve češće direktno ili indirektno dovodi u vezu sa različitim ekonomskim i socijalnim postignućima preduzeća. Najvažniji časopisi iz ove oblasti obiluju prikazima rezultata istraživanja o vrednostima menadžera, odnosu ispravnosti njihovih postupaka sa aspekta etike i društveno odgovornog poslovanja, ali i sklonosti kompanije da bude optužena za finansijske prekršaje, obmanjivanje potrošača, umešanost u korupciju, zagađivanje životne sredine.

Klasična određenja menadžmenta, nastala početkom dvadesetog veka, definisala su četiri osnovne funkcije koje su menadžeri dužni da obavljaju: planiranje, organizovanje, upravljanje i kontrola. Uspešno izvršavanje segmenata posla trebalo je da se temelji na primeni dostignuća nauke o menadžmentu, bihevioralne psihologije i nauke o finansijskom poslovanju. Ova definicija i doktrine menadžmenta koje su na njoj suštinski počivale, svodile su moralnu dimenziju uloge menadžera u savremenom poslovanju na principal-agent problem. Klasična teorija agencije smatra da finansijski rezultat i poslovni rizik pripadaju principalu koji osigurava kapital i sredstva za izvršenje zadataka, a radi efikasnosti poverava deo svojih izvršnih ovlašćenja agentu (menadžmentu). Principal-agent problem je zapravo problem kontrole menadžmenta od strane vlasnika ili diversifikovane vlasničke strukture i organa koji je predstavljaju. Dužnosti agenta se mogu svrstati pod izvršavanje prethodno preuzetih obaveza, poslušnost (prihvatanje instrukcija principala, pa i onih za koje se veruje da su pogrešne) i na trećem mestu, lojalnost interesima principala, odnosno izbegavanje postupanja koje bi bilo u suprotnosti interesima principala (McMahon 1998).

Međutim, usled promene i usložnjavanja okolnosti poslovanja, ovakav koncept odgovornosti menadžera postaje suviše ograničen, pa se nastoji da se prevaziđe složenijim shvatanjima. U zakonima i regulacijama kojima se uređuje odnos akcionara i menadžmenta u modernim korporacijama sve više izostaje momenat rutinskog izdavanja instrukcija. Akcionari nisu određeni kao direktni naredbodavci menadžerima, osim u slučaju posebno važnih pitanja, a često to nisu ni članovi upravnog odbora koji predstavljaju akcionare. Akcijski kapital može (ponekada i vrlo dinamično) da menja vlasnike, a sami vlasnici nekada ni ne znaju da su suvlasnici u nekoj kompaniji, jer je njihov kapital plasiran preko investicionih fondova, osiguravajućih društava i slično, tako da kompanije nekada mogu biti, u vlasničkom pogledu, prilično bezlične (Minić 2004). U ovoj novoj podeli uloga i odnosa moći, odgovornost za upravljanje kapitalom ne može biti samo na vlasnicima, ona sve češće i u sve većoj meri sa nepoznatih i diversifikovanih vlasnika prelazi na menadžere.

Postoji alternativna teorija koja nastoji da zaobiđe kategorije teorije agencije, ali i da zadrži primarnu moralnu odgovornost menadžera prema vlasnicima i akcionarima. Menadžeri se mogu razumeti i kao poverenici akcionara prema kojima imaju fiducijarne dužnosti, odnosno imaju dužnost da unapređuju interes poverioca (onoga ko im poverava upravljačku funkciju), ali nemaju dužnost da prema poveriocima budu poslušni (McMahon 1998). Sa stanovišta morala može se dovesti u pitanje poslušnost vlasniku onda kada naređuje tehnički ili moralno neispravan postupak. Na primer, postupak koji ima za cilj kratkoročno uvećanje profita i brzo ostvarenje dobiti može biti nauštrb dugoročne dobiti, što bi moglo da nanese štetu samoj firmi ili nekoj od zainteresovanih strana. Pored interesa akcionara postoji još jedan interes koji potpada pod konstituente fiducijarnih dužnosti: interes same poslovne institucije kojom se upravlja. Menadžer velike firme je poverenik svih onih koji su pod njegovim vođstvom, dakle, on je poverenik čitave firme. Fiducijarne dužnosti menadžera, pored dužnosti ostvarenja profita, uključuju i: dužnost dobre namere, dužnost lojalnosti prema firmi (kao celini, a ne samo prema akcionarima), dužnost brige i mudrosti prilikom postupanja u ime firme, dužnost obznanjivanja mogućih sukoba interesa, itd. (Kosłowski 2010).

Menadžeri savremenih kompanija odlučuju o karakteru i efikasnosti institucija od kojih zavisi dobar deo društva, te njihova uloga i moral sve više dobijaju na značaju (Mintzberg 1975). Zbog tog uticaja na institucije koje su važne za društvo (odnosno ekonomski podsistem društva, ukoliko govorimo o menadžerima poslovnih organizacija) može se reći da modernizacijske sposobnosti (menadžerske) ekonomske elite, u koje se ubraja i njihov važeći poslovni moral, utiču na njenu ocenu kao adekvatne ili neadekvatne u kontekstu procesa društvene transformacije (Novaković 2006), kao i na unapređenje konkurentnosti privrede.

O značaju korporativne etike za razvoj konkurentnosti tržišne privrede svedoče brojna istraživanja, koja inače pokazuju loše stanje poslovne etike u Srbiji. Jedno od najuticajnijih jeste istraživanje Svetskog ekonomskog foruma koje se izvodi svake godine, a čiji se rezultati objavljuju u *Globalnom izveštaju o konkurentnosti zemalja*. U izveštaju objavljenom 2014. godine, Srbija se nalazi na 101. mestu (pad sa 99. mesta u prethodnom izveštaju), a, na osnovu ocena korporativne etike firmi, čak na 127. mestu od ukupno 148 zemalja sa liste, sa prosečnom ocenom 3,3. Metodologija istraživanja Svetskog ekonomskog foruma podrazumevala je da se ispitanici opredele na skali od 1 do 7, pri čemu 1 označava vrlo loše, gotovo najgore na svetu, a 7 odlično, gotovo najbolje na svetu. Pitanje koje im je bilo postavljeno glasilo

je: „Kako biste ocenili korporativnu etiku kompanija koje posluju u vašoj zemlji (etičko ponašanje u interakciji sa državnim službenicima, političarima i drugim firmama)?“ (WEF 2014).

Inače, loša pozicija Srbije na ovoj rang-listi prisutna je unazad nekoliko godina, ali do sada nisu objavljivani detaljniji razlozi koji bi mogli biti u osnovi loših ocena koje ispitanici daju poslovnoj etici korporacija, niti je istraženo u kojoj meri ponašanje i moral menadžera utiču na te loše ocene. Istraživanja etike menadžera u Srbiji, sudeći po objavljenim radovima u koje je autorka imala uvid, nisu zastupljena u odgovarajućoj meri. Ovoj temi se kod nas do sada posvećivalo mnogo manje pažnje, u poređenju sa literaturom dostupnom u Evropi, Americi i Aziji. Menadžerska etika je ujedno i deskriptivna i normativna, opisuje i propisuje kako menadžeri kao osobe pronalaze vrednosti i ciljeve unutar kulturnog miljea svog radnog mesta (Whetstone 2003). Stoga su istraživanja o moralu menadžera unutar određenih nacionalnih privrednih okvira od izuzetnog značaja za razvoj deskriptivnog dela menadžerske etike.

3. Prikaz i analiza rezultata istraživanja

U nastavku teksta prikazaćemo najznačajnije rezultate kvalitativnog istraživanja o poslovnom moralu menadžera privatnih firmi u Srbiji, koje je sprovedeno tokom 2012. godine nad jednim delom ispitanika koji su bili uključeni u (pod)uzorak ekonomske elite, u okviru istraživanja „Promene osnovnih struktura srpskog društva“. U ovaj poduzorak kvalitativnog istraživanja o poslovnom moralu bilo je uključeno 15 menadžera/ki zaposlenih u domaćim i međunarodnim kompanijama, sa većinskim udelom privatnog vlasništva, koje posluju u Srbiji. Kompanije iz kojih su dolazili sagovornici posluju u različitim oblastima: finansije, investicije, trgovina, marketing, prehrambena industrija, građevinarstvo, informaciono-komunikacione tehnologije, obrazovanje. Sa ispitanicima/cama (13 ispitanika i 2 ispitanice) su obavljani strukturisani intervjui, po unapred pripremljenim (pretežno otvorenim) pitanjima. Ispitanici su bili menadžeri najvišeg ili višeg nivoa – generalni direktori, *CEO*, *CFO* i menadžeri većih jedinica unutar kompanija.

Cilj ovog (pod)istraživanja bio je da ispita *stavove* menadžera kao predstavnika ekonomske elite u Srbiji o pitanjima koja su značajna za sticanje dubljeg uvida u njihov poslovni moral. Napominjemo da se o poslovnom moralu ispitanika zaključuje na osnovu izrečenih stavova, koji ne moraju nužno odražavati njihove stvarne stavove i razmišljanja o etičkim problemima poslovanja.

Pitanja koja su postavljena sagovornicima bila su formulisana tako da isprate aktuelne debate iz poslovne etike i etike menadžera. Mali broj ispitanika koji su učestvovali u ovom podistraživanju onemogućava generalizaciju bilo koje vrste. Ipak, ideja prenošenja najznačajnijih odgovora i analize koja na njima počiva jeste da doprinese formiranju okvirne slike o tome gde stoje danas menadžeri u Srbiji u pogledu razumevanja pojmova i zastupanja stavova u vezi sa osnovnim elementima poslovne etike. Pregled koji će biti dat ima za cilj da pruži uvid u neke elemente poslovnog morala menadžera i tako pomogne u stvaranju novih hipoteza ili otvaranje dodatnih pitanja za neka naredna empirijska istraživanja u ovoj oblasti.

3.1. Odnos menadžera i vlasnika

U sferi korporativnog upravljanja, upravljanja firmama s velikim brojem vlasnika, u njihovo ime poslovanje bi trebalo da vode profesionalni menadžeri. Kao glavni uzrok problema korporativnog upravljanja kod firmi sa disperzovanim vlasništvom u kapitalističkom poslovanju označava se razdvojenost svojine i upravljanja, odnosno ujednačavanje interesa profesionalnih menadžera i vlasnika, ili vlasničke strukture i organa koji je predstavljaju.

Ranija istraživanja pokazala su da osnovni problem korporativnog upravljanja u Srbiji nije odnos principala i agenta kao u anglosaksonskom svetu i drugde, jer u srpskim akcionarskim društvima postoji jasan većinski vlasnik koji lako postavlja i kontroliše menadžment preko upravnih odbora (Begović et al. 2008). Teorijska razmatranja takođe su pretpostavljala da razdvajanje upravljačke i vlasničke uloge u postsocijalističkoj transformaciji društva i centralno-planske u kapitalističku privredu u Srbiji nije dosledno sprovedeno (Novaković 2006).

Analiza rezultata dobijenih u istraživanju koje je predmet ovog rada ide u prilog gorenavedenim referencama. Pošto su bili upitani da odgovore ko ima najvažniju ulogu u privatnim preduzećima u Srbiji, gotovo svi ispitanici su izjavili da to ipak jesu vlasnici i organi koji ih predstavljaju, a ne profesionalni menadžeri. Takođe, u dobijenim odgovorima jasno je prepoznato da bi u perspektivi trebalo da bude drugačije, odnosno da sistem korporativnog upravljanja podrazumeva da menadžeri imaju veći uticaj nego što je to slučaj u Srbiji danas. „Kod nas postoji srpski gazda, dosta se razlikuje nego u inostranstvu. Nažalost, kod nas je vlasnik taj koji donosi odluke, sve znaju. Nije urađeno odvajanje upravljačke i vlasničke uloge, pa iskusni profesionalni menadžeri ne mogu da funkcionišu, jer se vlasnik

pita za strateška pitanja. Menadžeri bi trebalo da budu važniji, iako možda nisu“ – kaže jedan od ispitanika.

U odgovorima koje smo dobili donekle je prepoznata razlika između upravljanja manjim firmama, u kojima su vlasnici vrlo dominantni, i većih domaćih firmi ili ogranaka međunarodnih kompanija, u kojima menadžeri imaju nešto značajniju ulogu, iako i dalje ne „jaču“ u odnosu na vlasnike. Nekoliko ispitanika govorilo je o ujednačavanju, kompromisu, ili „win-win“ postavci interesa vlasnika i menadžera, kao idealnom stanju kome treba težiti, jer veruju da ono vodi do ostvarenja najboljih rezultata. Stimulativne mere, poput omogućavanja vlasničkog udela menadžerima, viđene su od strane nekih ispitanika kao metod koji vodi ka harmonizaciji vlasničkog i upravljačkog interesa.

3.2. Svrha preduzeća

Menadžment u savremenom kapitalističkom poslovanju ima obavezu da vodi računa o interesu svojih akcionara i da se postara za unosnost njihovih investicija. Sa ovim stavom se izgleda svi slažu, i teoretičari i praktičari. Međutim, kada je reč o nekim drugim odgovornostima korporacija i drugih poslovnih entiteta, a samim tim i njihovog menadžmenta, mišljenja bivaju podeljena u dva glavna tabora.

Prvi tabor čine teoretičari koji smatraju da je jedina društvena odgovornost korporacije ona prema akcionarima. Milton Fridman, na primer, tvrdi da biznis nema društvenu odgovornost mimo one da maksimalno uveća profit i isplati zaposlene, uz poštovanje osnovnih i minimalnih zakonskih i moralnih pravila društva (Friedman 1997). U suprotstavljenom taboru su zagovornici teorije zainteresovanih strana modernih korporacija, ili teorije *stakeholdera*. Po toj teoriji, menadžeri bi trebalo da imaju obaveze prema svima koji imaju izvestan interes ili zahtev upućen korporaciji, od kojih korporacija ima koristi ili štete i čija su prava prekršena ili uvažena delatnošću korporacije. Menadžment treba da bude agent svih zainteresovanih strana i da sve njih tretira kao cilj po sebi, a ne samo kao sredstvo. Zainteresovane strane korporacije u užem smislu čine menadžment, vlasnici, zaposleni, snabdevači, potrošači ili klijenti, konkurencija, lokalna zajednica, itd. Dužnost menadžmenta jeste da deluje u skladu sa interesima svih zainteresovanih strana i da razrešava konfliktne interese koji se mogu javiti. Nijedna zainteresovana strana ne sme da ima prioritet nad nekom drugom, sve imaju jednaka prava, a nejednakosti ova teorija dopušta samo ukoliko idu u prilog najneprivilegovanijoj grupi, poštujući tako kvalifikativni egalitarizam rolsovskog tipa (Freeman 1997).

Jedno od pitanja koje je postavljeno menadžerima u našem istraživanju bilo je da se opredele za najvažniju svrhu preduzeća: da li je to zarada/profit, dobrobit zaposlenih, dobrobit zajednice u kojoj se posluje, ili i zarada i dobrobit zaposlenih i dobrobit zajednice u kojoj se posluje.

Iz odgovora se može izvesti nekoliko zaključaka. Prvi zaključak je da većina ispitanika, prvenstveno iz redova onih koji su se školovali u inostranstvu, ili rade u ograncima međunarodnih kompanija, koristi jezik karakterističan za teoriju zainteresovanih strana modernih korporacija, što govori o tome da su upoznati s osnovnim postulatima ove teorije. Međutim, sudeći po odgovorima dobijenim od ispitanih menadžera i jeziku koji se koristio prilikom formulacije odgovora, čini se da je stav koji među njima preovlađuje taj da teorija o svim zainteresovanim stranama kao jednako važnim dobro zvuči kao zamisao, ali da je teško primenljiva u poslovnoj praksi i poslovnom kontekstu u Srbiji u vreme sprovođenja istraživanja. Opcija „i zarada i dobrobit zaposlenih i dobrobit zajednice“ birala se samo uz obrazloženje da se doslovno shvati redosled pobrojanih prioriteta.

Najvažnija svrha firme, sudeći po ubedljivoj većini ispitanika, jeste zarada, a zarada je viđena kao najvažnija za zadovoljstvo svih stejkholdera poslovanjem firme, ne samo vlasnika. „Profit za firmu je u najboljem interesu svih stejkholdera.“ „Ako firma nije u problemu onda nije ni društvo, zaposleni, zajednica.“ Možda je najefektniji odgovor, koji oslikava dominantno uverenje, ovaj: „Na kraju dana svi radimo da bi zaradili. Javno dobro jeste ako svih mojih 500 zaposlenih dobije platu, ako ne, njima nije dobro, niti nama. Od pohvala i ordenja se ne živi.“

Jedan ispitanik se izdvojio od ostalih, odgovorom da profit nije i ne treba da bude sama svrha biznisa, već jedino mera uspeha. „Profit je kao poen u sportu, nije cilj, već je cilj zadovoljstvo igre. Poslovanje mora da bude na dobrobit svih učesnika u procesu. Svi oni su povezani kao alkice, osetljivi su, lako pucaju. Sa svima treba imati dobar odnos i težiti ka sinergiji.“

Cilj ovog pitanja nije bio da se ispituju stavovi u vezi sa društveno odgovornim poslovanjem i ulogom kompanije kao dobrog građanina. Učesnici su se ipak u svojim odgovorima doticali i ovih pojmova, i to uglavnom u kontekstu obrazlaganja periferne dobrobiti koju zajednica može da ima usled (isključivo uspešnog, odnosno profitabilnog) poslovanja korporacije. Takođe, u nekim odgovorima je mogla da se prepozna i (makar deklarativna) privrženost konceptu poslovanja koje ne nanosi štetu zainteresovanim stranama, odnosno odvija se na takav način da se minimizira rizik po zainteresovane strane i životnu sredinu, dok se legitimno teži ka ostvarenju profita.

Skepticizam prema primenljivosti teorije zainteresovanih strana modernih korporacija, koji preovlađuje kod menadžera u Srbiji, ne odudara previše od aktuelnih otvorenih pitanja u diskusijama unutar poslovne etike i unutar same zajednice menadžera u razvijenijim tržišnim privredama. Pojedini istraživački poduhvati nastoje da dokažu isplativost i profitabilnost dobrih poslovnih praksi poput poslovnih politika koje su povoljne po zaposlene (Faleye and Trahan 2011), ili pozitivnih poslovnih rezultata kod firmi iz pojedinih kompetitivnih industrija koje ulažu u društveno odgovorno poslovanje, usmereno ka razvoju zajednice (Fisman et al. 2005). Ipak, istraživanja ovog tipa su uglavnom fokusirana na one kompanije koje se već ističu svojim poslovnim politikama povoljnim po neku od zainteresovanih strana, te se mogu posmatrati pre kao izuzetak nego pravilo.

3.3. Moral menadžera u poslovanju

Centralna pitanja tokom intervjuu ticala su se morala menadžera, odnosno toga kako se ovaj pojam razumeva u kontekstu radne uloge, preko elemenata koji su pretpostavljeni kao najznačajniji. Dobijeni rezultati ukazuju na preovlađujuća stanovišta ispitanika u pogledu načina razrešenja dileme o davanju primata korisnosti ili ispravnosti prilikom donošenja poslovnih odluka, prekršivosti poslovnih dogovora, laganju u kontekstu poslovanja i moralnom integritetu menadžera.

Već je navedeno kako je tenzija između ispravnosti i profitabilnosti jedna od vodećih tema filozofskih razmatranja u okvirima poslovne etike. Ima li mesta moralnim obzirima u svakodnevici poslovanja, jedno je od pitanja koje se postavlja od samog početka poslovne etike. I dok je biznis orijentisan na postizanje ekonomski racionalne proizvodnje, marketinga i potrošnje, moralna analiza je orijentisana na ono što se događa ljudima tokom tih procesa. Ljudi su ključni u menadžmentu, menadžer uvek upravlja ljudima radi ostvarenja nekog cilja, pravi ili raskida dogovore, ugovore, formira odnose. Svako dovođenje u relaciju sa ljudima tokom bilo koje aktivnosti, pa i poslovanja ili menadžmenta, podrazumeva samo po sebi određeni moral i ostavlja prostora za teoriju morala, etiku (Mele 2012).

Upitani da se izjasne o tome kako bi postupili u situaciji u kojoj bi ostvarenje značajnog poslovnog rezultata zahtevalo kršenje nekih moralnih normi (bez pravnih sankcija), ispitanici su davali veoma različite odgovore. Kao razloge za nekršenje moralnih normi ni po cenu značajnih rezultata, navodili su grižu savesti, uverenje da je skretanje ka nemoralnom poslovanju put bez povratka, zatim važnost moralnih načela za njih lično. Jedan ispita-

nik, zaposlen u multinacionalnoj kompaniji, kao razlog je naveo poštovanje korporacijskog etičkog kodeksa, u kome su do tančina definisane granice između prihvatljivog i neprihvatljivog ponašanja svakog zaposlenog, pa i menadžera, što onemogućava ozbiljnije moralne dileme prilikom donošenja odluka.

Oni koji bi ipak prekršili neke moralne norme, u situaciji u kojoj bi to zahtevalo ostvarenje značajnog poslovnog rezultata, postupili bi na taj način jer veruju da cilj opravdava sredstva, da u biznisu nema mesta emocijama i da je ekonomska vrednost u poslovanju iznad svega.

Interesantan je odgovor menadžera koji je primetio da bi „kao mlađi na pitanje odgovorio sa *da* [prekršio bi moralne norme zarad poslovnih rezultata – J. M. R.], ali da je sada njegov odgovor ipak *ne*.“ U obrazloženju ovakvog odgovora ispitanik govori o pozitivnom uticaju razvoja karijere, koji je ujedno bio praćen i moralnim razvojem i saznanjem o postojanju „stalne interakcije između kompanije i ostatka sveta“. Ovakav odgovor je na tragu zaključaka nekih istraživanja menadžera u SAD, čiji rezultati pokazuju pozitivnu korelaciju između višeg stupnja moralnog razvoja u smislu Kolbergove kognitivne teorije i sklonosti ka donošenju odluka koje uzimaju u obzir kriterijum morala (Pennino 2002).

Za razliku od pitanja o kršenju moralnih normi kada ne postoje pravne sankcije, svi ispitanici su odgovorili da ne bi prekršili moralne norme ukoliko bi pritom postojala mogućnost i pravnih sankcija. „Pravo je egzaktna nauka, a moral nešto vrlo apstraktno“, naveo je jedan od sagovornika, obrazlažući razliku u svom stavu prema kršenju moralnih normi kada su pravne sankcije izgledne i kada nisu.

Kod ispitanika preovlađuje stav o važnosti poštovanja postignutih poslovnih dogovora, pa i onih koji su sklopljeni samo usmeno, bez zvaničnog ugovora. Jedan od odgovora (u maniru Kantove filozofije morala) bio je sledeći: „Dogovori ne smeju da se krše, jer onda ne bi postojala pravila. Ništa ne bi bilo sigurno. Nije moguće trajati, a ne držati svoju reč.“ Međutim, jedan deo ispitanika prepoznaje da dinamično okruženje poslovanja i česte promene okolnosti poprilično utiču na revidiranje menadžerskih odluka tokom vremena, pa i na iz toga proizilazeću neophodnost promene nekih dogovora. „Neka sloboda je prihvatljiva, jer ti usmeni dogovori su klizav teren“, kaže na primer jedan sagovornik. Kada se desi značajna promena okolnosti, u smeru koji je bio nepredvidiv u trenutku postizanja dogovora, treba ga naknadno promeniti, ali ukoliko je ikako moguće, treba izbegavati kršenje dogovora (gaženje sopstvene reči i narušavanje reputacije) i jednostrane poteze koji bi naneli štetu drugoj strani.

Jedna od najstarijih etičkih kontroverzi, koja je mučila savesne ljude vekovima unazad, svakako je ona da li reći istinu i onda kada ne baš potpuno istinoljubiv postupak može da donese veliku korist. Još ako bi takav postupak bio u saglasnosti sa nekom našom drugom dužnošću, pored one prema istini, poput radne obaveze da se uvećanjem profita unapređuju interesi vlasnika i drugih zainteresovanih strana, situacija bi se, barem sa moralne tačke gledišta, dodatno komplikovala. Zabrana laganja važi univerzalno, za sve ljude, u svim sferama njihovih života. Niko ne želi prijatelja koji laže, ni partnera, ali ni saradnika ili pretpostavljenog. Laganje, shvaćeno kao namerno iznošenje neistine, odnosno iskaza čija je neistinitost poznata, narušava ljudsko dostojanstvo: dostojanstvo osobe koja laže, ali i onog koji biva slagan. Laž krnji moralni integritet i podriva poštovanje među ljudima, poverenje i sam smisao zajedništva. Svaka moralna i religijska tradicija ima, za svoj sistem specifične, argumente kojima se zabrana laganja diže visoko na lestvici moralnih prioriteta. Međutim, nesporno je i da laži mogu biti itekako korisne, a korist je jedna od osnovnih vrednosti u poslovanju i ekonomiji uopšte. Kako god da teorijski postavimo problem, bilo kao sukob dve vrednosti (istine i korisnosti), ili dve dužnosti (prema ostvarenju profita ili poštenju), jasno je da je vrlo relevantan u menadžerskoj praksi.

U pokušaju da se izađe na kraj sa ovim izazovom, obično se uvodi širok dijapazon takozvane sive zone, u kojoj ne stanuje laž, ali ni cela istina. Uostalom, dužnost govorenja istine ne postoji, to ne bi moglo biti univerzalno socijalno prihvatljivo i nanelo bi veliku štetu ljudima. Postoji samo (apsolutna) dužnost zabrane laganja (Kant 1981). Dalje, teoretičari problematizuju zabranu laži kada se ona koristi kao sredstvo samoodbrane, ili zanemarljivosti belih laži, bezazlenih laži koje postoje da bi zaštitile odnose i ne nanose (veliku) štetu drugoj strani. Neki, pak, autori akt pogrešnog prikazivanja istine u poslovanju označavaju kao blefiranje, ali ne i kao laganje, ističući tako bitnu razliku između ova dva fenomena. Blefiranje se može smatrati postupkom koji mora biti prihvatljiv u biznisu, baš kao što jeste široko prihvaćen u nekim drugim ljudskim aktivnostima (kartanju, ali i diplomatiji), gde niko zapravo i ne očekuje da čuje istinu. Bilo bi suludo zastupati normativnu zabranu laganja koja se proteže i na blefiranje, kada je realnost poslovanja takva da se blefiranje ne smatra pogrešnim, već naprotiv, prihvatljivim i korisnim, pa samim tim i opravdanim (Car 2002).

Menadžeri koji su učestvovali u ovom istraživanju slažu se u tome da su „grube“ i „bezočne“ laži moralno neispravni postupci, pa i u biznisu, i da se sa takvim vidom neispravnog postupanja nisu previše sretali tokom svoje prakse. Dok jedni navode moralnu principijelnost kao razlog odbojnom

stavu prema bezočnom laganju, drugi daju utilitarizmu bliska obrazloženja: svesni su da jedna laž za sobom nosi čitavu mrežu laži, kao i da uvek postoji mogućnost razotkrivanja koja bi, kada bi jednom bila ostvarena, dalje vodila do gubitka reputacije i kredibiliteta. „U poslovanju ipak dosta zavisi od ličnih kontakata i odnosa, iako se formalno odvija kroz institucije. Privredna zajednica je mala, ako slažeš jednom i to se pročuje, ne možeš da sakriješ, to zasigurno ima negativnog efekta na dalje poslovanje“, navodi jedan ispitanik. Prevara, koju laž sa sobom neumitno nosi, ne može se lako opravdati u poslovnom svetu. Neka istraživanja poslovnog morala sprovedena u SAD takođe su pokazala odbojan stav menadžera prema bezočnim lažima i prevarama, poput namernog obmanjivanja klijenata i „zakidanja“ na proizvodu prilikom prodaje (videti Humphreys et al. 1993).

S druge strane, većina ispitanika princip moralnog realizma u poslovanju prepoznaje kao nužan, odnosno opravdava postupke poput: prećutkivanja nekih činjenica, prikrivanja nedostataka proizvoda ili usluga (s izuzetkom onih koji mogu potencijalno da ugroze drugu stranu ili joj nanesu ozbiljnu štetu), preuveličavanja dobrih karakteristika ponude, govorenja u zavijenoj formi, taktiziranja tokom pregovora, blefiranja u kontekstu pregovora, „sitnog“ laganja ili izricanja belih laži u odnosu sa saradnicima i partnerima („potrebno mi je 10 dana za izveštaj, kako bih dobio 5, koliko mi je zaista potrebno“, „laži kojima se izbegavaju nepotrebna objašnjavanja“, pa se samim tim i racionalno koristi vreme kao vrlo ograničen resurs i sl).

U okviru istraživanja ispitivani su i stavovi menadžera prema moralnom integritetu, shvaćenom kao jedinstvenost i koherentnost moralnih normi koje se primenjuju u privatnoj i drugim sferama života, poput posla. Većina sagovornika je potpuno ili delimično potvrdno odgovorila na pitanje o tome da li koriste iste aršine za moralnu ocenu svojih postupaka u odnosu sa porodicom i prijateljima, s jedne strane i sa poslovnim partnerima i kolegama, s druge strane. Nije moguće živeti dva odvojena života, niti je moguće da se bude anđeo u privatnom životu, a đavo u poslovnom, čovek je jedinstveno biće, smatraju ispitani menadžeri, dodajući slikovito: „Kao crv kada uđe u jednu jabuku, ušao je u mnoge. Ako varam u biznisu, onda varam i ženu, državu...“ Treba odabrati partnerski pristup i u životu i u poslu, a ne različite moralne aršine. Slične rezultate dalo je kvalitativno istraživanje sprovedeno na uzorku top menadžera iz kompanija sa liste *Fortune 1000*. Istraživači su se bavili razumevanjem koncepta etike lidera, a većina ispitanika je istakla da lideri u biznisu treba da budu besprekorni, osobe za primer, kako u poslovnom, tako i u privatnom životu (videti Treviño et al. 2003).

Oni umereniji ili realističniji ističu da je drugačiji emocionalni odnos prema prijateljima i porodici u poređenju sa onim prema saradnicima i poslovnim partnerima, pa su, samim tim, drugačija i očekivanja i način na koji se osoba postavlja. U porodičnim i prijateljskim odnosima ima više poverenja, dogovora, iskrenosti, posvećenosti, tolerancije, dok poslovni odnosi zahtevaju dodatni oprez. „Posao može da se promeni, porodica ne“, ističe jedan sagovornik, pojačavajući razliku između dve sfere koja je po njemu moralno relevantna.

3.4. Donošenje poslovnih odluka

Tokom istraživanja ispitivani su i stavovi menadžera u pogledu dva aspekta donošenja odluka: uključivanje zaposlenih u donošenje poslovnih odluka, kao i uvažavanje mišljenja i preporuka stručnjaka prilikom donošenja poslovnih odluka.

Donošenje odluka predstavlja suštinsku dužnost menadžera, onu koja specifikuje njihovu ulogu unutar poslovne organizacije, i dužnost koja ih razlikuje od ostalih zaposlenih. Menadžere direktno ili neposredno biraju akcionari i prenose na njih brojna ovlašćenja, od kojih je najvažnije pravo na donošenje odluke u ime drugih. U tom smislu oni imaju izvesnu predstavničku ulogu (Babić 2009).

Odgovornost menadžera za vođenje procesa donošenja odluke unutar firme i samo donošenje odluke je nesporna. Ono oko čega ima sporenja u literaturi jeste mera u kojoj su menadžeri obavezni da, prilikom donošenja odluka, uključe svoje zaposlene, ili uzimaju kao obavezujuća mišljenja stručnjaka. Postoje teoretičari koji menadžerski autoritet porede sa autoritetom predstavnika vlasti, pa zaključuju kako legitimitet menadžerskog autoriteta treba tražiti u činjenici da ga prihvataju oni kojima menadžeri upravljaju – zaposleni. Menadžere treba posmatrati ne kao agente u službi akcionara ili svih zainteresovanih strana, već kao da su u službi zaposlenih, sa zadatkom da osiguraju njihovu uzajamno delotvornu saradnju (McMahon 1994). Ovakvo stanovište je, naravno, izazvalo mnogo oštih kritika i polemika, te u poslovnoj etici ponovo aktualizovalo pitanje načina donošenja odluke u poslovnim organizacijama i moralnosti uključivanja zaposlenih u donošenje odluka koje ih se, posredno ili neposredno, tiče, a čije poštovanje postaje obavezujuće za sve.

Sudeći po odgovorima dobijenim tokom istraživanja, menadžeri u Srbiji danas ne veruju u korisnost gajenja kulta direktora kao autoriteta koji „sve zna“. Svi ispitanici su saglasni u tome da konsultacije zaposlenih,

naročito menadžera srednjeg nivoa, mogu da budu vrlo važan deo procesa donošenja poslovnih odluka, jer pomažu prilikom prikupljanja informacija iz različitih perspektiva. Konsultovanjem i prikupljanjem informacija izbegavaju se greške, sudeći po mišljenju jednog broja ispitanika. Takođe, uvažavanje zaposlenih kroz ostavljanje prostora da izraze svoje mišljenje i predloge za unapređenje sektora i procesa na kojima rade, pozitivno utiče na njihovu motivaciju. Krajnja odluka je ipak na odgovornom menadžeru, koji stvari treba da sagledava iz „ptičije“ perspektive i da razmišlja strateški. „Stavovi mogu biti različiti, a odluka je samo jedna“, jedan je od odgovora. Kada se donese odluka na najvišoj instanci, ona je obavezujuća i mora da se poštuje, na isti način kao što se poštuje odluka većine u demokratiji – ističe jedan ispitanik, naslućujući paralelu koja je inspirisala Mekmehonovu teoriju menadžerske demokratije. Međutim, različiti su stavovi o tome u koje odluke i u kojoj meri treba uključivati zaposlene.

Na primer, svi ispitani menadžeri misle da treba konsultovati zaposlene u vezi sa uslovima rada. Kada je u pitanju konsultovanje zaposlenih u vezi sa poslovnim politikom firme, mišljenja menadžera su podeljena. Jedni smatraju da zaposleni time ne treba da se zamaraju, dok drugi (kojih je manje) ističu da je to prostor gde mišljenje radnika može da bude korisno. Što se tiče konsultovanja zaposlenih u pogledu politike zapošljavanja i politike zarada, gotovo svi se slažu da tu nema prostora za razgovore i konsultacije. Menadžeri nekada moraju da donesu odluke o otpuštanju ili smanjenju zarade, jer je to dobro za kompaniju kao celinu, iako nije za jedan deo zaposlenih – jedan je od datih argumenata. Sledeći navod može dobro da ilustruje ovakav stav: „Nisam ja najpametniji, ali sam najodgovorniji. Ne postoji pravi put, ali put neuspeha je ako hoćeš svima da ugodiš (svim zaposlenima).“

Jedno od pitanja u razgovoru sa menadžerima odnosilo se na uvažavanje mišljenja stručnjaka. Naizgled može delovati suvišno izdvajanje stručnjaka iz skupa zaposlenih i stavljanje posebnog naglaska na njihovo mišljenje. Međutim, studije slučajeva iz poslovne etike i drugih oblasti primenjene etike, pune su primera sukoba menadžerskog i stručnjačkog autoriteta, ili načina razmišljanja, koji su ponegde dovodili do vrlo problematičnih ishoda. Možda je najpoznatiji i najdramatičniji primer letelice *Čelendžer*, koja je eksplodirala prilikom lansiranja 28. januara 1986. godine, usmrтивši 12 članova posade. Uprkos upozorenju odgovornih inženjera, da bi usled najavljenih niskih temperatura moglo da dođe do pucanja spojnica na delovima rakete, odluka da se planirano lansiranje više ne odlaže ipak je bila doneta. U procesu donošenja ove odluke bilo je mnogo konsultacija. Tokom poslednje u nizu, jedan od menadžera izrazio je zabrinutost za imidž

kompanije u javnosti, koji bi sasvim sigurno bio narušen daljim odlaganjem lansiranja. U razgovoru sa svojim kolegom koji je po struci bio inženjer, ali i menadžer inženjerskog tima, i koji se protivio lansiranju u zakazanom terminu, zamolio ga je da skine svoj inženjerski i stavi menadžerski šešir. U ovom slučaju je promena šešira dovela do preinačenja odluke inženjera-menadžera i konačne saglasnosti o lansiranju, uprkos tome što su postojale sumnje da bi moglo doći do tragedije (videti Martin i Šincinger 2011).

Tokom istraživanja, menadžeri iz Srbije bili su zamoljeni da se izjasne o tome da li smatraju autoritet stručnjaka (iz oblasti koja je od presudnog značaja za njihovo polje delatnosti) jačim u odnosu na svoj menadžerski autoritet i, s tim u vezi, da li bi pre poslušali stručnjake tokom donošenja odluka, ili bi postupili kako sami smatraju da je ispravno.

Oni koji su pre za uključivanje i uvažavanje mišljenja stručnjaka ističu, između ostalog, da „nije poenta samo konsultovati stručnjake, bitno je da se oni svakodnevno involviraju u odluke. ... Ja se oslanjam na stručnjake i pod njihovom sam kontrolom, ali i oni pod mojom“. Menadžer se vidi kao koordinator različitih stručnjaka i organizator procesa, koji ne treba da se meša u stvari koje nedovoljno poznaje. „Ja kao menadžer moram da uvažim mišljenje stručnjaka, zbog toga sam menadžer. Pravi menadžer ne donosi nikada odluke, ako se stručnjaci s time ne slažu, neuvažavanjem stručnjaka se može doneti samo pogrešna odluka. Iako nisam stručan, ja jesam odgovoran za odluku. Menadžer koji ide preko struke mora da se menja, kao i stručnjak koji menadžera navede na loš trag“, istakao je jedan direktor.

Sagovornici koji su bili na drugoj krajnjoj poziciji isticali su da je ipak menadžer taj koji mora da ima glavnu reč, budući da nosi i najveću odgovornost. Smatraju da se menadžeri i stručnjaci razlikuju u fokusu, menadžer ima širu perspektivu koju mora da sagleda, dok stručnjak vidi samo detalj. Iako bi kombinacija dva ugla bila idealna, u praksi to često nije moguće i tada je konačna odluka na menadžeru, koji ima mnogo stručnih uglova koje vidi i mora da uzme u obzir. Ako se ispostavi da je doneta pogrešna odluka, menadžer je taj koji preuzima odgovornost, iz čega sledi da sa svakim donošenjem odluke on preuzima i određeni rizik za njen ishod.

Najviše je, ipak, bilo onih umerenih (polovina ispitanih), koji su po stavu bili negde na sredini između prihvatanja menadžerskog ili stručnjačkog autoriteta kao najjačeg. Ispitanici iz ove umerene struje su svesni različitih problema i izazova koji prate donošenje poslovnih odluka („Sve zavisi od prirode problema, jer to opredeljuje čija treba da bude zadnja“). One odluke koje su više strateške prirode i opšteg pristupa tržištu svakako moraju pasti na teret menadžera, dok je za odluke tehničkog tipa i pitanja razvoja mnogo

pametnije prepustiti reč ekspertima i boljim poznavateljima oblasti (na primer, pitanje odabira programskog jezika koji vodi do određenog proizvoda u IKT industriji). Analiza troškova i dobiti ("cost benefit"), ili očekivanih koristi i moguće štete, treba da prethodi svakoj odluci koja pretenduje da bude racionalna, bilo da se više dopada menadžerima ili stručnjacima. Menadžeri moraju da budu vrlo otvoreni da prihvate savete i argumentovane preporuke stručnjaka, ali je na njima krajnja odgovornost.

4. Zaključak

Na osnovu nalaza ovog istraživanja može se preliminarno zaključiti da postoje dve vrste menadžera¹ privatnih kompanija koje posluju u Srbiji. S jedne strane tu je relativno mlad menadžer modernih shvatanja, koji je zaposlen u ogranku međunarodne kompanije i jedan deo školovanja ili usavršavanja je proveo u inostranstvu. (Živopisnosti radi, ovaj portret možemo upotpuniti oslikavanjem tipičnog radnog okruženja: kancelarije opremljene po zadnjim dizajnerskim standardima, na najvišem spratu moderne poslovne zgrade, iz koje se proteže najlepši pogled i u kojoj je uvek dostupna porcija svežeg voća.) Prilikom donošenja odluka nastoji da čuje i uvaži mišljenja zaposlenih i saradnika, ali uspešno nosi autoritet skopčan sa radnom ulogom i ne libi se da svojim odlukama „preseče“ i preuzme rizik kada se to očekuje. Stalno se usavršava na treninzima i obukama, poznaje tehnike komunikacije, prodaje, rešavanja konflikata i teži tome da bude lider, a ne naredbodavac. Upoznat je sa terminologijom teorije zainteresovanih strana modernih korporacija. S druge strane imamo za nijansu drugačiji profil menadžera. To je menadžer koji je karijeru rukovodioca započeo za vreme socijalizma i epohe državnih preduzeća. Zahvaljujući uspešnoj adaptaciji na novonastale okolnosti, ili započinjanju sopstvenog biznisa u kome danas ima određeni vlasnički udeo, ima direktorsku funkciju i u aktuelnom ekonomskom okruženju koje karakteriše tendencija ka jačanju tržišne privrede. Svoje zaposlene nastoji da uvažava, ali se mora znati ko je „glavni“, a ako nije na vrhu, poštuje bespogovorno one iznad sebe. Razume da su okolnosti za poslovanje u Srbiji vrlo promenljive i podložne pre svega političkom uticaju.

Sudeći prema rezultatima ovog i nekih ranije sprovedenih istraživanja, menadžeri u privatnim firmama koje posluju u Srbiji ne doživljavaju svoju ulogu kao najvažniju u procesu upravljanja preduzećem. Od njih su trenut-

¹ Kako su ubedljivu većinu ispitanika nažalost činili menadžeri muškog pola, iz opisa profila tipičnog menadžera namerno je izostavljen rodno senzitivni jezik.

no važniji, odnosno moćniji, vlasnici i organi koji ih predstavljaju, iako bi dosledno razgraničenje vlasničke i upravljačke strukture i diversifikacija vlasništva nad korporacijama, prema nekim stanovištima trebalo da vode do obrnutog odnosa moći. I dok bi se na osnovu dominacije vlasničkih nad upravljačkim strukturama moglo zaključiti kako tržišna privreda u Srbiji nije na jednakom nivou kao u razvijenijim kapitalističkim zemljama, već sledeće pitanje daje drugačiju sliku.

Poslovanje vođeno na način koji ide u prilog svim zainteresovanim stranama modernih korporacija jeste od strane jednog broja ispitanika prepoznato kao ideal i nešto čemu treba težiti, ali se mora imati u vidu da se u sadašnjim okolnostima ne može lako dostići. Profit je definitivno najvažnija svrha poslovnih preduzeća kojoj je sve drugo podređeno, a opet takva svrha čije ostvarenje samo po sebi vodi zadovoljenju interesa i drugih zainteresovanih strana (zaposlenih, zajednice, klijenata, itd).

Za razliku od prethodna dva pasusa, u kojima su sumirani odgovori na pitanja o značaju menadžera i svrhe privatnih firmi, odgovori na pitanja o poslovnom moralu menadžera ukazuju na heterogenost stavova ispitanih menadžera koja onemogućava dalja uopštavanja.

Niko od ispitanih menadžera se ne bi odlučio na kršenje moralnih normi, u slučaju da pritom postoji mogućnost pravnih sankcija, ali nisu svi istog mišljenja kada se radi o kršenju moralnih normi u slučaju nepostojanja mogućnosti za pravne sankcije. Dok jedni veruju da ih griža savesti ili korporativni etički kodeksi mogu sprečiti da prekrše neke moralne norme tokom svojih poslovnih aktivnosti, drugi su mišljenja da u biznisu nema mesta emocijama, već da cilj opravdava sredstva. Strah od narušavanja reputacije najčešći je razlog za opreznost u pogledu kršenja usmenih poslovnih dogovora, te ih menadžeri vide kao opravdane jedino u slučaju drastične promene okolnosti koje utiču na korist od primene dogovorenog po obe strane. Nasuprot predrasudama o ljudima iz sveta biznisa koje se često mogu čuti, ispitani menadžeri su se u većini izjasnili da im je bezočno laganje neprihvatljivo, što iz principijelnih razloga, što iz utilitarističkih. Postupci poput taktiziranja ili prećutkivanja tokom pregovora, naglašavanja pozitivnih strana proizvoda ili usluga, bele laži, itd. ipak su neophodni radi postizanja poslovnih rezultata. Većina menadžera koji su bili uključeni u istraživanje senzibilisana je za izazov očuvanja moralnog integriteta u poslovnom i privatnom životu, te nastoji da sačuva jedinstvo moralnih normi u različitim sferama svog života.

Konsultacije zaposlenih prilikom donošenja poslovnih odluka koje se tiču radnih uslova ili poslovne politike mogu da predstavljaju korisnu

menadžersku praksu, koja doprinosi pribavljanju relevantnih informacija i predloga, kao i pozitivnom motivisanju zaposlenih. Međutim, po mišljenju ispitanih menadžera, uključivanje zaposlenih u donošenje odluka o zapošljavanju i zaradama nije svrsishodno, jer će stavovi nužno biti konfrontirani. Menadžment je taj koji donosi odluke i za njih preuzima odgovornost, a nemoguće je da se te odluke svima uvek svide. Stručnjaci su vrlo važni u procesu donošenja poslovnih odluka, njihovo mišljenje i preporuke se smatraju dragocanim, ali menadžer je taj koji na sebe preuzima rizik prilikom donošenja odluka, koje jesu ili nisu u skladu sa savetima stručnjaka. Na njemu je da dobro proceni situaciju i zaključi o povoljnosti ili nepovoljnosti uvažavanja stručnog mišljenja, imajući u vidu širu perspektivu od ostalih.

Pošto smo sumirali najvažnije rezultate do kojih se došlo, korisno je dodati i nekoliko napomena o ograničenju dometa ovog istraživanja. Pored ograničenja u pogledu veličine uzorka, dometi istraživanja ograničeni su i njegovom strukturom, budući da su svi ispitanici zaposleni u firmama koje su u većinskom privatnom vlasništvu. Slika o poslovnom moralu menadžera koju smo nastojali da prikazemo odnosi se, dakle, na privatni poslovni sektor u Srbiji. Ta slika nam ukazuje da se poslovni moral menadžera u Srbiji ne razlikuje značajnije od poslovnog morala menadžera u drugim zemljama sa razvijenijom tržišnom privredom. Poređenje između poslovnog morala rukovodilaca zaposlenih u privatnim i državnim firmama je nešto u vezi sa čim postoje brojne procene i nagađanja, ali ne previše naučnih istraživanja.

Jedna od pravilnosti koja je primećena tokom analize dobijenih odgovora i poređenja odgovora sa karakteristikama kompanija u kojima rade ispitanici, ukazuje na to da su se menadžeri iz međunarodnih kompanija prilikom formulisanja nekih odgovora pozivali na etičke kodekse kompanije u kojoj rade, dok kod menadžera iz domaćih kompanija to nije bio slučaj. Dalja empirijska istraživanja na većem uzorku bi mogla preciznije da ustanove meru zastupljenosti etičkih kodeksa u domaćim, odnosno stranim firmama aktivnim u Srbiji, ali i odnos između činjenice postojanja ili nepostojanja kodeksa i poslovnog morala menadžera.

Poređenje odgovora dobijenih u domaćim i inostranim firmama koje posluju u Srbiji dalje ukazuje na to da su menadžeri zaposleni u međunarodnim kompanijama, ili oni zaposleni u domaćim kompanijama koji su barem deo školovanja proveli u inostranstvu, pokazali veći stepen upoznatosti sa pojmovima koji su u osnovi moralnih dilema koje su im bile predočene. Oni su lakše formulisali svoje odgovore, pri čemu su, odgovarajući na pojedina pitanja, bili skloniji od ostalih da upotrebljavaju jezik morala ili jezik bogat terminima teorije zainteresovanih strana modernih korporacija ili minimi-

ziranja štete poslovanja po zajednicu. Njihovi odgovori su bili bliže odgovorima koji se, u svetlu aktuelnih dometa poslovne etike, mogu označiti kao moralno ispravni(ji)m. Jedno od objašnjenja može biti zastupljenost etičke edukacije menadžera, bilo kroz etičke programe u kompanijama (treninge, etičke kodekse), ili kroz zastupljenost poslovne etike u kurikulumima na inostranim univerzitetima.

Literatura:

- Arrow, K. 1997. Business Codes and Economic Efficiency, in *Social Responsibility and Business Efficiency*, reprinted in T. Beauchamp and N. Bowie, eds. *Ethical Theory and Business*. Prentice Hall.
- Babić, J. 2007. Smisao i vrednost rada. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 123.
- Babić, J. 2009. Radne obaveze i dužnosti. *Sociološki pregled*, Vol. XLIII, No. 4.
- Begović, B. et al. 2008. *Korporativno upravljanje: pet godina kasnije*. Beograd: Centar za liberalno demokratske studije.
- Car, A. 2002. Is Business Bluffing Ethical, in T. Donaldson, P. H. Werhane and M. Cording, eds. *Ethical Issues in Business – A Philosophical Approach*, Seventh Edition. New Jersey: Pearson Education.
- Faleye, O. and E. Trahan. 2011. Labor-Friendly Corporate Practices: Is What is Good for Employees Good for Shareholders?. *Journal of Business Ethics*, 101.
- Fisman, R., G. Heal and V. B. Nair. 2005. Corporate Social Responsibility: Doing Well by Doing Good?, Working Paper. New York: Columbia University.
- Freeman, E. 1997. A Stakeholder Theory of Modern Corporation, in Tom Beauchamp and Norman E. Bowie, eds. *Ethical Theory and Business*. Prentice Hall.
- Friedman, M. 1997. The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits, in Tom Beauchamp and Norman E. Bowie, eds. *Ethical Theory and Business*. Prentice Hall.
- Hall, P. and D. Soskice. 2001. *Varieties of Capitalism*. Oxford University Press.
- Humphreys, N. et al. 1993. The Ethical Decision Making Process of Small Business Owner/Managers and their Customers. *Journal of Small Business Management*, Vol. 31, No. 3.
- Kant, I. 1981. *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: BIGZ.
- Koslowski, P. 2010. The Philosophy of Management: Philosophy as a Challenge to Business, Management as a Challenge to Philosophy, in *Elements of a Philosophy of Management and Organization*. Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag.
- Marinković, Aleksandar Đ. 2010. Uništenje srpske privredne elite posle Drugog svetskog rata. *Istorija 20. veka*, 2.

- Martin, M. i R. Šincinger. 2011. *Etika u inženjerstvu*. Beograd: Službeni glasnik.
- McMahon, C. 1994. *Authority and Democracy: A General Theory of Government and Management*. Princeton: Princeton University Press.
- McMahon, C. 1998. Managerial Ethics and the Ethical Role of Manager, in C. L. Cooper, C. Argyris and D. F. Channon, eds. *The Concise Blackwell Encyclopedia of Management*. Blackwell Business.
- Mele, D. 2012. *Management Ethics: Placing Ethics at the Core of Good Management*. Palgrave Macmillan.
- Minić, V. 2004. Etička dimenzija poslovanja u tranzicionim procesima. *Sociološki pregled*, Vol. XXXVIII, No. 1–2.
- Mintzberg, H. 1975 / 1998. The Manager's Job: Folklore and Facts, in *Harvard Business Review on Leadership*. Harvard Business School Press.
- Novaković, N. 2006. Nastanak nove preduzetničke elite u Srbiji. *Sprska politička misao*, Vol. 13, No. 16.
- Pennino, C. 2002. Is Decision Style Related to Moral Development Among Managers in the U.S.?. *Journal of Business Ethics*, 41.
- Steidlmeier, P. 1992. *People and Profits: The Ethics of Capitalism*. New Jersey: Prentice Hall.
- Treviño, L. K., M. Brown and L. P. Hartman. 2003. A Qualitative Investigation of Perceived Executive Ethical Leadership: Perceptions from Inside and Outside the Executive Suite. *Human Relations*, 56.
- Whetstone, T. 2003. The Language of Managerial Excellence: Virtues as Understood and Applied. *Journal of Business Ethics*, 44.
- World Economic Forum*. <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2013-2014> (pristupljeno aprila 2014).

Mladen Lazić

KAKAV KAPITALIZAM, KAKVA KAPITALISTIČKA KLASA?

U tekstu se sumiraju osnovni nalazi istraživanja, uz nastojanje da se odgovori na temeljnu hipotezu studije o dostignutom stepenu konsolidacije kapitalističke klase u Srbiji tokom procesa postsocijalističke transformacije. Ukazuje se na jačanje strukturalnih elemenata klasne konsolidacije, ali i na ambivalentna kretanja na području vrednosnih orijentacija, pa i jačanja delatnog potencijala klase. Autor podseća na činjenicu da je država dominirala nad društvom i ekonomijom tokom celokupne moderne istorije Srbije, što je uključivalo nadmoć onog sloja unutar kapitalističke klase koji kontroliše organizacijske/političke resurse nad ekonomski dominantnim slojem. Upozorava se, međutim, na aktuelne procese konsolidacije kapitalizma na ovim prostorima, koji impliciraju i rast autonomije ekonomskog podsistema, što postavlja strukturalne granice dosadašnjem državocentričnom poretku. Zaključuje se da odnose između dva sloja unutar kapitalističke klase još uvek karakteriše borba za prevlast, te da će ishod tog sukoba odrediti karakter kapitalističkog poretka u Srbiji u celini. Pritom se pretpostavlja i da će presudnu ulogu u oblikovanju tog ishoda ipak imati spoljašnji činioci (način prevladavanja aktuelne svetske krize postojećeg režima kapitalističke akumulacije i njegovi glavni akteri – zemlje centra i njihove dominantne društvene grupe).

U poznatoj doskočici tvrdilo se da se kapitalistička transformacija u postsocijalističkim zemljama odvija „bez kapitalista“ (Eyal et al. 1998). Može li se, kada se govori o Srbiji, ovaj iskaz obrnuti tako da se kaže kako ovde postoje kapitalisti, ali još nema kapitalizma? Nema sumnje da bi ovdašnje javno mnjenje takvo stanovište spremno prihvatilo, zasuto pričama o „tajkunima“ kojima ogromni prihodi, sticani uništavanjem jeftino privatizovanih preduzeća, služe više za izgradnju prestižnog životnog stila nego kao investiciona sredstva. No, kao i u svakoj doskočici, u pomenutom „originalu“ i njegovoj izvrnutoj verziji kriju se tek polovične istine. Izgradnja kapitalizma i nastanak kapitalističke klase nesumnjivo se moraju analizirati kao jedinstveni proces, pri čemu je središnje analitičko pitanje sledeće: kakav kapitalizam nastaje i kakva je klasa koja čini njegovu osnovu? Jer, u rasponu između idealno-tipski određenog kapitalizma (proizvodnja profita radi akumulacije kapitala, na tendencijski univerzalnim tržišnim osnovama, zasnovana

na slobodnom/ugovornom radu i principijelnoj relativnoj međusobnoj nezavisnosti ekonomskog, političkog i kulturnog podsistema), i njegovih konkretno-istorijskih oblika, smestio se celokupan njegov petovekovni istorijski razvoj, ispunjen mnogobrojnim varijacijama, uz dugačak niz dodatnih „geografskih“ specifičnosti. I kada bi se velika većina tih istorijsko-prostornih „varijanti“ prostodušno prosuđivala s idealno-tipskog stanovišta, izašlo bi da u njima ima malo „pravog“ kapitalizma.

Ne stoji mnogo drukčije stvar ni s kapitalistima. Naspram međusobno suprotstavljenih figura: (ideologizovanog) herojskog, preduzetničkog inovatora, koji rizikuje vlastita sredstva radi neprekidnog revolucionisanja proizvodnje, za šta s pravom uživa visoke novčane naknade; i (demonizovanog) razbojnika koji se prvog miliona dočepao nekažnjenim ubistvom, a dalje bogatstvo nagomilava društveno dopuštenom pljačkom radnika – stoji idealno-tipska slika pripadnika grupacije koji kontroliše ekonomske resurse (vlastite ili ustupljene) tako da se njihovim ulaganjem proizvodi profit, radi (za tržišni opstanak nužnih) daljih ulaganja koja će doneti veći profit, pri čemu značajan deo dobitka koristi i za lične potrebe. Između te slike i ekstrema do kojih se ona retušira, nalaze se brojne varijacije koje se *grosso modo* saobražavaju konkretno-istorijskom tipu kapitalizma, unutar kojeg se pripadnici kapitalističke klase oblikuju, a kojeg i sami oblikuju.

Za tumačenje mnogobrojnih konkretno-istorijskih varijacija, u oba slučaja (kapitalizma i kapitalista), međutim, važno je da se kao početna analitička tačka uzme upravo ono idealno-tipsko „jezgro“ koje u stvarnosti često tek s mukom pronalazimo. Jer, o kapitalizmu se radi samo ako se osnovni društveni odnosi reprodukuju na temelju pomenutih principa (i to, da ponovim, na tendencijski univerzalan način): kapitalistički ekonomski sistem (pa tako ni kapitalizam u celini) ne može opstati ako firme ne proizvode (i reinvestiraju) profit, ako radna snaga nije u ugovornom odnosu s poslodavcem, ako pojedinačne firme (male ili velike, domaće ili strane, porodično-vlasnički ili korporativno organizovane i sl) nisu nosioci glavnine ekonomskih aktivnosti, dok je država pretežno (neizbežan) „spoljašnji“ regulator tih aktivnosti. Stoga i pojedinci/grupe koji su na čelu tih firmi (kapitalisti: vlasnici ili menadžeri) moraju takođe dugoročno da budu orijentisani na proizvodnju profita i njegovo neprestano (i povećano) reinvestiranje, kako bi se u uslovima trajne konkurencije održali i imali iz čega da finansiraju i svoj privilegovani način života. Najzad, konsolidacija kapitalističkog načina proizvodnje društva, kao i kapitalističke klase, znači proces u kojem se postojeći, konkretno-istorijski društveni odnosi menjaju tako da se navedeni

idealno-tipski obrasci stabilizuju u toj meri da predstavljaju dominantne oblike društvenih odnosa i aktera koji te odnose uspostavljaju.

Jednostavno poređenje sa socijalizmom otkriva svu dubinu razlika između ova dva načina proizvodnje društva. U socijalizmu je, naime, „profit“ (pozitivni saldo poslovanja preduzeća) bio sekundaran u odnosu na planske ciljeve, vrh nomenklature („država“) je jedinstveno kontrolisao ukupne ekonomske resurse, uključujući radnu snagu (upravljajući politikom zapošljavanja, koja se kretala od prisilnog zapošljavanja do nemogućnosti otpuštanja), i tako bio osnovni ekonomski subjekt (Lazić 1987). Pripadnici vladajuće kolektivno-vlasničke klase su, pak, svoju kontrolu nad ukupnim društvenim resursima koristili u prvom redu tako da se omogući reprodukcija uslova u kojima je njihovo komandno-plansko odlučivanje bilo neophodno (proizvedeći trajne društveno-ekonomske i političke neravnoteže – videti Lazić 1994), a zatim i kao osnovu za vlastiti privilegovani način života, nezavisno od toga da li se u ekonomiji proizvede višak ili ne.

Postsocijalistička transformacija, kao prelaz s jednog tipa regulacije društva na drugi, počela je u Istočnoj Evropi naglo, privatizacijom (razbijanjem kolektivizovane kontrole ekonomskih resursa individualizovanom), deregulacijom (principijelnim odvajanjem države od neposrednog toka ekonomske reprodukcije), demokratizacijom (političkim takmičenjem kao sredstvom zadobijanja kontrole nad organizacijskim/političkim resursima), uspostavljanjem „vladavine prava“ (koja garantuje ugovore, uključujući slobodu radnog ugovaranja) i sl. Na taj se način, međutim, tek postavljaju izmenjena osnovna „pravila igre“, dok proces konsolidacije novog načina proizvodnje društva traje dugo, decenijama, kako bi se ta pravila uobličila u određeni konkretno-istorijski oblik, u zavisnosti od celog niza činilaca: istorijskog nasleđa, sa dužim ili kraćim (ponekad tek rudimentarnim) modernizacijskim¹ iskustvom, uključujući nivo ekonomskog razvoja, političke kulture, aktivnosti inteligencije i sl; bogatstva resursa, prirodnih i ljudskih, kao što su brojnost stanovništva, nivo obrazovanja, itd; aktera, unutrašnjih, kao što su ekonomski i politički dominantne društvene grupe, podređene grupe koje se manje ili više uspešno bore da zaštite vlastite interese, ili spoljnih, kao što su strane korporacije ili države.

¹ Pod modernizacijom se ovde podrazumeva istorijski proces izgradnje osnovnih karakteristika kapitalističkog društvenog poretka, u različitim društvenim podsistemima: industrijalizacije, urbanizacije, komercijalne poljoprivrede, itd. (u ekonomiji), političkog pluralizma (i drugih elemenata diferencijacije političkih struktura), strukturalne diferencijacije u socijalnom sistemu, individualizma zasnovanog na pluralističkoj osnovi u kulturi, itd.

Svi pomenuti (i nepomenuti) činioci predstavljaju, dakle, ono mnoštvo istorijskih osobenosti, formiranih izvan društvenog jezgra kapitalizma, koje uslovljavaju njegov konkretan oblik u svakoj zemlji. Kada je o Srbiji reč, i posmatrano iz današnje perspektive, teško bi se mogao opovrgnuti zaključak da je tokom poslednjih dvadesetak godina, iako znatno usporenije nego u drugim istočnoevropskim zemljama, ipak obavljen proces zamene osnovnih principa reprodukcije društva: ekonomija je postala dominantno tržišno organizovana (uključujući tržišnu regulaciju rada), posednici organizacijskih/političkih resursa se periodično menjaju na čelu države (zavisno od uspeha na, koliko-toliko korektnim, takmičarskim višestranačkim izborima), država se prema ekonomskom podsistemu odnosi (u principu, pretežno) na osnovu zakona, a ne arbitrarno (što implicira da su dva podsistema – ekonomski i politički – relativno odvojena; nesmetan ulazak u zemlju stranog kapitala, kao i izlazak iz nje, dodatan je argument za taj zaključak). Drugim rečima, osnovni cilj postsocijalističke transformacije, uvođenje novog oblika društvene reprodukcije, postignut je i u Srbiji, ali to još ne govori ništa o tome kakav se kapitalizam uspostavlja. Za konkretno-istorijsko, aktuelno oblikovanje tog društvenog poretka, ključnu ulogu ima, kao što je pomenuto, veliki broj činilaca, od kojih se sada mogu sažeto izložiti samo najvažniji.

Počne li se s istorijskim činiocima, mora se naglasiti da se kapitalizam u Srbiji/Jugoslaviji pre Drugog svetskog rata razvijao, posle vrlo kasnog početka (tokom poslednje trećine 19. veka), izrazito usporeno, u svim područjima. Industrijalizacija je prve značajnije korake napravila tek posle stvaranja jugoslovenske države, 1918. godine, a poljoprivreda je ostala pretežno nekomercijalna u celokupnom predratnom periodu (vidi više u Čalić 2004). Država je kontinuirano bila glavni akter modernizacije i osnovni ekonomski subjekt, a politička regulacija, iako pluralističkog tipa (s periodičnim parlamentarnim izborima), odvijala se u izrazito autoritarnim okvirima (uz neupitnu dominaciju vladajuće dinastije – Obrenovića ili Karađorđevića; vidi Perović 2007). Politička kultura, pretežno seoskog i nepismenog stanovništva, bila je takođe naglašeno autoritarna, dok je buržoaska klasa bila tek u povojima (Miljković-Katić 2002, Stojanović 2008, Lazić 2011). Rečju, skoro sve ono što je idealno-tipski bio „istorijski zadatak“ kapitalističkog razvoja, izvela je u Srbiji socijalistička kvazi-modernizacija: ubrzanu industrijalizaciju, deagrarizaciju, urbanizaciju, uvođenje masovnog opšteg (osnovnog!) obrazovanja, poboljšanje položaja žena, itd. (videti više u Lazić 2011).

Naravno, mnoga od tih dostignuća, oblikovana zakonitostima komandno-planski regulisanog društva (Lazić 1987), nisu se mogla transformisati u pretpostavke novouspostavljenog kapitalističkog poretka. Kao i u drugim

istočnoevropskim zemljama, dobar deo industrijskih postrojenja, npr. nije mogao da opstane u tržišnim uslovima i uništen je. Deindustrijalizacija, karakteristična u celini za prve godine „tranzicije“, u Srbiji je pritom imala produženi i radikalniji tok zbog ratne izolacije zemlje. Dramatičan pad društvenog proizvoda (GDP), uz prvo minimalne, a kasnije ograničene strane direktne investicije, lišio je zemlju investicionih fondova i doveo je, u ekonomsko-razvojnom smislu, do statusa polu/periferne kapitalističke zemlje.² Tom je statusu značajno doprinela i istorijski kontinuirana središnja ekonomska uloga države: socijalizam je tradiciju državocentričnog ekonomskog poretka (u kojem je država ne samo sveprisutni spoljašnji regulator, nego i nedvosmisleno glavni akter u najvažnijim privrednim granama) iz prethodnog, proto-kapitalističkog razdoblja, dodatno ojačao i tako osnažen u ostavio u nasleđe akterima postsocijalističkih društvenih promena (vidi Lazić and Pešić 2013). Aktuelni unutrašnji i spoljašnji uzroci, o kojima je bilo reči u uvodnom poglavlju studije: blokirana transformacija, građanski ratovi, međunarodna izolacija, itd, predstavljali su dodatne povoljne uslove za održavanje takve veze između države i ekonomije, u kojoj ekonomija jeste (u načelu) odvojena od države, ali joj je i podređena.

Pošto za raspravu o (vrlo oskudnim) resursnim pretpostavkama izgradnje kapitalizma u Srbiji ovde nema ni prostora ni potrebe (malobrojno stanovništvo; malo unutrašnje tržište; uglavnom skromni prirodni resursi – s izuzetkom ekstenzivno/neefikasno korišćenog poljoprivrednog zemljišta; nisko učešće visokoobrazovanih u ukupnom stanovništvu, koje je, na nižim nivoima, nedovoljno funkcionalno obrazovano, itd), treba sada još ukratko pomenuti ulogu osnovnih društvenih aktera, pošto nas ta tema neposredno vodi središnjoj tački naše studije (nastanku i konsolidaciji kapitalističke klase). Rečeno je da transformacijska „idiosinkratičnost“ Srbije počiva prvenstveno na činjenici da su glavni akteri sistemskih promena, tokom 1990-ih, bili pripadnici dotadašnje socijalističke vladajuće grupacije, koji su, da bi konvertovali svoje ranije organizacijske resurse u privatno (ekonomsko) vlasništvo, proces promene osnovnih principa društvene regulacije kontrolisano usporavali desetak godina. To je, uz ratove i međunarodnu izolaciju, kao spoljašnje uslove u kojima su se odvijale sistemske promene, odredilo karakter prve generacije nastajuće kapitalističke klase u ovoj zemlji. Ona se početno formirala tako da je ostala simbiotski povezana sa državom, pri čemu je sloj koji je kontrolisao ekonomske resurse bio „slabiji partner“ u

² U odnosu na evropske zemlje, Srbija ima periferijski položaj, ali se, ako se uzme u obzir razvojni nivo znatnog broja afričkih zemalja, odnosno svetski kapitalistički sistem kao celina, može svrstati u poluperiferiju.

odnosu na grupu koja je kontrolisala organizacijske/političke resurse (u tom se smislu može uočiti nedvosmislena strukturalna povezanost tipa nastajućeg kapitalističkog poretka u Srbiji i središnjeg klasnog aktera tog poretka).

Doduše, empirijski je pokazano da se tokom vremena, u kojem se novi principi regulacije društvenog života postepeno učvršćuju, a spoljašnji uslovi menjaju (kraj ratova i međunarodnih sankcija), polako menja sastav i način funkcionisanja ekonomski dominantne društvene grupe. Privatizacija uklanja sve veće delove ekonomije izvan dosega neposrednog upravljanja države, a ograničava i njenu kadrovsku kontrolu nad delom kapitalističke klase (politički/partijski postavljenim menadžerima državnih firmi). Tržišni uspeh u akumulaciji kapitala i zakonska zaštita privatnog vlasništva (uključujući porodično nasleđivanje) predstavljaju mehanizme koji ovaj sloj štite od neposrednog posezanja grupe koja kontroliše državne aparate. Istraživački podaci tako pokazuju da se, u Srbiji, obrasci kadrovske konstituisanja kapitalističke klase u nastajanju, kao i niz njenih formalnih karakteristika (obrazovanje, starost, polna struktura), ubrzano približavaju onima u (ranije) konsolidovanim kapitalističkim zemljama. Za oblikovanje (novog) klasnog karaktera društvenih odnosa ovde je naročito važna činjenica uvećavanja reprodukcijanskog jaza, koji sve dublje odvaja dominantne i potčinjene društvene grupe: regrutacija iz nižih slojeva u ekonomski dominantnu grupu se tokom dvadesetak godina sve više marginalizuje (za razliku od socijalizma, pogotovo iz njegovog ranijeg razdoblja). Porodično nasleđivanje vlasništva, uspešna akumulacija ekonomskih resursa (u slučaju malih i srednjih preduzetnika) i konverzija stečenih kulturnih resursa (koji su takođe dostupni sve užem krugu: pripadnicima, odnosno potomcima srednjih i viših slojeva), sve su više isključivi putevi uspona u ovu grupaciju.

Naravno, produbljivanje klasnog jaza između kapitalističke klase u nastanku i drugih društvenih grupa odvija se dramatično i na području materijalnog bogatstva, kao i načina života u celini. Materijalne nejednakosti u socijalizmu bile su, iako znatne, dvostruko ograničavane: zbog legitimacije (koja je počivala na egalitarističkoj ideologiji) i principa na osnovu kojih se konstituisala vladajuća grupacija (što je privilegije činilo zavisnim od obavljanja aktivne uloge unutar nomenklature i vrlo ograničeno prenosi-vim na potomstvo – videti Lazić 1987). Oba limitirajuća činioca uklonjena su tokom sistemske transformacije, a učinci toga „oslobađanja“ empirijski su nedvosmisleno utvrđeni u našim istraživanjima. Duboka društveno-ekonomska kriza tokom 1990-ih u Srbiji oborila je drastično materijalni standard pripadnika svih društvenih slojeva (uključujući političku elitu), osim ekonomske elite. I dalje, kako je pokazano, postepen ekonomski

oporavak, koji je vodio poboljšanju materijalnog položaja svih društvenih slojeva, posebno je pogodovao pripadnicima nastajuće kapitalističke klase. Drugim rečima, tokom celokupnog perioda sistemske transformacije, na planu materijalnog standarda odvijaju se kontinuirano dva procesa: rast bogatstva grupacije koja ekonomski dominira u društvu i rast materijalnih nejednakosti između pripadnika tog i ostalih društvenih slojeva. Uz to, jedan i drugi proces proizvode unutargrupnu homogenizaciju materijalnog položaja pripadnika ovog sloja, koja ga odvaja od drugih slojeva, pa i od hijerarhijski najbližih (srednjih i sitnih preduzetnika, i stručnjaka). Najzad, podaci pokazuju i izrazito jačanje unutarporodične konzistencije položaja u slučaju pripadnika ovog sloja (bliskost položaja supružnika i potomaka), koja je još jedan važan element klasne homogenosti. Tako se učvršćuju pretpostavke posebnog načina života ove grupacije, kao ključnog uslova njenog klasnog konstituisanja (nije nevažno zapaziti da je naglašena unutarstojna diferencijacija materijalnih položaja pripadnika svih drugih grupacija važan činilac njihovog nepotpunog klasnog konstituisanja).

Jasno je, međutim, da su svi pomenuti procesi rasta unutarstojne homogenosti i međuslojne diferencijacije samo aktuelne tendencije, čiji dalji smer ostaje otvoren (sličan se proces, kao što je ranije navedeno, odvija i u svetskim razmerama, uključujući najrazvijenije zemlje). U slučaju materijalnog položaja, nagomilavanje bogatstva i rast nejednakosti su u principu beskonačni i kumulativni: viši prihodi osiguravaju veću imovinu, koja omogućava dalji ubrzani rast prihoda, itd. Pod udarima ekonomske krize, međutim, neki drugi – vanekonomske – činioci mogu početi da dobijaju na važnosti, kao što su država, ili otpor potčinjenih društvenih grupacija i ti činioci mogu da izmene pomenuti linearan tok. Da bismo utvrdili kakvi su izgledi za održavanje dosadašnjeg pravca konsolidacije kapitalističkih odnosa u Srbiji i njihovih glavnih nosilaca – osnovnih društvenih grupa (a pre svega pripadnika nastajuće kapitalističke klase) – istraživački smo proveravali dva dodatna činioca: vrednosno utemeljenje ove grupe (kao i pripadnika drugih slojeva) i sposobnost grupe da kolektivnom akcijom zaštiti, odnosno unapredi grupne interese (njen delatni potencijal).

U slučaju vrednosnih orijentacija, početna pretpostavka je ranije formulisana (Lazić 2011, Lazić and Pešić 2013): dominantne vrednosti orijentišu pojedince i grupe tako da osnovne principe reprodukcije vladajućih odnosa nameću kao poželjne obrasce njihovog delanja. Stoga bismo te osnovne principe, po pretpostavci, morali da prepoznamo u obliku preovlađujućih vrednosnih orijentacija pripadnika vladajuće grupacije, ali i ostalih društvenih grupa (ako se dati društveni poredak nesmetano reprodukuje;

odnosno, normativno-vrednosna disonanca³ u tom slučaju ne bi trebalo da bude naglašena). Istraživački nalazi su, međutim, ukazali na ambivalentnu situaciju na području vrednosti, koja prati celokupan period systemske transformacije. Uz preovlađujuće podržavanje liberalnih vrednosti u okviru političkog i ekonomskog podsistema (koje je u značajnoj meri registrovano među pripadnicima vladajuće grupacije već tokom poslednjih godina socijalističkog poretka), uporno se zadržavaju i neliberalne vrednosne orijentacije, u svim društvenim slojevima, takođe unutar oba društvena podsistema. Te (neliberalne) orijentacije potiču iz dva izvora: iz tradicionalnih (protokapitalističkih) oblika državne regulacije u Srbiji, karakterističnih za period koji je prethodio socijalizmu, prenesenih, u adaptiranom obliku, u socijalizam, a zatim još jednom preoblikovanih, ali i sačuvanih/reprodukovanih tokom postsocijalističke transformacije (u ekstenzivno sačuvanom državnom vlasništvu, neselektivnom državnom intervencionizmu, široko prisutnoj populističkoj ideologiji i sl); i iz krizom duboko uzdrmanog neoliberalnog oblika regulacije, pa i legitimacije savremenog kapitalizma (koja proizvodi: masovne *ad hoc* državne intervencije – kao što su spasavanje banaka od bankrota, ili sve snažnije mere državnog protekcionizma – radi „zaštite nacionalne ekonomije“; rastuću nacionalističko-populističku ideologiju, itd).

Treba, pritom, uzeti u obzir i činjenicu da je vrednosno kolebanje u pogledu sistemski dominantnih vrednosnih orijentacija, pa i njihovo slabljenje tokom poslednje decenije, nastupilo pre nego što su se one u Srbiji nedvosmisleno učvrstile kao referentni okviri svakodnevnog delanja pripadnika svih društvenih grupa, uključujući ekonomski dominantan sloj vladajuće klase. To, drugim rečima, znači da proces konsolidacije novih društvenih odnosa, kao i ključnog aktera tih odnosa – kapitalističke klase – na planu društvene svesti ne prati dosledno jačanje analognih strukturalnih procesa (promene u načinu regulacije materijalne reprodukcije društva). Aktuelna svetska systemska kriza neoliberalnog „režima akumulacije“, koja za sada nije iznedrila alternativni oblik regulacije, upućuje aktere u Srbiji na ranije istorijske obrasce državne regulacije, utoliko lakše što ovde ti obrasci nikada nisu radikalno bili ni uklonjeni. Jasno je, pritom, da je „povratak“ na kolektivističke vrednosne orijentacije naglašeniji među pripadnicima nižih društvenih slojeva, ali je on primetan i kod onih pripadnika ekonomski dominantne grupacije koji zauzimaju položaje na vrhu javnih preduzeća (kojima se u Srbiji upravlja na način koji je još uvek pretežno politički, a ne tržišno, motivisan).

³ Videti o pojmu normativno-vrednosne disonance u tekstu J. Pešić u ovoj studiji.

Činjenica da se, na svetskom planu, alternativni model (režim) kapitalističke (ili nekapitalističke!) regulacije ne pojavljuje ni u teorijskim ni u praktičnim naznakama, upozorava na to da sadašnja sistemska kriza nije nagoveštaj (budućeg) napretka, već ima (za sada) izrazito destruktivna obeležja. To, dalje, znači da se sukobi, koji su proizvod bazično antagonističkih društvenih odnosa (između dominantnih i potčinjenih društvenih grupacija), pretežno vode (i to mnogo više latentno nego manifestno) oko održavanja postojećeg poretka, a ne oko njegove promene. A za ishode tih sukoba značajan je delatni potencijal kojim antagonističke grupe raspolažu. Istraživanje je pokazalo, teorijski očekivano, da u Srbiji, i na objektivnom i na subjektivnom planu, društveno-ekonomski dominantna grupacija ima znatno razvijenije elemente tog potencijala od potčinjenih grupacija. Ona raspolaže daleko većim materijalnim resursima, mnogo bolje koristi organizacijske resurse, itd. Ako njeni pripadnici nemaju dovoljno razvijenu svest o svom ekskluzivnom društvenom položaju i o tome da su njihovi interesi suprotstavljeni interesima drugih društvenih grupa, to je zato što je opšte odsustvo takve svesti u društvu najbolje za očuvanje datog poretka stvari (pri čemu je, svakako, nerazvijen uvid u realne društvene antagonizme još više karakterističan za pripadnike nižih slojeva). Ukratko, svetsko-istorijska kriza kapitalističkog poretka, kao opšti društveni kontekst, i specifične ekonomsko-političke okolnosti u Srbiji, usporavaju proces konsolidacije kapitalizma i klase koja je njegov nosilac, ali trenutno ne ugrožavaju osnove na kojima se reprodukuje taj poredak, jednostavno zato što se na opštem planu ne pojavljuje alternativni oblik regulacije, kao ni njegov nosilac. Stoga su i uočene slabosti delatnog potencijala ekonomski dominantne društvene grupe u Srbiji, koje ukazuju na njenu tek parcijalnu klasnu konsolidaciju, više nego „kompenzovane“ izrazito niskim stepenom razvoja svih elemenata delatnog potencijala potčinjenih društvenih grupa.

Naravno, kada je o Srbiji reč, realni izazov ne dolazi od pojave novog oblika regulacije društvenih odnosa, nego od „povratka“ na raniji režim akumulacije, odnosno, na neki amalgam starih i aktuelnih (krizom pogođenih) oblika. Taj režim bi, naravno, značio da država obnavlja (ovde: zadržava) središnju ulogu u ekonomskoj i ukupnoj društvenoj reprodukciji, čime se stiže ponovo do pitanja odnosa između grupacija koje u Srbiji kontrolišu ekonomske i organizacijske/političke resurse. Pomenuto je da jezgro kapitalističkog načina reprodukcije društva čini, između ostalog, principijelna odvojenost ekonomskog od političkog podsistema, koja je preduslov tržišne privrede (ta odvojenost, naravno, nipošto ne prejudicira stepen „sekundarne“ isprepletenosti dva podsistema, koji je, kao što je pomenuto, istorijski

i geografski promenljiv i, utoliko potencijalno viši, ukoliko je zemlja bliže periferijskom položaju unutar svetskog kapitalističkog sistema). To, drugim rečima, znači i da proces konsolidacije kapitalističke klase uključuje rastući stepen autonomije sloja koji kontroliše ekonomske resurse od grupacije koja kontroliše akumulisane organizacijske/političke resurse (koja zaposeda vrhove državnih aparata).

U studiji je pokazano da je prvi period postsocijalističke transformacije u Srbiji bio obeležen time što je međusobna „sraslost“ dva sloja vladajuće grupacije, karakteristična za socijalizam, bila zamenjena novim amalgamiranjem tih grupa, na promenjenim osnovama. Naime, to što su zadržali kontrolu nad organizacijskim resursima omogućilo je pripadnicima nomenklature da postanu glavni akter privatizacije i preobraze se u privatne vlasnike koncentrisanih ekonomskih resursa. Ovaj poduhvat ih je, međutim, *eo ipso* počeo strukturno odvajati od državnih aparata, jer je njihov interes, s obzirom na novu ulogu, sve naglašenije uključivao institucionalizovanu zaštitu privatnog vlasništva od mogućih arbitrarnih posezanja države. Tako je, u sledećoj fazi konsolidacije kapitalizma (posle 2000. godine), široki društveni pokret, koji su mobilisale opozicione stranke, uz važnu podršku nove ekonomske elite, uklonio pripadnike dotadašnje političke elite s vlasti, čime je postavljena pretpostavka za autonomiju privatnih vlasnika kapitala od državnih aparata.

Istraživački podaci su osvetlili formalnu stranu tog procesa odvajanja dva podsistema, odnosno njihovih središnjih aktera (kao i elemente njegove ambivalentnosti). Pokazalo se kako članstvo u političkim strankama pripadnika ekonomske elite ubrzano opada, da bi danas obuhvatalo izrazitu manjinu pripadnika ove grupacije. Doduše, podaci su osvetlili i drugu stranu procesa izgradnje kapitalizma u Srbiji: produženu prenaplašenu ekonomsku ulogu države. Naime, oni pripadnici ekonomski dominantne grupacije koji upravljaju javnim preduzećima (koja su i dalje vrlo brojna, s visokim učešćem u ukupnom društvenom proizvodu, koja zapošljavaju desetine hiljada ljudi, itd), u značajnom su procentu članovi političkih stranaka i, naravno, u tome izrazito prednjače nad pripadnicima grupe iz privatnog sektora ekonomije. Drugim rečima, podaci potvrđuju uverenje koje je u javnosti široko prisutno: stranačka pripadnost je jedan od kanala za ulazak u ekonomski dominantnu podgrupu koja upravlja državnim preduzećima. A značaj državne podrške ekonomiji indirektno potvrđuje i činjenica da i privatni vlasnici akumulisanog kapitala znatno češće podržavaju stranke koje su na vlasti nego one u opoziciji.⁴ Opet, podatak da opada broj pripadnika

⁴ Smisao ove „podrške“ dosta dobro rasvetljava podatak Saveta za borbu protiv korupcije, prema kojem su najveći korisnici državnog Fonda za razvoj Srbije („koji daje kredite

ovog sloja koji su spremni da javno podrže bilo koju političku stranku – što ih čini „elastičnim“ u tom smislu da mogu da pokažu lojalnost svakoj stranci koja se nađe u vlasti – ukazuje na konsolidaciju pluralističkog takmičenja kao oblika regulacije političkog podsistema, koji takođe čini konstitutivni element kapitalizma. Odnosno, konsolidacija jednog elementa kapitalističkog jezgra (političkog takmičenja, koje takođe implicira odvojenost politike od ekonomije, obezbeđujući principijelnu nezavisnost suprotnog smera, politike od ekonomije) odvija se dalje u Srbiji, iako nije dosledno praćena analognim procesom u drugoj sferi (što nas vraća na raniju tezu o hibridnom obliku, karakterističnom za polu/periferijski kapitalizam).

Da je proces konsolidovanja kapitalističke klase u Srbiji još u toku, u tom smislu što odnosi između dva njena sloja – grupe koja kontroliše ekonomske resurse i grupe koja kontroliše organizacijske/političke resurse – nisu čvršće strukturisani, te da se ta dva sloja još nalaze u nereguliranim konfliktnim odnosima – u borbi za prevlast – pokazuju i mnogi drugi indikativni aktuelni događaji, od kojih je najzanimljiviji „slučaj Mišković“. Hapšenje i sudska optužba vlasnika najveće privatne firme u Srbiji imali su dvostruki cilj: da potvrde nadmoć posednika državnih aparata nad vlasnicima privatnog kapitala, ali i da mobilišu podršku stanovništva vladajućoj stranci (tj. njenom vođi) karakterističnom populističkom akcijom (progonom „najbogatijeg tajkuna“, u okolnostima rastućeg siromaštva većine stanovništva). Ta je akcija, međutim, osvetlila i drugu stranu procesa konsolidacije kapitalističkog poretka. Pošto je, naime, odmah postalo jasno da bi propast najveće (privatne) firme u Srbiji, kao neizbežna posledica osude njenog većinskog vlasnika, neminovno nanela dramatičan udar celokupnoj srpskoj ekonomiji, pa tako posredno i aktuelnim nosiocima vlasti, usledilo je puštanje Miškovića iz pritvora („da se brani sa slobode“ – odnosno, da nastavi da vodi firmu), kao i brzi, skoro potpuni „zaborav“ javnosti da se sudski proces i dalje vodi (možda i *ad calendas graecas*). Drugim rečima, moć države, i granice te moći u odnosu na kapital, kristalno jasno ocrtale su se u ovom slučaju.⁵

s niskim kamatama i dugim rokovima otplata“), u periodu 2007-2013, bila velika privatna preduzeća. List *Politika* tekst donosi pod karakterističnim naslovom: „Fond za razvoj tajkunskih interesa“ (vidi www.Politika.rs, pristupljeno 31. 7. 2014).

⁵ Kontinuirana dominacija države nad ekonomijom, kao i nad društvom u celini, proizvela je fascinaciju politikom u Srbiji. Državni položaji su, tokom celokupne moderne istorije, neodoljivo privlačili bogate preduzetnike, naučnike, umetnike, koji su ih doživljavali kao krune uspešnih karijera (Lazić 2011), a u svakodnevnoj svesti stanovništva trajno je prisutna ideja o svemoći političke elite. To važi i za savremene ovdašnje teoretičare, koji po

Za procenu daljeg razvoja tog odnosa morao bi se uzeti u obzir celi niz činilaca, a sada će se pomenuti samo najznačajniji. Uspešan nastavak akumulacije kapitala – rast broja i veličine pojedinačnih privatnih firmi, kao i učešća privatnog sektora u ekonomiji – vodiće bez sumnje daljem rastu autonomije vlasnika kapitala u odnosu na državu. Tome će, takođe, doprijeti i nastavak integracije srpske ekonomije i društva u celini, u evropski i svetski poredak, i to na ekonomskom i političkom planu. U prvom slučaju, bitnu ulogu ima zaštita interesa pojedinačnih stranih firmi koje posluju u/sa Srbijom, koji moraju biti (univerzalno) pravno garantovani. U drugom, radi se o političko-pravnoj institucionalnoj integraciji u naddržavne formacije (EU, MMF, Svetska banka, itd). Nasuprot tome, tradicionalna podređenost (nerazvijene) kapitalističke klase državi, kao i sklonost stanovništva (dugoročno ekonomski ugroženog, s naglašenim autoritarnim vrednosnim orijentacijama – kao što je u studiji takođe pokazano) da podleagne populističkoj mobilizaciji, predstavljaju unutrašnje činioce koji će osnaživati prevlast države nad kapitalom (reprodukciju „državocentričnog kapitalizma“ u Srbiji). Tome treba dodati i aktuelnu svetsku ekonomsko-političku krizu, koja slabi i ekonomske i političke integrativne mehanizme, pa tako i spoljašnji uticaj (kao i interes da se utiče) na oblikovanje društvenih odnosa, pogotovo u manjim polu/perifernim zemljama.

Rečju, proces konsolidovanja kapitalizma i njegove noseće klase u Srbiji se odvija sporo, a njegovi ishodi ostaju neizvesni: dok elementi strukturalnog položaja (velikih) privatnih vlasnika jačaju, pa tako i njihova ukupna društvena moć, kao i osnova za jačanje njihove autonomije od posednika političke vlasti, elementi koji su osiguravali premoć države u odnosu na privatni kapital, iako u slabljenju, još uvek su snažni. Koja će od pomenutih tendencija prevladati – dovršenje konsolidacije sloja kapitalističke klase koji kontroliše ekonomske resurse i osiguranje njegove ukupne društvene dominacije, zadržavanje/obnavljanje premoći posednika organizacijskih/političkih resursa nad društvom u celini, uključujući i ekonomski dominantan sloj, ili uspostavljanje trajnije ravnoteže moći između ove dve grupe, koja bi omogućavala efikasnu državu i rastuću ekonomiju⁶ – ostaje otvoreno

pravilu ne vide strukturalne granice državne samovolje u kapitalističkom poretku (naravno, pod pretpostavkom da je taj poredak bazično konsolidovan).

⁶ Zanimljiva je u tom smislu najnovija vest, koja predstavlja pokazatelj ove tendencije, da je država pozvala pripadnika najuže elite privatnih vlasnika kapitala, M. Beka, da upravlja faktički bankrotiranom državnom železnicom Srbije (pri čemu se mora imati u vidu da je on već bio deo aparata vlasti tokom 1990-ih, dakle upravo u vreme nesumnjive dominacije politike nad ekonomijom). Čak i ako se radi o glasini, treba se podsetiti da je slične javne pozive (na neodređene adrese) već više puta upućivao predsednik Vlade Srbije.

pitanje. Ipak, odlučujuće koordinate za odgovor na to pitanje postaviće, po svoj prilici – u uslovima neizbežne globalne međuzavisnosti – najsnažniji akter, a to su spoljašnji (politički i ekonomski) činioci.

Literatura:

- Čalić, M. Ž. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio.
- Eyal, G., I. Szelenyi and E. Townsley. 1998. *Making Capitalism Without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. and J. Pešić. 2013. *Making and Unmaking State-Centered Capitalism in Serbia*. Beograd: ISI; Čigoja štampa.
- Miljković-Katić, B. 2002. *Struktura gradskog stanovništva Srbije sredinom XIX veka*. Beograd: Istorijski institut; Službeni glasnik.
- Perović, L. 2007. *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Politika*. www.Politika.rs. (pristupljeno 31. 7. 2014).
- Stojanović, D. 2008. *Kaldurma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.

Red. br. _____

PROMENE OSNOVNIH STRUKTURA SRPSKOG DRUŠTVA**Upitnik za poduzorak ekonomskih elita**Voditelj istraživanja

Profesor Mladen Lazić

Odeljenje za sociologiju

Filozofski fakultet

Beograd, Čika Ljubina 18-20

Poštovani/poštovana,

Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu sprovodi istraživanje promena društvene strukture i vrednosti građana u Srbiji. U tom okviru će se anketirati 2.500 domaćinstava u 80 opština Srbiji, koja čine proporcionalan uzorak stanovništva, a dodatno se istražuje i 200 pripadnika ekonomske elite. Prikupljeni podaci će biti uporedivi sa istraživanjima koja su u Srbiji izvođena tokom 1989, 1993, 1997. i 2003. godine, a svi ti nalazi će omogućiti celovitiju objektivnu sliku o društvenim promenama u zemlji. Posebno naglašavamo da će podaci dobijeni u anketi biti korišćeni isključivo za naučne analize, a Vaše ime, lični podaci, kao i bilo koji nalaz koji se odnosi na pojedinačne slučajeve, neće nigde biti prikazivani. Molimo Vas da na pitanja odgovarate iskreno i u potpunosti.

HVALA!**V001 Opština** _____ / ____/**V002 Naselje stalnog boravka:****- Beograd**

- uži centar 11
- širi centar 12
- prigradsko urbanizovano 13
- prigradsko seosko 14

- regionalni centar (Novi Sad, Niš, Kragujevac)

- gradski deo 21
- prigradski urbanizovan 22
- prigradski seoski 23

- veći grad (50-200.000 stanovnika)

- urbanizovani deo 31
- seoski deo 32

- srednji grad (25-50.000 stanovnika)

- urbanizovani deo 41
- seoski deo 42

- mali grad (do 25.000 stanovnika)

- urbanizovani deo 51
- seoski deo 52

- selo 61

V003.b.1 Pol (Zaokruži broj ispred odgovora)

1. Ženski
2. Muški

V003.c.1 Godina rođenja

Koje ste godine rođeni? (U kućicu upisati poslednje dve cifre; npr. 1955 kao 55)

--	--

V120 Bračno stanje

Jeste li neudati/neoženjeni, udati/oženjeni, razvedeni ili nešto drugo? Izaberite kategoriju koja najviše odgovara Vašem položaju.

1. Neudata/neoženjen, ne živim s partnerom
2. Vanbračna zajednica (nismo u braku, ali živim s partnerom)
3. Udata/oženjen
4. Formalno u braku, ali živimo odvojeno (prema vlastitom izboru, a ne zbog posla ili putovanja)
5. Razveden(a)
6. Udovica/udovac, supružnik je preminuo
7. Bez odgovora, ne želi da odgovori

SASTAV DOMAĆINSTVA

- V121** ___ Koliko osoba živi u Vašem domaćinstvu?
- V122** ___ Koliko je od toga dece predškolske dobi?
- V123** ___ Koliko ima dece školskog uzrasta, odnosno mlađih od 18 godina?
- V124** ___ Koliko je onih između 18 i 29 godina?
- V125** ___ Koliko je onih između 30 i 59 godina?
- V126** ___ Koliko je onih između 60 i 99 godina?
- V127** ___ Koliko članova domaćinstva svojim prihodom značajno doprinosi kućnom budžetu?
- V128** ___ Koliko članova domaćinstva nije zaposleno i traži posao?

ŠKOLSKA SPREMA ISPITANIKA**V003.d.1 Školska sprema**

S obzirom na sledeće kategorije, koja je najviša školska sprema koju ste postigli? (Koristite kategorije s **LISTE C**; upišite odgovarajući broj u kućicu.)

--	--

ISPITANIKOVO ZANIMANJE

Sada želimo da Vas pitamo o nekim pojedinostima vezanim uz Vaš posao.

V037 Koje je Vaše zanimanje na osnovnom poslu? Molimo opišite.

Ovo je pitanje sa otvorenim odgovorom, koje će kasnije biti detaljno kodirano prema ISCO kodovima. Podatke treba unositi tekstualno (rečima) koristeći do 80 slova.

(Prvo napišite naziv zanimanja, zatim dodatne reči kojima se ono detaljnije opisuje, kao što su: ovlašćenja, oblast itd. Na primer: „menadžer, višeg nivoa, u velikoj trgovačkoj kući“. Zapisujte čitko, štampanim slovima. Nastojte da saznate sve što je važno, nastojte da koristite bar tri reči za položaj na radnom mestu.)

V129 Koju vrstu poslova obavljate, koji su Vaši najvažniji zadaci na poslu?

V132 Kategorija zanimanja u koju spada ispitanikov posao

Sada ćemo odrediti kojoj kategoriji zanimanja (prema **LISTI D**) pripada Vaš posao. Dobro pogledajte sve navedene grupe, jer će nam biti potrebne još nekoliko puta, u vezi sa poslovima koje ste radili u prošlosti, kao i sa poslovima nekih drugih ljudi. Zanimanje ispitanika (*upiši u kućicu odgovarajući broj sa **LISTE D***):

--	--

V130 Bliže određenje položaja ispitanika

Koji položaj trenutno zauzimate:

Direktorski/menadžerski/vlasnički nivo (u javnom ili privatnom sektoru):

21. generalni direktor/predsednik UO/većinski vlasnik *manje firme* (do 100 zaposlenih; ili zamenik/pomoćnik generalnog direktora i sl. ili član UO u *srednjoj firmi* – od 101-500 zaposlenih; ili direktor sektora u *većoj firmi* – sa više od 500 zaposlenih)

22. generalni direktor/predsednik UO/većinski vlasnik *srednje firme* (101-500 zaposlenih; ili zamenik/pomoćnik generalnog direktora i sl, kao i član UO u *većoj firmi* – sa više od 500 zaposlenih)

23. generalni direktor/predsednik UO/većinski vlasnik *veće firme* (sa više od 500 zaposlenih)

V003.g.1 Grana delatnosti u kojoj radi ispitanik

U kojoj grani delatnosti obavljate Vaš posao (*koristiti **KARTICU 1***)

--	--

V131 Sektor vlasništva firme

1. državno/javno vlasništvo
2. mešovito vlasništvo (državno/javno i privatno)
3. privatno vlasništvo

V132 Strano vlasništvo u firmi

Da li je vlasništvo u firmi domaće ili strano?

1. firma je u potpunosti u domaćem vlasništvu
2. udeo stranog vlasništva je do 33%
3. udeo stranog vlasništva je 34-49%
4. udeo stranog vlasništva je 50-66%
5. udeo stranog vlasništva je 67-99%
6. firma je u potpunosti u stranom vlasništvu

V133 Broj zaposlenih u firmi

(Kod 996 znači 996 ili više.)

--	--	--

V134 (Za sve ispitanike!) Prvi posao ispitanika sa punim radnim vremenom.

Pokušajte sada da se vratite u prošlost, u vreme kad ste dobili svoj prvi posao sa punim radnim vremenom, posle završetka škole odnosno fakulteta. Kojoj grupi s **LISTE D** je taj posao pripadao?

--	--

V135 Posao ispitanika u 1990. godini. *(Preskoči i ostavi prazno ako je ispitanik bio isuviše mlad da bi radio, ili nije imao posao 1990. godine.)*

Pokušajte da se priselite 1990. godine, vremena neposredno pre sloma SFR Jugoslavije. Kojoj je kategoriji Vaš tadašnji posao s punim radnim vremenom pripadao? Pogledajte ponovo kategorije sa **LISTE D**.

--	--

V136 Posao ispitanika u 2000. godini. *(Preskoči i ostavi prazno ako je ispitanik bio isuviše mlad da bi radio, ili nije imao posao 2000. godine.)*

Pokušajte da se priselite 2000. godine, vremena neposredno pre promene režima u Srbiji. Kojoj je kategoriji Vaš tadašnji posao s punim radnim vremenom pripadao? Pogledajte kategorije sa **LISTE D**.

--	--

V137 Posao ispitanika koji je prethodio sadašnjem

Koji je bio Vaš prethodni posao – posao na kojem ste radili pre nego što ste počeli da radite na sadašnjem poslu? Pogledajte još jednom kategorije sa **LISTE D**.

--	--

V138 Posao ispitanika koji je prethodio »elitnom«

A na kojem ste poslu radili pre nego što ste **prvi put** postali direktor, ili preduzetnik? *(Upisati odgovor i ako je isti kao kod prethodnog pitanja.)* Upotrebite kategorije sa **LISTE D**.

--	--

V139 Grana delatnosti na radnom mestu koje je prethodilo »elitnom«

U kojoj grani delatnosti ste radili pre nego što ste **prvi put** postali direktor, ili preduzetnik? (koristiti **KARTICU I**)

V140 Godina u kojoj je ispitanik prvi put dospeo na »elitni« položaj

Koje ste (kalendarske) godine prvi put postali direktor, ili preduzetnik? (Upišite poslednje dve brojke: 90 za 1990 itd.)

V035 Kojoj veroispovesti pripadate, ako pripadate bilo kojoj?

- pravoslavnoj 1
- rimokatoličkoj 2
- protestantskoj 3
- muslimanskoj 4
- jevrejskoj 5
- nekoj drugoj, kojoj? 6
- ateist/agnostik/nijednoj 7
- ne znam 8
- ne želi da odgovori 9

V036 Glavna etnička/nacionalna grupa ispitanika prema njegovom vlastitom izjašnjavanju

Kojoj etničkoj grupi ili naciji Vi najvećim delom pripadate? (**LISTA I**)

ISPITANIKOV SUPRUŽNIK (Preskočite ovaj deo ako ispitanik nije u braku)

Sada bismo želeli da Vam postavimo nekoliko pitanja o osobi s kojom ste u braku.

V141 Najviši stepen obrazovanja Vašeg supružnika

Koji je najviši stepen obrazovanja koji je stekao Vaš supružnik? (Koristite kategorije s **LISTE C.**)

V143 Kategorija zanimanja Vašeg supružnika

Kojoj kategoriji zanimanja pripada osnovni posao Vašeg supružnika? (Ponovo koristite kategorije s **LISTE D.**)

V142 Radni status supružnika

Koja od sledećih kategorija najbolje opisuje sadašnji radni status Vašeg supružnika?

1. zaposlen sa punim radnim vremenom
2. zaposlen sa pola radnog vremena
3. nezaposlen, aktivno traži posao
4. nezaposlen, želi posao, ali ga ne traži aktivno
5. nezaposlen, ne želi posao
6. penzioner

7. domaćica
8. učenik ili student
9. bolestan, nesposoban za posao
10. na služenju vojnog (ili civilnog) roka

V144 Glavna etnička/nacionalna grupa supružnika

Kojoj etničkoj grupi ili naciji najvećim delom pripada Vaš supružnik? (*Vidi LISTU I*)

--	--

ISPITANIKOV OTAC

Sada ćemo Vam postaviti nekoliko pitanja o Vašem ocu.

V145 Najviši stepen obrazovanja oca

Koji je najviši stepen obrazovanja koji je Vaš otac stekao? (*Pokaži ispitaniku LISTU C*).

--	--

Zanimanje oca na osnovnom poslu u vreme kada je ispitanik imao 15 godina

Dalje bismo želeli da Vas pitamo o zanimanju Vašeg oca na osnovnom poslu, u vreme u kojem ste imali 15 godina. Ako nije bio zaposlen, ili je bio u penziji ili je umro, molimo da opišete njegov poslednji posao sa punim radnim vremenom. (*Koristi uputstva kao i za ispitanika. Opiši posao s najmanje tri reči.*)

V146 Koje je bilo njegovo radno mesto?**V147 Kojoj grani delatnosti je pripadala firma u kojoj je bio zaposlen Vaš otac?**

Grana delatnosti (*koristi KARTICU I*)

--	--

V148 U kojem sektoru vlasništva je Vaš otac radio? Izaberite odgovarajuću kategoriju.

Sektor vlasništva:

1. državno, društveno vlasništvo
2. mešovito vlasništvo (državno/društveno i privatno)
3. privatno vlasništvo
4. samozaposlen
5. radio u firmi koja je bila u vlasništvu porodice, ali nije bio vlasnik
6. radio u firmi koja je bila u vlasništvu porodice, nije bio vlasnik i nije primao platu

V149 Kategorija zanimanja oca, kada je ispitaniku bilo 15 godina

Pogledajte ponovo kategorije na **LISTI D** i recite kojoj je kategoriji zanimanja pripadao posao Vašeg oca kada je Vama bilo 15 godina. *(Ako otac nije bio živ ili je napustio porodicu pa je njegov posao nepoznat, navedite kategoriju njegovog poslednjeg poznatog posla sa punim radnim vremenom).*

--	--

V150 Očeva etnička pripadnost

Što se tiče etničke pripadnosti Vašeg oca, šta mislite za koju grupu bi on rekao da joj pripada? *(Vidi LISTU I)*

--	--

ISPITANIKOV NAJBOLJI PRIJATELJ (OSOBA KOJA NIJE SUPRUŽNIK ILI BLISKI SRODNIK)**V151 Zanimanje najboljeg prijatelja.**

Pomislite sada na osobu – neku treću osobu, a ne Vašeg supružnika ili bliskog srodnika – koju smatrate svojim najboljim prijateljem (prijateljicom). Koristeći se kategorijama zanimanja s **LISTE D**, kojoj kategoriji pripada zanimanje te osobe? Ako je nezaposlena ili u penziji, recite nam poslednje zanimanje sa punim radnim vremenom te osobe, ako ga znate.

--	--

V152 Grana delatnosti najboljeg prijatelja

U kojoj grani delatnosti radi Vaš najbolji prijatelj? Grana delatnosti *(koristi KARTICU 1)*

--	--

ISPITANIKOVA MAJKA, NAJSTARIJI BRAT ILI SESTRA, I DETE

V153 Koji je najviši (završeni) stepen obrazovanja majke ispitanika *(koristite kategorije sa LISTE C)?*

--	--

V154 Zanimanje majke kada je ispitanik imao 15 godina *(Ako je bila domaćica ili nezaposlena u to vreme, koristi kategoriju za posao sa punim radnim vremenom za period koji je najbliži navedenoj starosti. Ako nikada nije bila zaposlena sa punim radnim vremenom izvan kuće, unesi šifru za domaćicu. Koristite kategorije sa LISTE D).*

--	--

V155 Najstariji brat ili sestra

Imate li (žive) brata ili sestru koji su stariji od 21 godine? Ako da, da li je ta osoba brat ili sestra (ako ih je više, uneti odgovor za onu osobu koja je najstarija)?

1. Brat
2. Sestra
3. Nemam (živog) brata ili sestru koji su stariji od 21 godine. (Pređi na V157)

V156 Zanimanje (starijeg) brata ili sestre

Ako imate brata ili sestru koji su stariji od 21 godine, kojeg je zanimanja ta osoba (ako ih je više – najstarija)? Koristite **LISTU D**. Ako je ta osoba nezaposlena ili u penziji, kojeg je zanimanja bila u vreme kada je poslednji put bila zaposlena sa punim radnim vremenom?

--	--

V157 Najstarije dete

Imate li dete staro 21 ili više godina? Ako imate, da li je Vaše dete sin ili kćerka (ako ima više dece, uneti odgovor za najstarije)?

1. Sin
2. Kćerka
3. Nemam dete staro 21 ili više godina.

V158 Zanimanje najstarijeg deteta

Ako imate dete staro 21 i više godina, kojeg je zanimanja (najstarije) dete? Koristite **LISTU D**. Ako je ta osoba nezaposlena ili u penziji, kojeg je zanimanja bila u vreme kada je poslednji put bila zaposlena sa punim radnim vremenom?

--	--

Naredni niz pitanja se odnosi na STAMBENU SITUACIJU Vašeg domaćinstva.

V004 Da li je stan/kuća u kome živite u vlasništvu nekog od članova Vašeg domaćinstva ili je u vlasništvu nekog drugog fizičkog ili pravnog lica? Evo ponuđenih odgovora:

- u vlasništvu domaćinstva, bez hipoteke ili kredita 1
- u vlasništvu domaćinstva, sa hipotekom ili kreditom 2
- u vlasništvu preduzeća 3
- u vlasništvu opštine/države 4
- u vlasništvu rođaka ili prijatelja, koristi se bez nadoknade 5
- u vlasništvu lica od koga se iznajmljuje stan (podstanari) 6
- u nešto drugo, šta? _____ / ____/

ZA ZAKUPCE STANA (PODSTANARE)

V005 Koliki je, približno, iznos u evrima koji mesečno izdvajate za zakup stana/kuće?

/ _____/EUR

ZA VLASNIKE STANA/KUĆE

V006 Kolika je, približno, tržišna vrednost u EUR stana/kuće u kojem živite?

/ _____/EUR

ZA SVE

V007 Kolika je površina u KVM stana/kuće u kojem živite? / ____/

V008 Koliko ima soba u stanu u kome živi Vaše domaćinstvo? / ____/

V009 Da li domaćinstvo poseduje još stambenih jedinica u zemlji i inostranstvu (stanova, kuća, vikendica) kojima može slobodno da raspolaže i kolika je njihova ukupna vrednost (u EUR)?

- ne poseduje 0

- poseduje, ukupna vrednost je / ____/EUR

V010 Da li domaćinstvo poseduje putnički automobil?

- ne 0

- da, jedan 1

- da, više od jednog 2

V011 Za koliko bi se, približno, novca u EUR taj automobil mogao danas prodati? *(Ako ih je više, upisati vrednost najskupljeg.)*

- ne poseduje 0

- do 500 EURO 1

- 501-1500 EURO 2

- 1501-2500 EURO 3

- 2501-5000 EURO 4

- 5001-10000 EURO 5

- 10001-25000 EURO 6

- 25001-40000 EURO 7

- više od 40000 EURO 8

V012 Da li domaćinstvo poseduje neko drugo veće/vrednije vozilo ili vredniju poljoprivrednu mašinu i koju?

		da	ne
V012.1	kombi	1	2
V012.2	kamion	1	2
V012.3	autobus	1	2
V012.4	traktor	1	2
V012.5	kombajn	1	2
V012.6	priključne mašine	1	2
V012.7	električni aparat za mužu	1	2
V012.8	luksuzni čamac, jahtu (2000€+)	1	2
V012.9	nešto drugo, šta?	/ ____ /	

V014 Da li domaćinstvo poseduje poslovni prostor i kolika je njegova približna vrednost u EUR?

- ne poseduje 0

- poseduje, ukupna vrednost je / ____/EUR

V015 Da li Vaše domaćinstvo poseduje zemlju i koliko hektara? (*Ako ne, preći na V017.*)

- ne poseduje 0
 - poseduje / / ha

V016 Da li domaćinstvo daje zemlju u zakup i koliko?

- ne daje u zakup 0
 - daje u zakup / / ha

V017 Da li domaćinstvo uzima zemlju u zakup i koliko?

- ne uzima 0
 - uzima / / ha

V020 Da li domaćinstvo poseduje sledeće uređaje u jednoj ili više stambenih jedinica i kolika je njihova starost (*ako ima više uređaja, zaokružiti samo šifru 4*):

		ne poseduje	do 2 god.	3-10 god.	preko 10 god.	poseduje više od 1
V020.1	frižider	0	3	2	1	4
V020.2	zamrzivač	0	3	2	1	4
V020.3	mašinu za veš	0	3	2	1	4
V020.4	klima uređaj	0	3	2	1	4
V020.5	vredniji muzički stub (200€+)	0	3	2	1	4
V020.6	mašinu za sudove	0	3	2	1	4
V020.7	kompjuter	0	3	2	1	4
V020.8	mobilni telefon	0	3	2	1	4
V020.9	kablovsku TV, satelit. antenu	0	3	2	1	4
V020.10	Internet	0	3	2	1	4

V021 U cilju procene materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji, potrebni su nam podaci o prihodima u domaćinstvu. Molimo Vas da pokušate što preciznije i iskrenije da navedete ukupne prihode u prethodnih godinu dana iz sledećih izvora:

Vrsta prihoda		Iznos u prethodnih godinu dana u din. ili EUR (naznačiti valutu!)
V021.1	redovno zaposlenje	
V021.2	prodaja poljoprivrednih proizvoda	
V021.3	penzijsko-invalidsko osiguranje u zemlji	
V021.4	ostala socijalna primanja (socijalna pomoć, stipendije, dečji dodatak)	
V021.5	novčana primanja iz inostranstva (plate, penzije)	
V021.6	novčana pomoć iz inostranstva od prijatelja, rođaka	
V021.7	pomoć u novcu od prijatelja, rođaka u zemlji	
V021.8	renta na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora	
V021.9	kamata, dividenda i sl.	
V021.10	prodaja imovine (ukoliko nije odmah uloženo u novu)	
V021.11	ostali dopunski prihodi (od dodatnih redovnih ili povremenih poslova)	

Sledi nekoliko pitanja o POTROŠNJI u Vašem domaćinstvu.

V022 Koliko je članova Vašeg domaćinstva u poslednjih godinu dana bilo na odmoru izvan mesta boravka?/___/
(Ako je odgovor 0, preći na pitanje V025.)

V023 Gde su odseli? (Ako je više njih, odabrati najvredniju, tj. najskuplju varijantu.)

- u hotelu 1
- u privatnom smeštaju 2
- u kampu 3
- kod rodbine, prijatelja 4
- u svojoj kući, vikendici ili stanu 5
- nešto drugo, šta? /___/

V024 Koje je bilo odredište tog godišnjeg odmora?

- unutar Srbije 1
- u inostranstvu 2
- i unutar Srbije i u inostranstvu 3

V025 Na koji način u domaćinstvu pretežno nabavljate odeću i obuću?

- dobijamo odeću i obuću kao pomoć 1
- kupujemo polovnu odeću i obuću 2
- kupujemo novo, ali pažljivo biramo cenu 3
- prvo gledamo kvalitet, a tek potom cenu 4
- kupujemo kvalitetnu robu, ne vodimo mnogo računa o ceni 5

V026 Kakva je potrošnja sredstava za ličnu higijenu, kozmetike i sredstava za čišćenje u Vašem domaćinstvu?

- nedostaju nam sredstava i za osnovnu higijenu (sapun, šampon, pasta za zube, deterdžent za veš i sudove) 1
- trošimo samo osnovne stvari 2
- pored osnovnih sredstava trošimo i luksuznija (parfemi, šminka, specijalna sredstva za čišćenje) 3

(Pre nego što postavite sledeće pitanje, proverite da li u domaćinstvu ima dece mlađe od 15 godina. Ako nema, u tabeli ispod za svaku stavku zaokružite 0 i pređite na sledeći niz pitanja.)

V033 Da li dete u domaćinstvu, mlađe od 15 godina, u slobodnom vremenu stiče dodatna znanja iz sledećih oblasti (plaćeno ili neplaćeno):

		da	ne	nema dece mlađe od 15. god.
V033.1	strani jezik	1	2	0
V033.2	muzika i druge umetnosti	1	2	0
V033.3	računarstvo	1	2	0
V033.4	tehnička znanja i veštine (zanat)	1	2	0
V033.5	bavi se sportom (redovno trenira)	1	2	0

LIKERTOVA SKALA STAVOVA

Sada ću Vam pročitati pojedine iskaze, a od Vas se očekuje da za svaki od njih kažete da li se sa njim slažete ili ne. Možete da koristite sledeće odgovore: „u potpunosti se slažem“, „slažem se“, „niti se slažem, ni ne slažem“, „ne slažem se“ ili „u potpunosti se ne slažem“. Pogledajte **KARTICU 3**. Na njoj vidite pet različitih odgovora koje možete dati za svaki od iskaza.

Ovakvih „slažem se-ne slažem se“ pitanja će biti dosta u ovom istraživanju, ali ćemo ih brzo preći s obzirom na to da su sva pitanja postavljena na isti način. Molim Vas da pažljivo razmislite o svakom pojedinom iskazu i Vašem odgovoru na njega.

Počnimo...

		U potpu- nosti se slažem	Slažem se	Niti se slažem, ni ne slažem	Ne slažem se	U potpu- nosti se ne slažem	(Ne znam)
V064	Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca.	5	4	3	2	1	8
V065	Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave.	5	4	3	2	1	8
V066	Svako ima sve što mu je potrebno kada je zemlja jaka.	5	4	3	2	1	8
V067	Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kažnjavati.	5	4	3	2	1	8
V068	Dve su glavne vrste ljudi na svetu, jaki i slabi.	5	4	3	2	1	8
V069	Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.	5	4	3	2	1	8
Sada slede pojedini iskazi o NACIJI.							
V070	Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca.	5	4	3	2	1	8
V071	Zajedničko poreklo pripadnika našeg naroda temelj je našeg poverenja.	5	4	3	2	1	8
V072	Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi.	5	4	3	2	1	8
V073	Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije.	5	4	3	2	1	8
V074	Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje.	5	4	3	2	1	8

Sledeći iskazi se odnose na MEDIJE I VLAST.

V075	Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva.	5	4	3	2	1	8
V076	Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti.	5	4	3	2	1	8
V077	Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast.	5	4	3	2	1	8
V078	Medije koji ne vode računa o nacionalnim interesima trebalo bi zabraniti.	5	4	3	2	1	8
V079	Višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	5	4	3	2	1	8
V080	Trebalo bi zabraniti političke stranke koje žele da ukinu demokratiju.	5	4	3	2	1	8

Naredni iskazi se tiču EKONOMIJE I PRIVATIZACIJE.

V093	Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju.	5	4	3	2	1	8
V094	Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi.	5	4	3	2	1	8
V095	Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme.	5	4	3	2	1	8
V096	Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada.	5	4	3	2	1	8
V097	Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane.	5	4	3	2	1	8
V098	Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.	5	4	3	2	1	8

Slede iskazi o MUŠKO-ŽENSKIM, BRAČNIM I PORODIČNIM ODNOSIMA.

V087	Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.	5	4	3	2	1	8
V088	Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama.	5	4	3	2	1	8
V089	Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč.	5	4	3	2	1	8
V090	Muškarci bi trebalo da obavljaju više poslova u domaćinstvu nego što to sada čine.	5	4	3	2	1	8
V091	Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.	5	4	3	2	1	8
V092	Homoseksualci i lezbejke moraju da imaju pravo da žive svoj život onako kako žele.	5	4	3	2	1	8

POLITIČKI STAVOVI

U politici se često govori o „levoj“ i „desnoj“ orijentaciji, kada je reč o opštim političkim pogledima nekog pojedinca. Ako bi se uzela skala od 0 do 10, gde biste na njoj stavili sebe, kada bi „0“ na skali značila „levo“, a „10“ značilo „desno“ (zaokruži odgovarajući broj)?

V159

	<i>Levo</i>										<i>Desno (Ne Zna)</i>	
	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	88

V160 U današnje vreme veliki broj ljudi ne glasa na izborima iz različitih razloga. Da li nameravate da glasate (odnosno da li ste glasali) na izborima za Skupštinu Srbije, 2012. godine?

Da	1
Ne	2
(Ne znam)	8

ČLANSTVO U POLITIČKIM STRANKAMA

V161 Jeste li ikada bili član Saveza komunista Jugoslavije/Srbije?

1. ne
2. da, i istupio iz stranke (brisan iz evidencije i sl.) pre 1990/91.
3. da, i napustio stranku 1990/91. godine (odnosno, stranka je prestala da postoji)
4. da, i pristupio SPS-u 1991. godine

V109 Da li ste sada član neke političke stranke?

- ne 0
- da, navesti koje? (LISTA J) /___/

V108 Da li pripadate bilo kojoj od sledećih organizacija? Potrebno je da odgovorite da li ste član navedenih organizacija ili niste, a ako ste član, naglasite da li ste u toj organizaciji aktivni ili ne.

		Aktivan član	Neaktiva n član	Nisam član
V108.1	Organizacije u okviru crkve ili neke druge religijske organizacije	1	2	3
V108.2	Sportske ili organizacije za rekreaciju	1	2	3
V108.3	Umetničke (likovne, muzičke itd.), obrazovne ili slične organizacije	1	2	3
V108.4	Radnički sindikati	1	2	3
V108.5	Organizacije za zaštitu okoline	1	2	3
V108.6	Profesionalne organizacije	1	2	3
V108.7	Humanitarne organizacije	1	2	3
V108.8	Bilo koje druge društvene/nevladine organizacije	1	2	3

V110 Za koju političku stranku (bez obzira na to da li ste član) smatrate da trenutno najbolje izražava Vaše interese? (LISTA J) /___/

U našem društvu su neke grupe bliže vrhu, a neke bliže dnu.

V111 Kojoj društvenoj klasi biste rekli da Vi pripadate? (Koristi **KARTICU 5**) /___/

*Sada nas zanima Vaše mišljenje o tome da li su ekonomsko-politički interesi pripadnika različitih klasa u našem društvu isti ili različiti u odnosu na druge klase. (Koristi **KARTICU 6**)*

V112 Ekonomsko-politički interesi VIŠE I SREDNJE klase u našem društvu su:

- potpuno isti 1
- veoma slični 2
- donekle slični 3
- uglavnom različiti 4
- potpuno različiti 5

V113 Ekonomsko-politički interesi VIŠE I NIŽE klase u našem društvu su:

- potpuno isti 1
- veoma slični 2
- donekle slični 3
- uglavnom različiti 4
- potpuno različiti 5

V114 Ekonomsko-politički interesi SREDNJE I NIŽE klase u našem društvu su:

- potpuno isti 1
- veoma slični 2
- donekle slični 3
- uglavnom različiti 4
- potpuno različiti 5

V115 Da li ste u poslednjih godinu-dve dana učestvovali u javnim grupnim okupljanjima (štrajkovi, protesti, mitinzi, peticije i sl.) koje su organizovali:

		da	ne
V115.1	državne institucije	1	2
V115.2	političke partije	1	2
V115.3	nevladine organizacije	1	2
V115.4	sindikati	1	2
V115.5	neki drugi organizator, koji?	1	2

V116 Da li biste u budućnosti učestvovali u javnim grupnim okupljanjima (štrajkovi, protesti, mitinzi, peticije i sl.) koje bi organizovali:

		ne	da, ako bi razlog bio opravdan	da, u svakom slučaju
V116.1	državne institucije	1	2	3
V116.2	političke partije	1	2	3
V116.3	nevladine organizacije	1	2	3
V116.4	sindikati	1	2	3
V116.5	neki drugi organizator, koji?	1	2	3

V117 Kada razmišljate o opštim interesima građana Srbije, šta mislite koja organizacija/ustanova, danas kod nas najbolje štiti te interese? (samo jedan odgovor)

- država 1
- političke stranke 2
- sindikati 3
- profesionalna udruženja 4
- porodica 5
- sam čovek najbolje štiti svoje interese 6
- nešto drugo, šta? 7

V118 Kojim načinom delovanja se danas, kod nas, najbolje mogu zaštititi opšti interesi građana? (samo jedan odgovor)

- na izborima, glasanjem za odgovarajuće stranke 1
- pisanjem peticija, organizovanjem referunduma i sl. 2
- demonstracijama, protestima, blokadama puteva i sl. 3
- masovnim i, ako je neophodno, nasilnim pobunama (kao 2000. godine) 4
- štrajkovima i drugim oblicima borbe u preduzećima 5
- ličnim vezama i poznanstvima s pravim ljudima 6
- vlastitim radom, zalaganjem i uspehom u poslu 7
- na neki drugi način, koji? 8

V119 S pripadnicima koje od sledećih grupa Vas veže najviše zajedničkih interesa? Izaberite tri grupe za koje smatrate da sa njima imate najviše zajedničkih interesa i poredajte ih u zavisnosti od toga koliko su ti interesi kod Vas lično izraženi. (Rang 1 označava najviše zajedničkih interesa, rang 2 nešto manje zajedničkih interesa, rang 3 još manje zajedničkih interesa.) (Koristi **KARTICU 7)**

- s ljudima iz mog zavičaja / /
- s pojedincima sličnog zanimanja / /
- s pripadnicima moje nacije / /
- sa stanovnicima naselja u kojem živim / /
- s pripadnicima klase kojoj pripadam / /
- s pripadnicima moje vere / /
- s pojedincima sličnog obrazovanja / /
- s pripadnicima moje generacije / /

PRIMEDBE I KOMENTARI

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.344.42(497.11)(082)
330.3(497.11)''1989/2012''(082)

EKONOMSKA elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka / priredio Mladen Lazić. – Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta : Čigoja štampa, 2014 (Beograd : Čigoja štampa). – 272 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

“Istraživanja na kojima su zasnovani tekstovi u ovoj studiji rađena su u okviru projekta ‘Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri’ ... koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije” —> Predgovor. – Tiraž 300. – Str. 9–34: Uvod / Mladen Lazić. – Prilog : upitnik: str. 255–272. – Napomene i bibliografske reference uz radove. – Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978–86–531–0079–7 (ČŠ)

1. Лазић, Младен [уредник] [аутор додатног текста]

а) Економска елита – Социолошка истраживања – Србија – Зборници б) Србија – Економске прилике – 1989–2012 – Зборници
COBISS.SR–ID 209609228